

**ЗАПИСКИ
ЛЬВІВСЬКОГО
МЕДІЄВІСТИЧНОГО
КЛУБУ**

Випуск № 2

УДК 94(100)"04/14":[930(477.83-25)](062)
ББК 63.3(0)4я43
3 32

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Львівський медієвістичний клуб

Редакційна колегія:

Овсінський Юрій – канд. іст. наук, доцент (ЛНУ ім. І. Франка, головний редактор)
Файда Олег – канд. іст. наук, доцент (ЛНУ ім. І. Франка, заступник головного редактора)
Войтович Леонтій – д-р іст. наук, професор (ЛНУ ім. І. Франка)
Волощук Мирослав – д-р іст. наук, професор (ЛНУ ім. В. Стефаника)
Голубко Віктор – д-р іст. наук, професор (ЛНУ ім. І. Франка)
Гупало Віра – д-р іст. наук, професор (ІУ ім. І. Крип'якевича НАН України)
Шеломяниців-Терський Святослав – д-р іст. наук, професор (НУ «Львівська Політехніка»)
Козловський Сергій – канд. іст. наук, доцент (ЛНУ ім. І. Франка)
Паршин Ілля – канд. іст. наук, доцент (ЛНУ ім. І. Франка)
Димидюк Дмитро – аспірант I року навчання (ЛНУ ім. І. Франка)
Мартинюк Галина – аспірант III року навчання (СНУ ім. Лесі Українки)
Ранко Соломія – аспірант I року навчання (ІУ ім. І. Крип'якевича НАН України)
Гіциньська Ірина – магістр I року навчання (ЛНУ ім. І. Франка)
Скишентувенська Ксенія – бакалавр історії (ЛНУ ім. І. Франка)
Лінкова Вероніка – студентка III курсу (ЛНУ ім. І. Франка)
Федорос Іванна – студентка II курсу (ЛНУ ім. І. Франка)
Ярославська Ярослава – студентка II курсу (ЛНУ ім. І. Франка)

Рецензенти:

Даріуш Домбровський – проф. d-r hab. (Університет ім. Казимира Великого, (Польща).
Семенюк Лариса Степанівна – канд. філол. наук, доцент (СНУ ім. Лесі Українки)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
історичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка,
протокол № 3 від 25 жовтня 2017 р.*

Записки Львівського медієвістичного клубу / загал. ред. Ю. Овсінського. –
Львів, 2017. – Вип. 2. – 222 с.

До збірника включено статті, присвячені політичним, соціально-економічним, військовим, культурним та церковним аспектам історії середніх віків. Для студентів, аспірантів, викладачів, усіх, хто цікавиться історією.

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2017

© Львівський медієвістичний клуб, 2017

ISBN 978-617-7527-19-9

© Колектив авторів, 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
-----------------	---

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА АРХЕОЛОГІЯ

Іванна БЕЛЕЙ. До питання про походження орнаментациї керамічних виробів зубрицької культури	6
---	---

Микола БУЛАНИЙ, Крістіна ШАРИПОВА. Князівське «розгинання» Псалтиря або sortes sanctorum на Русі XII–XIII ст.	12
--	----

Софія ЗМЕРЗЛА. Могильники празько-корчацької культури правобережжя Прип'яті	20
---	----

Ігор КАРАСЬ. Становище єврейського населення у Давньоруській державі в IX–XIII ст.	25
---	----

Юрій КЕЖА. «Дворь жь княжь разграбиша...»: абавязкі уладара перад грамадствам і яго адказнасць за іх парушэнне (па матэрыялах старажытнай Русі і Скандынавіі)	34
---	----

Микола КОЗАК. Зброя князя, воєвод і дружинної еліти в Галицько-Волинській державі	59
---	----

Галина МАРТИНЮК. Поетика плачу у вітчизняній середньовічній літературі	75
--	----

Юрій ПРОЧКО. «Військова революція» в козацькому, польському та московському війську (кінець XVI – перша половина XVII ст.)	83
--	----

Нестор–Миколай РИБЧИНСЬКИЙ. Соціальна структура слов'янських городищ полісного типу на українському Прикарпатті	95
---	----

Вадим СТЕЦЬЮК. Ошмянська битва 1432 р.	105
---	-----

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Аліна БОЙКО. Особистість Ізабелли Французької в англійській історії	114
Ірина ГЩИНСЬКА. Як Середземне море в VI ст. стало «внутрішнім озером» Візантійської імперії?	121
Юлія ГРИШКО. Генеза євнухства у візантійському суспільстві: медичний аспект і правове становище	131
Дмитро ДИМИДЮК. Історіографія військової історії Багратидської Вірменії: загальний огляд.	140
Владислав КЮРСАК. Спроба реконструкції генеалогії шведських правителів VIII – X ст.	150
Назар КУРІЙ. Загальний огляд лікарської справи у Візантії в VI–XII ст.	160
Орест МИКІЄВИЧ. «Зіткнення світів»: проблема колонізації іспанцями Мезоамерики	178
Ярослав ПИЛИПЧУК. Военное искусство финнов в эпоху средневековья	189
Дмитро ПУГАЧ. Арбротська декларація 1320 р.: зародження принципу «народного суверенітету»?	211
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	218

ПЕРЕДМОВА

Ви тримаєте в руках другий випуск збірника наукових статей, присвячений українському та європейському середньовіччю. Вісник був заснований у 2016 р. за сприяння наукової організації молодих дослідників «Львівський медієвістичний клуб». Мета журналу – об'єднати людей, зацікавлених у вивченні медієвістики, створивши їм майданчик для реалізації наукових ідей та обміну думок.

Збірник покликаний не лише поглиблювати теоретичні знання про різноманітні аспекти середньовічної історії, але й сприяти популяризації медієвістичних досліджень серед науковців та широкого загалу. В своїх статтях дослідники з різних міст України та Білорусі прагнули розкрити соціальний, ментальний та ідеологічний контекст тих чи інших явищ, що робить цей збірник цікавим не тільки для істориків-науковців, а й для пересічної публіки.

Щиро сподіваємося, що за Вашим сприянням публікація «Записок Львівського медієвістичного клубу» стане доброю традицією з можливістю подальшого активного розвитку.

Ред.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА АРХЕОЛОГІЯ

УДК 904.01:391.984-033.6:7.016.4

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ОРНАМЕНТАЦІЇ КЕРАМІЧНИХ ВИРОБІВ ЗУБРИЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Іванна БЕЛЕЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті на основі опублікованих матеріалів та вивчення пам'яток першої чверті I тис. н. е. в Західній Волині та Галичині запропонована типологія орнаментів. Розглянуто питання про походження елементів оздоблення на керамічних виробах зубрицької культури, встановлено етнічну приналежність окремих орнаментів. Розглянуто питання походження елементів оздоблення, їх характер та еволюцію.

Ключові слова: орнаментация, зубрицька культура, посуд, типология.

Пам'ятки першої чверті I тис. н. е. на території Західної Волині та Галичини можна розглядати як унікальне культурно-історичне явище, утворене інтеграцією старожитностей зарубинецької та пшеворської культур. В археологічній літературі воно отримало назву зубрицька культура. У Верхньому Подністров'ї до цього процесу були причетні також липицькі племена. В другій чверті I ст. н. е. в матеріальній культурі зубрицького населення починають з'являтися певні синкретичні риси, які ми бачитимемо в керамічному комплексі [15, с. 18]. Яскравим прикладом цього є декорування поверхні посуду.

На нашу думку, проблема походження зубрицьких орнаментів потребує окремої уваги, оскільки її розв'язання допоможе відповісти на ряд питань, пов'язаних з процесами виникнення цієї культури.

На підставі опублікованих матеріалів ми виділяємо декілька типів орнаментів. В основу типології покладено спосіб їхнього нанесення. Кожен з визначених видів містить характеристику в територіальному та хронологічному вимірі. Також визначені

аналогії в раніших та суміжних археологічних культурах, що дає змогу прослідкувати еволюцію деяких елементів декорування.

Тип I: *опуклі візерунки* (рис. 1, I). Характерними для нього є рельєфні валики різноманітної форми і наліпні фігури (підковки, гудзики) [2, с. 74; 22, с. 85; 15, с. 428; 12, с. 99].

Тип II: *вдавлені та прокреслені орнаменти* (рис. 1, II). Цей тип трапляється на пам'ятках зубрицької культури по всій території поширення. Здебільшого він проявляється у вигляді пальцевих вдавлень та косих насічок по краю вінець [9, с. 24; 11, с. 61–62; 7, с. 66; 15, с. 428; 21, с. 10; 6, с. 38].

Тип III: *посудини, оздоблені додатковим профілюванням* (рис. 1, III). На сучасному етапі дослідження нам відомий один горщик з поселення у Линеві, прикрашений таким чином [15, с. 396]. Пам'ятки першої половини I тис. н. е. потребують детальнішого вивчення і саме з цим ми пов'язуємо недостатню кількість матеріалів з подібним орнаментом. Такі мотиви трапляються у пшеворській кераміці, однак у вигляді профілювання вінчиків [5, с. 100].

Тип IV: *геометричний орнамент з елементами лоціння* (рис. 1, IV). Це явище досить поширене в зубрицькій культурі й трапляється як на кружальній, так і ліпній кераміці. В Західній Волині (Линів) частіше трапляється геометричний орнамент, а у Верхньому Подністер'ї (Підберізі) – зигзагоподібні лінії [15, с. 280, 85; 17, с. 198; 10, с. 25].

Загалом, в орнаментальних мотивах спостерігається різноетнічний вплив. Найяскравішими із них є відображення поморських елементів (насічки по краю вінець та пальцеві вдавлення) [8, с. 110]. Вони відомі в будь-якому регіоні поширення зубрицьких пам'яток. Можна припустити, що цей орнамент потрапив у досліджуваний керамічний комплекс завдяки пшеворській та зарубинецькій інтеграції. Світлана Пачкова відзначає наявність подібної орнаменталії в зарубинецькій культурі [18, с. 38]. Правдоподібно, пшеворськими впливами є декорування посуду профілюванням [20, с. 90].

Важливе місце в оздобленні кераміки займає германський меандровий орнамент, поширений спочатку в басейні Ельби [20, с. 106]. Очевидно, якась частина германського субстрату,

влившись у формування поморської культури, передала їй цей тип декорування поверхні посуду. В зубрицькій старожитності він потрапив через посередництво пшеворської культури. Частина досліджуваної кераміки прикрашена насічками в придонній частині, що має аналогії в зарубинецьких комплексах Прип'ятського Полісся. Подібне оздоблення є характерною рисою пізньозарубинецьких пам'яток Подніпров'я та Подесення. Вважають, що такі розчоси можуть мати балтське походження [1, с. 86]. Загалом, еволюцію цього орнаменту слід виводити з більш ранньої культури штрихової кераміки, яка мала вплив на формування зарубинецької та в результаті етнічних процесів знайшла своє відображення в зубрицькій спільності. Ілюстрацією цієї тези є поселення у Підріжжі, частина керамічного комплексу якого має подібний декор [8, с. 133].

В оздобленні зубрицького посуду виразно помітні дакійські елементи (наліпні деталі та горизонтальний валик) [11, с. 64], запозичені в племен липицької культури Верхнього та Середнього Подністер'я. Подібні мотиви характерні й для зарубинців [16, с. 130]. Ця схожість пояснюється латенськими впливами, характерними для багатьох археологічних культур пізньолатенського та ранньоримського часу Центрально-Східної Європи, оскільки в першій половині III ст. до н. е. кельти осіли в Нижньому Подунав'ї, а окремі їхні групи досягли Верхнього Дністра [20, с. 79].

Слід зазначити, що оздоблення горщиків описаними вище орнаментами знаходимо й у пізніші періоди. Частина зубрицького декору перейшла в черняхівську культуру (групу Черепин-Теремці) [4, с. 45], а прикрашання поверхні посуду наліпним валиком, розчленованим насічками характерне для кераміки типу Прага-Корчак VI-VII ст. н. е. [19, с. 10].

Таким чином, якщо розглядати витoki орнаментациї зубрицького керамічного комплексу, то тут чітко простежуються кельтські, балтські та дакійські елементи. Це пояснюється складною етнокультурною ситуацією, яка склалася у Західній Волині та Верхньому Подністер'ї в першій чверті I тис. н. е.

Список джерел та літератури

1. І. Зеленецька, *Нове поселення зарубинецького типу в Подесенні*, «Археологія» 1980, вип. 33, с. 80–87.
2. Д. Козак, *Підберізіці – поселення пшеворської культури на Львівщині*, «Археологія» 1977, вип. 23, с. 71–78.
3. Д. Козак, *Могильник початку нашої ери у селі Звенигороді*, «Археологія» 1978, вип. 25, с. 96–108.
4. Д. Козак, *Пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подністрів'ї і західному Побужжі*, «Археологія» 1982, вип. 37, с. 31–48.
5. Д. Козак, *Памятники первых веков нашей эры в Поднестровье*, «Славяне на Днестре и Дунае» 1983, с. 77–105.
6. Д. Козак, Р. Терпиловський, *Про культурно історичний процес на території України в першій чверті I тис. н. е.*, «Археологія» 1986, Вип. 56, с. 32–47.
7. Д. Козак, В. Мегей, *Слов'янське поселення Велика Слобода I на Середньому Дністрі*, «Археологія» 1987, Вип. 59, с. 60–67.
8. Д. Козак, *Етнокультурна історія Волині*, Київ 1991, 176 с.
9. Д. Козак, *Проблеми етнокультурної історії Північно-Західної України в першій половині I тис. н. е.*, «Археологія» 1992, Вип. 3, с. 22–34.
10. Д. Козак, *Пам'ятки давньої історії Волині в с. Линів*, Київ; Луцьк; Львів 1994, 112 с.
11. Д. Козак, *Формування давньослов'янських пам'яток на території Волині і Північної Галичини в першій чверті I тис. н. е.*, «Археологія» 1996, Вип. 2, с. 61–62.
12. Д. Козак, *Поселення зубрицької культури Городок II на Волині*, «Археологія» 1999, Вип. 2, с. 93–105.
13. Д. Козак, Б. Прищепа, В. Шкоропад, *Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хріницькому водоймищі)*, Київ 2004, 300 с.
14. Д. Козак, *Етнічна історія Волині й Галичини в ранньоримський час*, «Археологічні дослідження Львівського університету» 2005, Вип. 8, с. 322–345.
15. Д. Козак, *Венеди*, Київ 2008, 460 с.
16. Є. Максимов, *Про походження зарубинецької культури*, «Археологія» 1969, Вип. XXII, с. 136–148.

17. Я. Онищук, *Пам'ятка перших століть н. е. Попівці IV у верхів'ях Ікви*, «Наукові записки (ЛПМ)» 1998, Вип. VII, с. 186–199.
18. С. Пачкова, *Виготовлення кераміки у племен зарубинецької культури*, «Археологія» 1972, Вип. 5, с. 30–40.
19. И. Русанова, *Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом*, «Археология СССР» 1973, Вып. E1-25, с. 17–18.
20. В. Седов, *Славяне: историко-археологическое исследование*, Москва 2002, 618 с.
21. П. Хавлюк, *Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережного Дністра*, «Археологія» 1975, Вип. 18, с. 7–19.
22. В. Цигилик, *Дослідження поселення в Майдані Гологірському на Львівщині*, «Археологія» 1973, Вип. 9, с. 83–90.

К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ ОРНАМЕНТАЦИИ КЕРАМИЧЕСКИХ ИЗДЕЛИЙ ЗУБРИЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

Иванна БЕЛЕЙ

Львовський національний університет імені Івана Франко

В статье на основе опубликованных материалов и изучения памятников первой четверти I тыс. н. э. в Западной Волыни и Галиции предложена типология орнаментов. Рассмотрено вопрос о происхождении элементов отделки на керамических изделиях зубрицкой культуры, установлено этническую принадлежность отдельных элементов. Рассмотрено вопрос о происхождении элементов декора, их характер и эволюцию.

Ключевые слова: орнаментация, зубрицкая культура, типология посуды

ON THE ORIGIN OF POTTERY DECORATION IN ZUBRYTSKA CULTURE

Ivanna BELEY

Ivan Franko National University of Lviv

In this article, based in published materials and study of the finds of first quart of I millennium A. C. in Western Volyn and Galicia, the typology of ornaments is offered. In article considered the origin of the elements of decoration on pottery of zubrytska culture, founded ethnicity of some ornaments. In this article considered questions of the origin of the decoration elements, its nature and evolution.

Keywords: ornaments, zubrytska culture, typology of dishes.

Додатки:

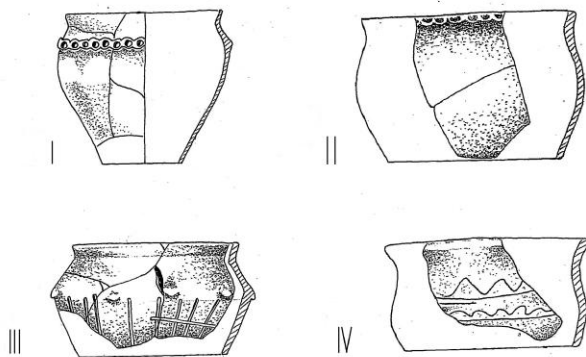

Рис. 1. Типологія орнаментів зубрицької культури:

I – опуклі візерунки; II – вдавнені та прокреслені орнаменти; III – посудини оздоблені додатковим профілюванням; IV – геометричний орнамент з елементами лощення.

Автор – Іванна Белей.

УДК 94(477):27-535.7-23]"11/12"

КНЯЗІВСЬКЕ «РОЗГИНАННЯ» ПСАЛТИРЯ АБО SORTES SANCTORUM НА РУСІ XII-XIII СТ.

Микола БУЛАНИЙ, Крістіна ШАРИПОВА

Дніпровський національний університет імені О. Гончара

У статті висвітлено такий специфічний аспект середньовічного повсякдення князівської еліти як «розгинання» Псалтиря. Використовуючи літописні свідчення та аналогії середньовічної Європи, вдалось дослідити особливості еволюції цього ворожіння крізь призму церковних канонічних норм та втілення їх на практиці. Окремлення подальшого розвитку *sortes sanctorum* в умовах розпаду Русі дозволило встановити певну маргіналізацію традиції ворожіння при залученні ширших верств населення та появу певних регіональних відмінностей між різними землями Русі.

Ключові слова: *sortes sanctorum*, князівське ворожіння, «розгинання» Псалтиря, Русь.

П практика ворожіння на книгах в Європі зародилась ще за доби античності. Суть явища полягала в тому, що людина розкривала книгу та зі змісту першого побаченого уривку намагалась витлумачити майбутнє. Для цієї мети спершу слугували твори Гомера (*Sortes Homericae*) та Вергілія (*Sortes Virgilianae*). Згодом ранньохристиянські практики перенесли цю язичницьку традицію на Священне Писання (особливо у пієтистів – [12, с. 787]), а від узагальненої назви збірки й утворилася назва напрому – «бібліомантия». Спочатку це явище носило характер юдейського פסוקי דמיון ¹, коли неписьменні люди просто заходили до храму й чули наче пророцтво перші слова молитов. Актуальність цього дослідження в умовах інформаційної революції полягає в тому, що наразі ворожіння складають вагомую долю в оточенні сучасної людини. Наука подібні явища досі не досліджує, а якщо ж і береться за це, то не виходить за межі етнографії. Хоча в більшості випадків на просторах інтернет-сторінок люди продовжують практику старовинних традицій.

¹ Івр. «глас Божий»

У Середні віки *Sortes Sanctorum* став більш формалізованим, про що свідчать описи цього обряду в супроводі навіть певних церемоній у «Житті св. Мартина Турського» Сульпіція Севера (V ст.) чи в «Історії франків» Григорія Турського (VI ст.) [16]. Причину популярності явища російський дослідник Леонід Моргун обґрунтовував так: «зловживання було введено марновірством людей, і в подальшому робило успіхи завдяки незнанню єпископів» [3, с. 15]. Григорій Турський описав під час здійснення цього обряду принцом Меровеєм особливі дії для ворожіння: «він провів три дні в пості, бдінні та молитвах і, прийшовши вдруге до святої могили, відкрив книгу» [1, с. 126]. Хоча подібна практика заборонялась на Ельвірському [14, канон 62], Агдійському (канон 42), Ванському [15, канон 16], Орлеанському (канон 30) соборах та в Апостольських правилах [8, кн. 8, капітул 32]². Подібний вид гадання був розповсюджений на релігійних соборах у Франції під назвою «*sortes sacroe*» в означенні священних дарів. Також відомий як «*sortes Biblicoe*» – біблійні дари. Це використання Біблії призначалось для пізнання майбутнього завдяки «*sacred lots*». В англосаксонській традиції цю практику називали «*the Lot of the Saints*». Використання Біблії в цій сфері в Шотландії та Англії залишилось як певний «*sport for children*» й донині [13, с. 162].

На сьогодні один із найбільш повних регіональних описів обряду *Sortes Sanctorum* на теренах Русі міститься у працях етнографа Івана Сахарова. Цей дослідник вважав, що «ворожіння на Псалтиря належить разом і сільському, і міському життю» [9, с. 278]. Цікавим є і розвиток самої методи проведення ворожін. І. Сахаров писав, що починаючи ворожіння, беруть

² «Хто вперше приходить до таїни благочестя, тих нехай приводять дякони до єпископа або до пресвітерів, і нехай вивчають причини, чому прийшли вони до слова Господнього, а ті, хто призвели, нехай свідчать про них, точно дослідивши, що стосується їх... чарівник, ворожка, ворожбит за зірками, віщун, який споживає магічні м'яса, жебрак, шарлатан, який робить привіски, той, хто обливає людей заговореною водою, віщун по польоту птахів, тлумач знаків, тлумач по биттю серця, той, хто помічає при зустрічі погляди або ходу, ворожбит по куркам або ластівкам або голосам або підслуховуванням, нехай випробовуються протягом року, бо не можливо скоро відстати від злоби; хто перестане займатися цим, ті нехай будуть прийняті, а хто не скориться, ті нехай будуть відкинуті»

ключ, пишуть записочки, які потім вкладають у Псалтир. При цьому ключ гвинтовим кінцем вкладали у Псалтир, а круговим кінцем зв'язували мотузкою з Псалтирем. Потім прохали сторонню людину тримати на вказівному пальці ключ з книгою, після цього ворожка читала потаємно псалом і якщо в цей час Псалтир крутився на пальці, то ворожіння було вдалим.

Витоки цього виду ворожіння на теренах Русі І. Сахаров відносив до звичаїв давніх германців: «цей спосіб ворожіння перейшов до нас із Заходу. Шмідт, у своїй історії про германців, згадуючи про собор єпископа Бургарда, призводить пунктипитання про ворожіння на псалтирі» [9, с. 279]. Початкове джерело ворожіння на Священному Писанні полягало в глибокому релігійному почутті давньоруської людини, яка у Слові Божому шукала вирішення певних непорозумінь, особливо у важкі хвилини життя, коли не знала, на що зважитись. Книги Священного Писання з самого початку стали головним засобом для виховання русича та надали йому той релігійно-настановчий характер, який так чітко постав у всіх рисах тогочасного життя. Оскільки книг у Середні віки було мало, то іноді з них бралась якась загальна фраза. Вдаючись до аналогії, Григорій Турський зазначив, що Меродей використовував Псалтир, книги Царств та книгу Соломона. Проте в Європі переважно побутувала назва «ворожіння на Псалтирі». Псалтир як книга морально-етичного спрямування для домашнього вжитку був чи не єдиною книгою Священного Писання, яка найчастіше використовувалась у повсякденній практиці. Навчившись читати завдяки Псалтирю (здебільшого вивчивши його напам'ять), русич вже ніколи не розлучався з ним [11, с. 455].

На Русі подібна практика гадання називалась «розгинанням Псалтиря», причому, навіть не бралось до уваги, яка саме з книг Старого чи Нового Заповіту використовувалось для цього. Ізмаїл Срезневський посилався на інший термін, а саме слово «виняти» адже в джерелах зустрічалися такі фрази як «то ми ся *выняли*, *выняся ему*». Не дарма ж популярним було прислів'я «Кому вынется, тому сбудется, не минется» [10, с. 35]. Чи не найпершою згадкою про таке використання Книги Псалмів на Русі стало ворожіння князя Бориса, коли його намагалися вбити

найманці. Нестор зазначив, що князь Борис «нача пети глаголя: Господи, што ся умножиша стужащии ми? Мнози востают на мя. И кончав оксапсалма, увидев яко послани суть губить его, нача пети псалтырю, глаголя: яко обидоша мя унции тучни и сбор злобливых осаде мя» [6, с. 504]. Тобто в скрутну годину князь звернувся до Слова Божого за порадою на майбутнє.

Князі через ворожіння також інколи приймали державні рішення та відкривали своє майбутнє. Саме з таким намірами звертався в подальшому до Псалтиря князь Володимир Мономах, який свідчив про неприємне посольство до нього від двоюрідних братів у 1117 р., коли останні підбурювали його до зради Ростиславичам, а в разі відмови погрожували розривом відносин. Іпатіївський літопис визначав ситуацію так: «Сретоша бо мя слы от брата моего на Волзе, реша: Потъснися к нам, да выженемъ Ростиславича и волость ихъ отимем; иже ли поидеши с нами, то мы себе будем, а ты себе». И рехъ: «Аще вы ся и гневаете, не могу вы я ити, ни креста переступить» [2, с. 146]. Л. Моргун окреслив «розгинання» Мономахом так: «Володимир взял Псалтир ... розкрив її навмання і прочитав йому вірші псалма, що випали, – «і то ми ся вийняти». Потім зі «словец» або, скоріше, букв на початку рядків на сторінці склав собі відповідь [3, с. 17]. Тим не менш у «Повчанні дітям» (XII ст.) князь Володимир Мономах досить чітко пояснив свій вибір: «Мы человеци, грешни суще и смъртни, то оже ны зло створить, то хоцемъ и пожрети и кровь его прольяти вскоре; а господь нашъ, владея и животомъ и смъртью, согрешенья наша выше главы нашея терпить, и пакы и до живота нашего» [2, с. 146]. Отже, Мономах узяв цитати Писання, які йому випали й на основі них витлумачив вихід із ситуації династичних протиріч.

Від більш пізнього часу до нас дійшло свідчення про специфіку проведення обряду при обранні єпископа. Хоч християнство і засуджувало ворожбитство як язичницькі пережитки, проте воно враховувало почуття більшості мирян і досить лояльно відносилось до регламентованих його проявів під назвою «Божого провидіння» [13, с. 165]. Так, у Новгородському першому літописі старшого зводу під 1193 р. зазначається: «новгородьци же съ княземъ Ярославомъ и съ игумены и съ софьяны и съ попы сѹмавъше, изволиша богомъ избрана Мартурия» [5, с. 40]. Більш детально ця подія описана в молодшому зводі:

«накы распря бысть немала, и ркоша къ себе: «да сице положим три жребиа на святеи тряпезе въ святей Софеи» [4, с. 232]. Після проведення літургії, вони послали «с веча слепца, да котораго дастъ богъ, и выныся божию благодатью жребии Мантуриевъ». Така форма обрання на єпископську кафедру тим не менш повинна була підтвердитись ще й митрополитом: «послаша о немъ къ митрополиту, и митрополит накы прислаше по него съ великою честью» [4, с. 233].

Іншим прикладом князівського використання Sortes Sanctorum було гадання на Біблії князем Володимиром Васильковичем (1269–1288) у 1276 р., який, згідно з Іпатіївським літописом, спеціально обирав місце, аби збудувати нове місто. Взявши книги, він звертався (*«в сердци мысля»*) перед гаданням до Бога: «Гси Бе сильнии. и всемогии. своимъ словомъ вся созидает. и растрает. што ми Гси проявиши грешномуу рабоу своему и на томъ стану» [7, стлб. 875]. «Розігнувши» книги йому *«выныся пррчьство Исаино»*. Так князь *«оуразоуме млсть Бию до себе»*, обрав для нового міста землі князя Романа поблизу ріки Лосни та послав для розбудови Олексія *«и нарче имя емоу Каменецъ зане быс земля камена»* [7, стлб. 876].

Згодом до цього чистого почуття князівської еліти додалась сліпа довіра до безпідставного, а іноді надзвичайно нерозумного тлумачення різних слів у Псалтирі. Оскільки тлумачення таких віршів було далеко не кожному під силу, то виникли книжники, які в Книгах Псалмів зазначали, які саме передбачення містяться в тому чи іншому вірші. Псалтир вже XIV ст. з подібними помітками був описаний І. Срезневським. Здебільшого це були підрядкові записи у вигляді примовлянь (*«сего ныня не будетъ»*) або порад (*«друже охаби се орудие»*) [10, с. 36–37]. Подібні позначки і були покладені в основу подальших ворожильних книг (*«Рафлі»*, *«Мети»*, книги Соломона), які користувались великою пошаною на Русі.

Можна дійти висновку, що в традиційному суспільстві практика ворожіння складала чільну роль у повсякденні. Не дивлячись на скромну та уривчасту інформацію з джерел доби Русі, хоча б на рівні князівської еліти вдається прослідкувати еволюцію такого виду ворожіння як *«розгинання»* Псалтиря. Незважаючи на заборони церковних соборів, такі практики

стосувались інколи й вибору нових ієрархів, що свідчить про міцні традиції язичництва в ментальному світі християнина-русича. З часом ворожіння набувало все більш формалізованого характеру, вбираючи в себе різні регіональні особливості. Внаслідок цього вже на кінець Середньовіччя «розгинання» Псалтиря стало окремим інститутом, яким керував клір, що свідчило про поступову десаκραлізацію світської влади в умовах роздробленості та занепаду Русі.

Список джерел та літератури

1. Г. Турский, *История франков*, Москва 1987, 462 с.
2. В. Мономах, *Поученье*, Москва 1969, 723 с.
3. Л. Моргун, *Народная ворожба и гадания*, Москва 2011, 390 с.
4. *Новгородская первая летопись младшего извода* (Комиссионный, Академический, Толстовский списки), Москва-Ленинград 1950, 659 с.
5. *Новгородская первая летопись старшего извода* (Синодальный список), Москва-Ленинград 1950, 659 с.
6. *Повість врем'яних літ*, Літопис (За Іпатським списком), Київ 1990, 558 с.
7. *Ипатьевская летопись*, [в:] *Полное собрание русских летописей*, Санкт-Петербург 1908, т. 2., стлб. 863-880.
8. *Постановления Апостольские (через Климента, епископа и гражданина Римского)*, Казань 1864, кн. 7, 312 с.
9. И. Сахаров, *Сказания русского народа*, Москва 2013, т. 1, 800 с.
10. И. Срезневский, *Гадальные приписки к пророческим книгам Св. Писания*, «Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках» 1867, вып. IV, с. 35-37.
11. М.-Л. Чепя, *Проективне тестування в історичній психології: психологічний аналіз «повчання» Володимира Мономаха, «Проблеми загальної та педагогічної психології»* 2009, т. 11, ч. 6, с. 455-460.
12. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, Санкт-Петербург 1892, т. 3-а, 787 с.
13. S. Bingham, *Antiquities of the Christian Church*, vol. 16, ch. 5, 395 p.

14. *Concilium Eliberritanum* [IV c.]. Available at:
http://www.earlychurchtexts.com/main/elvira/canons_of_elvira_01.shtml
15. *Concilium Veneticum* [V c.]. Available at:
[http://www.biblicalencyclopedia.com/V/vannes-council-of-\(concilium-veneticum\).html](http://www.biblicalencyclopedia.com/V/vannes-council-of-(concilium-veneticum).html)
16. *Sortes Sanctorum*, The Mirror of Literature, Amusement, and Instruction, London 1827, vol. 10, 465 p.

КНЯЖЕСКОЕ «РАЗГИБАНИЕ» ПСАЛТИРЯ ИЛИ SORTES SANCTORUM НА РУСИ XII-XIII ВВ.

Николай БУЛАНЫЙ, Кристина ШАРИПОВА
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

В статье освещен такой специфический аспект средневековой повседневности княжеских элит как «разгибание» Псалтыри. Используя летописные свидетельства и аналогии средневековой Европы, удалось исследовать особенности эволюции этого гадания сквозь призму церковных канонических норм и их воплощения на практике. Определение дальнейшего развития *sortes sanctorum* в условиях распада Руси, позволило установить определенную маргинализацию традиции гадания при привлечении широких слоев населения и появления определенных региональных различий между разными землями Руси.

Ключевые слова: *sortes sanctorum*, княжеское гадания, «разгибание» Псалтыри, Русь.

THE PRINCELY «EXTENSION» OF THE PSALTER OR SORTES SANCTORUM IN RUS AT XII-XIII CENTURIES.

Mykola BULANYI, Kristina SHARIPOVA
Oles Honchar Dnipro National University

In the article is highlighted specific aspect of medieval everyday life of the princely elite as the «extension» of the Psalter. Using documentary evidence and the analogy of medieval Europe, managed to research the features of the evolution of this fortune-telling through the prism of the Church's canonical norms and their embodiment in practice. Identification of the future development of the *sortes sanctorum* in the disintegration of Rus, has allowed to establish a certain marginalization of the tradition of

divination with the involvement of wide layers of the people and the emergence of specific regional differences between the various lands of Rus.

Keywords: sortes sanctorum, a princely fortune-telling, the «extension» of the Psalter, Rus.

УДК 904:393.1(=162)"04/06"

МОГИЛЬНИКИ ПРАЗЬКО-КОРЧАЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ПРИП'ЯТІ

Софія ЗМЕРЗЛА

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто могильники празько-корчацької культури. Описано особливості ґрунтових та курганных могильників. Висвітлено проблеми вивчення поховань західних слов'ян.

Ключові слова: празько-корчацька культура, могильник, ґрунтові та курганні поховання, західні слов'яни, склавини.

Празько-корчацька культура датується V–VII ст. н. е. Територія поширення досить чітко співпадає з визначеними візантійськими істориками Йорданом і Прокопієм (VI ст.) ареалом склавинів, тому загальноприйнято вважати, що носіями празької культури були саме вони. Спочатку празько-корчацька культура була поширена на території південної Волині, Верхнього та Середнього Подністров'я. Пізніше ці племена заселили південну й північну частину Польщі, Чехію, Словаччину, східні райони Німеччини, білоруське Полісся, середню частину Правобережної України, Молдову та Румунію [1, с. 196–202].

На Правобережжі Прип'яті вона представлена селищами, рідше городищами та могильниками. Останні не є наймасовішим типом пам'яток, проте несуть неабияку цінність для дослідників. Для празько-корчацької культури характерним є обряд трупоспалення. Могильники представлені як курганными, так і ґрунтовими похованнями.

Безкурганні могильники розташовані близько до селищ і городищ. Переважають урнові поховання, але паралельно з ними на тих самих могильниках трапляються і ямні [2, с. 81]. Спалення здійснювалося окремо від місця поховання. Перепалені кістки збирали в урну або накривали посудом, перевернутим догори дном. Кістки добре очищені від залишків вогнища. Вугілля, золи на них немає. Урни іноді були прикриті камінням або плоскою сковорідкою. Ставили їх у

неглибокі ямки так, що тільки нижня половина посуду знаходилася в материках, а верхня його частина опинялася майже на поверхні, прикрита тільки тонким шаром дерну. Тому поховання майже не збереглися. Поховальні ямки мали плоску коритоподібну форму розміром від 40 до 80 см і глибину 15–20 см. Ями були засипані піском із залишками поховального вогнища – дрібним вугіллям, золою, попелом. В похованнях супровідний матеріал трапляється рідко [5, с. 15]. Іноді трапляються залізні ножі, фібули, скляні прикраси та інше. Можливо, поховання мали якісь розпізнавальні знаки. Так, на поселенні Тетерівка вони були огорожені рядом невеликих стовпів [4, с. 27].

Великих ґрунтових могильників на Правобережжі Прип'яті немає. Однак на території Чехії відомі поля поховань празько-корчацької культури, де розкопано більше 400 поховань [6, с. 15]. Окремі урни з перепаленими кістками на Правобережжі Прип'яті були виявлені в ур. Віли на р. Коца (права притока Тетерева), в с. Заможному на р. Бобрівка (притока р. Тетерева), в Хотомеліна р. Горинь, у с. Шумськ на р. Глиноп'ять [3, с. 27]. Урна останнього стояла догори дном. Під нею виявлено вугілля, попіл і перепалені кістки. Лише на поселеннях Хорск, Шумськ та Тетерівка виявлено близько десяти ґрунтових поховань. Також цікавим є той факт, що на деяких поселеннях і городищах поховання знаходяться безпосередньо серед житлових споруд [4, с. 28]. Так, на городищі Бабка поховання знаходилися у валу; в Корчаку виявлені два поховання в різних частинах поселення на площі між будинками; в Тетерівці знайдено два горщики з кістками, що стояли поруч із житлом; у Шумську залишки 20 поховань примикали до святилища та входили до складу цілого культового комплексу. У цей комплекс Шумська входило і спеціальне місце для спалення померлих – велике вогнище, оточене ровами [3, с. 27]. Ймовірно, такі поховання мали культове призначення.

Курганні могильники, зазвичай, розташовані поза населеними пунктами. Курганні групи налічують від 12 до 50 курганів. Насипи низькі (0,5–1 м.) і невеликого діаметру (4–10 м) [4, с. 29]. Кургани округлої форми, оточені ровиком. Урни з перепаленими кістками стоять на невеликих ритуальних

вогнищах. Безурнові спалення виявлені в насипі кургану, а також в ямках, що вириті в материку. Останні поховання супроводжуються окремим посудом або уламками кераміки [2, с. 82].

У всіх розкопаних курганах на горизонті знаходилися невеликі ритуальні вогнища, але спалення завжди відбувалося на стороні. В деяких випадках на них стояли урни з перепаленими кістками (Корчак, курган № 8; Шепетівка, курган № 3; Миропіль, курган № 3; Зубковичі; Лозниця). У кожному з цих курганів відкрито по дві-три урни, іноді одна з них перевернута догори дном (Шепетівка) [3, с. 27].

Безурнові поховання трапляються часто в курганных могильниках, вони супроводжуються або цілим посудом (Миропіль, курган №5; Селець), або уламками посуду, що знаходиться в насипі і по горизонту (кургани у Мирополі, Корчаку, Шепетівці, Заможному, Сусвалі, Климентовичах, Семурадцях) [3, с. 27].

У деяких курганах простежено огорожі навколо поховання. Кругові огорожі відкриті в кургані № 5 у Мирополі і в кургані біля с. Семурадци на Туровщині. В Мирополі огорожа складалася з окремих вертикальних стовпів і великих каменів. В Семурадцях була вирита кругова канава. Відомі й чотирикутні огорожі близько поховань, що складаються зі стовпів і горизонтально покладених колод (Миропіль, кургани № 1, № 2) [3, с. 27].

Причини та умови зародження курганної обрядовості в празько-корчацькій культурі є досі нез'ясованими. Адже для слов'янських культур притаманними є ґрунтові поховання. Однак російський археолог Валентин Сєдов вважає, що, ймовірно, становлення курганної обрядовості в західних слов'ян зумовлене впливами культури карпатських курганів, що датується першою половиною I тис н. е. [6, с. 16].

Отже, могильників празько-корчацької культури виявлено дуже мало. Вони розміщуються за межами поселень і складаються з ґрунтових і курганных поховань. Захоронення покійників проводилося шляхом їхнього спалення, що здійснювалося зазвичай за межами населених пунктів. Рештки кремацій вміщували в глиняні урни або в невеликі ямки. В

основі більшості курганів виявлені вугільні прошарки. Ймовірно, це рештки ритуалу, здійсненого на місці захоронення покійника. Інвентар поховань бідний або взагалі відсутній.

Останнім часом могильники пражко-корчацької культури не привертали уваги вчених, тому дослідження, здійснені протягом минулого століття, залишаються актуальними й досі. Варто відзначити недостатнє вивчення і тих матеріалів, які ми маємо на сьогодні. Наприклад, із 50 курганів Митрополя повністю розкопано і досліджено лише 5. Регіон потребує кращого вивчення, що дозволить більше дізнатися про обряд поховань західних слов'ян загалом.

Список джерел та літератури

1. Н. Абашина, Д. Козак, Є. Синиця, Р. Терпилоський, *Давні слов'яни*, Київ 2012, 364 с.
2. *Образование и развитие раннесредневековых культур. Пражская культура*, [в:] *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.*, за ред. В. Баран, Київ 1985, с. 76–84.
3. И. Русанова, *Славянские древности VI–VII вв.*, Москва 1976, 215 с.
4. И Русанова, *Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом*, «Археология СССР. Свод археологических источников» 1973, Выпуск Е1–25, с. 49–52.
5. И. Русанова, Б. Тимощук, *Древнерусское Поднестровье*, Ужгород 1981, 40 с.
6. В. Седов, *Славяне в раннем средневековье*, Москва 1995, 488 с.

МОГИЛЬНИКИ ПРАЖСКО-КОРЧАКСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПРАВОБЕРЕЖЬЯ ПРИПЯТИ

София ЗМЕРЗЛАЯ

Львовський національний університет імені Івана Франко

В статье рассмотрены могильники пражско-корчацкой культуры. Описаны особенности грунтовых и курганных могильников. Изложены проблемы изучения захоронений западных славян.

Ключевые слова: пражско-корчацкая культура, могильник, грунтовые и курганные захоронения, западные славяне, склавини.

PRAZKO-KORCHATSKA'S GRAVEYARDS THE RIGHT BANK OF PRIPYAT

Sofia ZMERZLA

Ivan Franko National University of Lviv

This article examines western slavs graveyard of prazko-korchatska's culture. Describes specificities of ground and grave mounds. Highlights the problems of investigations of western slavs tombs.

Keywords: prazko-korchatska culture, graveyard, groundtomb, gravemound, westernslavs, sklavyyny.

Додатки:

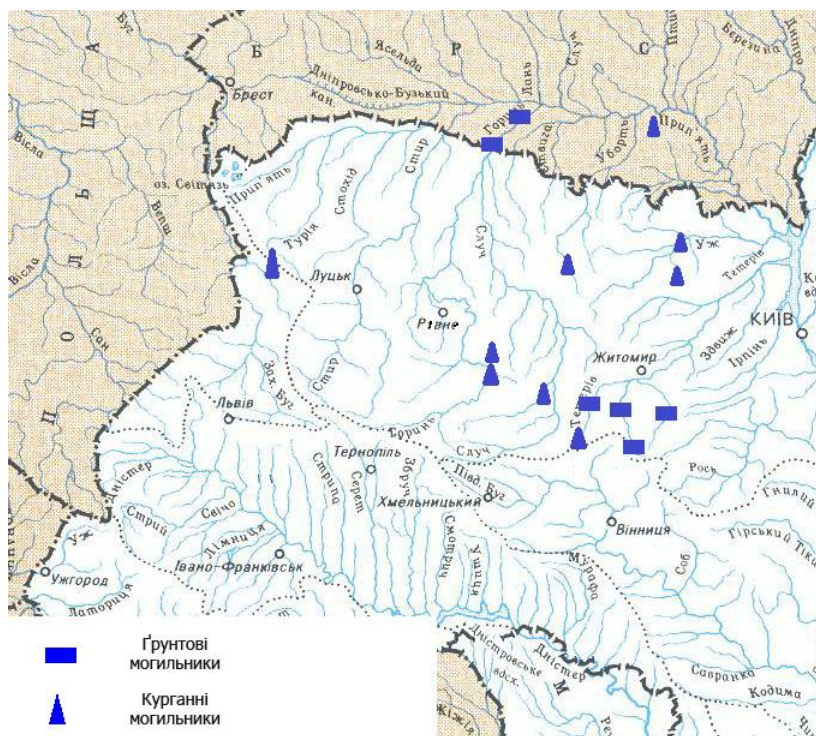

Рис. 1. Грунтові та курганні могильники Празько-Корчацької культури V-VII ст. Автор – Софія Змерзла.

УДК 94(477.25=416.1)"09/12"

СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У ДАВНЬОРУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ В IX–XIII СТ.

Ігор КАРАСЬ

Чернігівський національний педагогічний університет імені

Т. Г. Шевченка

У статті розглянуто становище євреїв на Русі та їхнє місце в її історичному розвитку від періоду заснування держави в IX ст. та до експансії монголо-татарських військ у XIII ст.

Ключові слова: Київський лист, іудеї, «жидовський» квартал, київські євреї.

У VII ст. Хозарський каганат проголосив іудаїзм державною релігією. Ця подія призвела до його поширення й на сусідніх землях, зокрема й на Київську Русь, де у 882 р. утвердилася династія варязьких князів – Рюриковичів. Один із представників цієї династії, київський князь Святослав Ігорович (945–972) у 965 р. розгромив хозар. Після перемоги він привів із собою значну кількість полонених, яких і розселив по містах Русі. В числі цих полонених були євреї та хозари-іудеї. Окрім того, зі знищенням каганату, євреї почали самостійно переселятися до Києва та на територію Криму. Такі міграції продовжуються упродовж XI–XII ст., коли євреї з колишніх земель Хозарії продовжували мігрувати на північ.

Безперечно, що ще одним шляхом припливу єврейського населення були люди, які втікали зі земель Німеччини, де активно розростався хрестоносний рух з кінця XI ст. [13, с. 35]. Оскільки Русь була однією з найбезпечніших територій, через те, що не брала участь у боротьбі з невірними, відповідно вона й стала основним напрямком для емігрантів.

Із початку свого розселення на території Давньоруської держави, євреї починають активно вплітатися в систему її функціонування, в першу чергу – в її економічне життя.

Питання становища єврейського населення в Руській державі є важливим для розуміння її політичного розвитку та інтерпретації власне історичного процесу Русі.

Мета нашої розвідки – проаналізувати становище єврейського населення на Русі X–XIII ст., визначити їхній внесок у розбудову та розвиток Давньоруської держави, а також з'ясувати ставлення руського населення до цієї етнічної групи.

Джерельна база для вивчення питання життя євреїв на території Давньоруської держави є досить широкою, але не дивлячись на це, відрізняється доволі низькою інформативністю.

Одні з перших свідчень про євреїв на території Русі надає арабо-перський географ Ібн-Хордодбех у своїй праці «Книга шляхів та країн» (IX ст.), згадуючи про купців-євреїв [4, с. 123–124].

Матеріали, з яких можна дізнатися історію зазначеної етнічної групи, вміщено в літописах. Серед них – «Повість минулих літ» (XII ст.) [10], Київський (XII ст.) та Галицько-Волинський літописи (XIII ст.) [6].

Доволі цінним у плані інформації є Київський листок – одне з перших джерел з історії єврейства на Русі, в якому є чіткі свідчення про існування єврейської громади в Києві [1, с. 17, 101]. Також окремі свідчення про її існування в зазначеному місті вміщено в «Киево-Печерському патерику» (XIII ст.) [8].

Питанню історії євреїв в Україні присвячено декілька ґрунтованих праць, серед яких привертає увагу робота Якова Хонижмана та Олександра Наймана, присвячена історії євреїв в Україні [14]. Праця ґрунтується на достатньо великій кількості джерел, серед яких багато й маловідомих. Дослідникам вдалося максимально уникнути суб'єктивізму при викладі думок. Інша значна праця з цієї проблематики – це монографія Матвія Шестопада [15].

Доволі цікаві погляди на місце євреїв в історії Русі було викладено в одній зі статей Олександра Тортики. Посилаючись на руські писемні джерела, він демонструє євреїв як основу економічного розвитку Київської Русі [13].

Першим містом східних слов'ян, де поселилися євреї був Київ. Перші згадки про це датуються IX ст. У свідченнях Ібн-Хордодбеґа зазначається, що в цей час через слов'янські землі проходили торгові шляхи купців євреїв-ра(х)данітів. Їхній торговий шлях пролягав, у тому числі, й через Київ [4, с. 123–

124]. Окрім того, в цьому ж джерелі присутнє твердження про вільне володіння євреями слов'янськими мовами, зокрема й мовою русів. Виходячи з цього, можна говорити про присутність контакту між представниками обох етнічних груп ще на ранніх періодах формування східнослов'янської державності.

У Х ст. київська громада хозарів-їудеїв написала рекомендаційний лист, відомий як «Київський лист». Мова пам'ятки – літературний іврит. На думку О. Тортика, його віднайшов Норман Голб 1962 р. у фондах бібліотеки Кембріджського університету серед текстів, які були привезені 1896 р. Соломоном Шехтером із генизи Каїрської синагоги [1, с. 17–19; 13, с. 29]. У пам'ятці йдеться про Якова Бен Хануккі, брат якого взяв гроші в борг у не-єврея, однак його було вбито. Яков не зміг повернути борг і був вимушений рік відсидіти у в'язниці, доки єврейська громада не збрала частини грошей. З поверненням частини боргу його було звільнено. Крім того, громада дала йому листа до інших єврейських громад з проханням допомогти у зібранні коштів. Лист було підписано євреями і хозарами, у ньому вміщено імена близько 10 членів єврейської громади [1, с. 31].

Як засвідчує «Повість минулих літ», у 986 р. хозарські євреї пропонували князю Володимирі Святославовичу (980–1015) прийняти іудаїзм [10, с. 115–131]. Якщо подібна ситуація мала місце, то разом із фактом наявності «Київського листа» ці події засвідчують існування єврейської громади в Києві вже на кінець Х ст.

Цікава інформація міститься в Іпатіївському літописі. Там наявні дві назви: «жидовський» квартал і «жидовські» ворота, які згадуються в 1146 та 1151 рр. як місця, що з'єднували «місто Ярослава» з Копировим кінцем. Саме остання територія була місцем тривалого проживання євреїв у Києві [13, с. 32; 6, с. 243–244]. Крім того, під 945 р. в літописі вміщено свідчення про один із Київських кварталів – «Козар» [2, с. 57–60]. Це підтверджує існування громади євреїв у м. Київ на XII ст., а також говорить на користь наявності в них власних територій для існування. Інформація про навчання руських євреїв за кордоном говорить про рівень їхнього достатку. Так, О. Тортика наводить свідчення

про Раббі Іцхака з Русі, що вчився у м. Вормсі (Німеччина) та Ашера без Сіная, що вчився у м. Толедо (Іспанія) [13, с. 36].

Київ у XI ст. стояв у одному ряді з найбільшими містами Європи та являв собою значний культурний і торговельний центр. Тут жили й працювали сотні купців, торговців, ремісників і майстрів різних національностей. У «Печерському патерику» міститься згадка про наявність серед київських жителів євреїв [8, слово 8]. Виходячи з відсутності інформації стосовно утисків щодо них та враховуючи наявність у цієї групи населення власного кварталу та громади, можна стверджувати, що євреї мали статус вільного населення. Окрім того, зазначена в Ібн-Хордодбеа інформація про торгівлю євреїв із багатьма народами та перевезення товарів із Русі на схід [4] засвідчує про те, що все-таки основним їхнім заняттям з часів першої появи на Русі була торгівля. Київські князі були зацікавлені в товарах з розряду «предметів розкоші» які переважно й продавали євреї, доставляючи їх зі сходу, а взамін князі дозволяли їм селитися в містах.

Микола Петров зазначає, що при прийнятті князем Володимиром християнства євреї всіляко виступали проти цього та вели активну пропаганду іудаїзму. Однак жодних переконливих аргументів Микола Петров на користь таких припущень не наводить. Окрім того, він говорить про вірогідність приналежності Луки Жидяти – другого єпископа в Новгороді, якого було переведено Ярославом Мудрим (1019–1054) з Києва, до Київських євреїв [9, с. 258].

Варто зазначити, що митрополит Іларіон у своєму «Слові про закон і благодать» (XI ст.) використовує для назви Володимира і Ярослава термін «каган» і весь час веде полеміку проти іудейства [5, с. 33, 59]. Отже, своєрідні недобросусідські відносини між релігійними громадами все ж мали місце. При цьому, за свідченнями Нестора, Феодосій Печерський під час свого ігуменства часто ходив у місто на дискусії з євреями [8, слово 8]. На основі цього М. Петров робить висновок, що в цей час вони становили в Києві окрему етнічну групу та мали свій молитовний дім або синагогу [9, с. 258]. До таких висновків приходить й О. Тортика [13, с. 34].

Не дивлячись на віросповідання і погляди на духовність, М. Шестопал стверджує, що основними для євреїв були матеріальні блага – торгівля, лихварство [15, с. 10]. Згадуваний вище географ Хордодбег оповідає про єврейських купців, які подорожують і возять євнухів, хлопчиків та дівчат в Гінд (Індія) і Сін (Китай) [4, с. 123–124].

В XI столітті з'явилися перші обмеження щодо євреїв у законодавстві. Так, статут Ярослава Мудрого вміщує положення про відлучення від церкви християнина за його співжиття з «бусурманкою або з жидівкою» [7, с. 578]. Приводом до цього могла стати пропаганда іудаїзму, яку проводили євреї. За такого розвитку подій, полеміка митрополита Іларіона проти єврейства не виглядає безпідставною. Не виключено, що будучи значною силою в місті Києві, євреї всіляко поширювали свою релігію, що в свою чергу могло загрожувати втратою авторитету християнства та самого інституту князівської влади. Як результат, князь приймає відповідне рішення.

За часів Київських князів Ізяслава Мстиславича (з перервами 1054–1078 рр.) та Святополка Ізяславовича (1093–1113 рр.) можна простежити покровительство з боку князівського столу київським євреям.

За Ізяслава євреї змогли перенести ринок з Подолу в горішню частину міста [13, с. 32], що свідчить про його активну підтримку єврейства. М. Шестопал, посилаючись на Василя Татищева і характеризуючи Святополка, зазначає що він доволі сильно полюбляв гроші, за що євреї отримали при ньому куди більше вольностей, ніж християни [15, с. 9]. Подібне твердження легко пояснюється, якщо зацентувати увагу на головному їхньому занятті – торгівлі, яка приносила доволі значні прибутки й тим самим вела до збагачення як євреїв, так і князів.

Однак, не обійшлося і без негативних моментів. Постійні міжусобні війни та повстання громадян проти влади князів, призвели до підризу економічної стабільності держави і, відповідно, до погіршення становища євреїв. Після смерті Святополка вони втратили в його особі захисника. Їхні заняття резоїмством (стягування відсотків з боржника), лихварством, торгівлею (контролювали весь продаж солі) зіграло не на

користь євреям та налаштувало проти них населення. Кияни підняли повстання та розгромили Жидівський квартал у 1113 р.

Про цей інцидент йдеться в Іпатіївському літописі. Автор розповідає, що було пограбовано двір тисяцького Путяти [6, с. 172], де зчинилася сутичка киян та євреїв. Михайло Тихомиров, у коментарях до цього місця літопису говорить, що їхня участь в торгових операціях Києва є безсумнівною [12, с. 137]. Євреї були учасниками лихварських операцій Святополка і його тисяцького Путяти. Населення розуміло, що без захисту князя легко можна помститися своїм кривдникам і влаштувало напад.

Після повстання князь Володимир Мономах (1113–1125), без сумніву, під тиском населення, був вимушений обмежити резоїзмство. Більше того, М. Шестопап зазначає, що за оповіддю М. Татищева, новоприбулий князь видворив євреїв за межі Київського князівства, адже вони обмежували християн у їхніх промислах і тим самим розорювали слов'янське населення, а також почали заохочувати людей до своєї віри і селитися серед християн [15, с. 10].

За матеріалами В. Татищева, Видубицький з'їзд князів утвердив остаточне рішення про вигнання євреїв з території Русі [11, с. 213]. Не дивлячись на постанову, євреї знову проникають у Київ і живуть тут.

У 1124 р. у Києві відбулася велика пожежа, в результаті якої постраждав і Жидівський квартал. Як і всі інші мешканці Києва, євреї, безперечно, зазнали втрат і за міжусобних війн та захопленнях міста князями у 1169 р., 1175 р., 1203 р. [6, с. 296, 320, 329].

Ще одна проблема, яка стояла перед євреями – це те, що у 988 р. на Русі князь Володимир прийняв християнство. Християнська церква вела активну боротьбу з іудаїзмом. Так, Київський митрополит Іоан II (1080–1088 рр.) заборонив продавати євреям християнських рабів.

Однак, Київ був не єдиним містом, де масово проживали євреї. Так, Єврейська енциклопедія містить інформацію про те, що в архіві німецького порту Штральзунд на Балтійському морі зберігався лист єврейської общини Володимира-Волинського до общини м. Штральзунда [3, с. 1172–1174]. Ця пам'ятка є

яскравим свідченням участі єврейського населення у товарообміні Русі з містами інших держав. Володимир-Волинський знаходився на торговому шляху і об'єднував Східну і Західну Європу, євреї жили тут з XI ст. Під час татаро-монгольської навали багато євреїв загинуло разом з жителями Русі в боротьбі проти загарбників.

У XIII ст. в Чехії було створено коментар до Тори, автор якого посилався на ряд авторитетних раввинів, серед яких був «раввин Іцхаки з Русі», а у респонсах галахиста равина Іцхаки є посилання на думку «равина Іца з Чернігова» [3, с. 1172–1174] Це свідчить про наявність єврейської громади і в Чернігові.

Єврейська освіта в невеликих містах була на низькому рівні. Як зазначає Єврейська енциклопедія, равин Елі'езер з Праги, який побував на Русі в другій половині XII ст., в листі в Іехуде бен Іцхаку (сіру Леону із Парижу (1166–1224) повідомляв, що у більшості міст Русі яскраво проявляється проблема з пошуком вчителів для навчання євреїв [3, с. 1172–1174].

Галицько-Волинський князь Данило Романович та Волинський князь Володимир Василькович (1269–1288) у своїй внутрішній політиці стосовно євреїв мало в чому відрізнялися від Ізяслава та Святополка. До єврейських підданих відносилися вони досить прихильно, використовуючи їх як головний засіб розвитку торгівлі та економіки. Євреї часто призначалися на керівні адміністративні посади, а також нерідко займали ключові місця у фінансовій системі. Проте, подібне позитивне ставлення не було довготривалим і з часом змінилося утисками.

Занепад держави та спокійного суспільного життя в епоху монгольського завоювання Київської Русі не торкнулися становища євреїв. Встановлення уніфікованої системи зв'язків у межах велетенської Монгольської імперії дало можливість для їхнього швидкого фінансового зростання. М. Шестопад зазначав, що євреї швидко пристосувалися до нової державної системи й почали тепер працювати на інтереси хана [15, с. 10]. Цим вони гарантували собі добробут і процвітання аж до часів війни Монголії з Литвою.

Таким чином, можна стверджувати, що вперше євреї приходять на Русь у IX ст. разом з рахданітами. Основними причинами припливу єврейського населення стали розгром

Хозарського каганату та потреба в пошуках нового захисту для євреїв-торговців у обличчі Київського князя, а також – утечі від хрестових походів на території Західної Європи.

Уже на X–XI ст. можна говорити про високу організованість єврейського населення і про наявність у них власної общини. З самої появи на Русі, вони активно вливалися в фінансову систему держави, стаючи її основним економічним важелем, підбираючи під себе ринок і витісняючи з нього русичів. Активне заняття торгівлею євреїв сприяло розвитку економіки Русі та збагаченню князів. Разом зтим, заняття лихварством викликало невдоволення населення і налаштовувало його проти євреїв.

Діяльність євреїв в економічній сфері стала приводом приязного ставлення до них з боку князівської влади. При цьому, саме населення, як свідчать повстання в Києві, відносилося до євреїв з негативом.

Всупереч усім негараздам і спробам обмежити права євреїв, вони продовжували займати провідне місце в економіці Русі аж до її експансії монголо-татарськими військами у середині XIII ст.

Список джерел та літератури

1. Н. Голб, *Хазарско-еврейские документы X века*, Иерусалим 1997, 240 с.
2. І. Желєзняк, *Київський топонімікон*, Київ 2014, 224 с.
3. *Евреи на территории Украины до конца 18 в.*, [в:] *Електронная еврейская энциклопедия*, Иерусалим 1996, т. 8, с. 1170–1187.
4. Ибн-Хордадбех, *Книга путей и стран*, пер Н. Велихановой, Баку 1986, 428 с.
5. Іларіон, *Слово про закон і благодать*, пер. П. Салевич, Львів 2010, 124 с.
6. *Літопис руський*, пер. Л. Махновця, Київ 1989, 591 с.
7. Макарий, *История Русской церкви*, Москва 1995, т. 2, 702 с.
8. *Патерик Києво-Печерський*, пер. І. Жиленко, Київ 2001, 348 с.
9. Н. Петров, *Историко-топографические очерки древнего Киева*, Киев 1897, 280 с.

10. *Повесть временных лет*, ред. А. Кузьмина, Москва 2014, 544 с.
11. В. Татищев, *История Российская с древнейших времен*, Москва 2003, 732 с.
12. М. Тихомиров, *Крестьянские и городские восстания на Руси XI – XIII вв.*, Москва 1955, 279 с.
13. О. Тортика, *Євреї в Хозарському каганаті та Київській Русі*, [в:] *Нариси з історії на культури євреїв в Україні*, ред. А. Фіндберг, Київ 2005, с. 18–37.
14. Я. Хонижман, *Евреи Украины. Краткий очерк истории*, Київ 1993, 175 с.
15. М. Шестопал, *Євреї на Україні*, Київ 1998, 102 с.

ПОЛОЖЕНИЕ ЕВРЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ДРЕВНЕРУССКОМ ГОСУДАРСТВЕ В IX–XIII ВВ.

Игорь КАРАСЬ

*Черниговский национальный педагогический университет имени
Т.Г. Шевченко*

В статье рассматривается положение евреев на территории Руси и их место в историческом развитии государства от периода его основания в IX веке и до его экспансии монголо-татарскими войсками в XIII веке.

Ключевые слова: Киевское письмо, евреи, Жидовский квартал, киевские евреи.

PROVISION OF THE JEWISH POPULATION IN ANCIENT RUS STATE IN IX–XIII C.

Ihor KARAS

Chernihiv National Pedagogical University named after T. Shevchenko

The article examines the situation of Jews on the territory of Rus and their place in the historical development of the state from the period of its foundation in the IX c. and the decline in the XIII c.

Keywords: Kyiv letter, Jews, Zhydovskyy quarter, Kievan Jews.

УДК 94(477+49)"07"

«ДВОРЪ ЖЪ КНЯЖЪ РАЗГРАБИША...»: АБАВЯЗКІ ЎЛАДАРА ПЕРАД ГРАМАДСТВАМ І ЯГО АДКАЗНАСЦЬ ЗА ІХ ПАРУШЭННЕ (ПА МАТЭРЫЯЛАХ СТАРАЖЫТНАЙ РУСІ І СКАНДЫНАВІІ).

Юрый КЕЖА

Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт (Рэспубліка Беларусь)

У артыкуле на аснове супастаўлення ўсходнеславянскіх і скандынаўскіх наратыўных крыніц разглядаюцца грамадскія ўяўленні аб ролі, месцы і функцыях уладара. Аналізуюцца паўнамоцтвы князя як вярхоўнага прадстаўніка зямлі, гаранта грамадскай стабільнасці і знешняй бяспекі. Робіцца выснова аб аксіялагічным значэнні захаванасці і функцыянавання прававых нормаў, а таксама грамадскай адказнасці ўладара за іх парушэнне.

Ключавыя словы: Старажытная Русь, Скандынавія эпохі вікінгаў, княжацкая улада, сакралізацыя улады, веча.

Асноўная мэта артыкула палягае ў высвятленні функцый раннесярэднявечнага ўладара, як вярхоўнага прадстаўніка грамадства, захаванасці і выканання ім агульных прававых нормаў, правіл паводзін, і ў сувязі з гэтым грамадскай адказнасці за іх парушэнне.

У аснове архаічнага права традыцыйнага (племяннага) грамадства, якое захавалася як ў пісьмовых помніках заканадаўства, так і ў агульных нормах паводзін, палягаў народны, агульны звычай. Асаблівасцю гэтага звычая была традыцыйнасць і нязменнасць. Да нормаў звычая адносіліся як да непарушанай, сакральнай сутнасці, якая карысталася тым большым аўтарытэтам, чым старажытнейшым яна ўяўлялася. Безумоўна, сам звычай з цягам часу трансфармаваўся і падлягаў змяненням, але агульны архетып, вакол якога канцэнтраваліся агульныя прававыя палажэнні, заставаўся нязменным [6, с. 247]. Гэты архетып палягаў ва ўніверсальнасці права, яго абавязковасці для ўсіх членаў традыцыйнага соцыуму.

Нормы функцыянавання асноўных прававых палажэнняў і уяўленні аб іх у Старажытнай Русі (X–XII стст.), а таксама роля князя ў гэтым працэсе, як вярхоўнага ўладара і кіраўніка грамадства, маюць шматлікія паралелі ў стадыяльна падобных варварскіх грамадствах раннесярэднявечнай Еўропы. Аналізуючы сацыяльную структуру і інстытут вярхоўнай улады старажытнарускіх (у тым ліку і беларускіх) зямель X–XII стст., найбольш апраўданым з метадалагічных пазіцый будзе параўнанне этнічных груп, якія ў геаграфічным, сацыяльным і палітычным плане адносяцца да аднаго культурнага кола.

У дадзеным даследаванні аўтар параўноўвае ролю ўладара ў сістэме функцыянавання прававых палажэнняў і норм ў Старажытнай Русі X–XII стст. і Скандынавіі эпохі вікінгаў (IX–XI стст.). У гэтай сувязі гісторыка – параўнальны метада дазваляе *«выявіць з аднаго боку агульныя заканамернасці функцыянавання архаічных прававых палажэнняў, з другога боку папоўніць фактычны матэрыял па гісторыі пэўнай супольнасці за кошт новых інтэрпрэтацый звестак, а ў іншых выпадках кампенсаваць іх адсутнасць»* [4, с. 4]. Параўнанне ўсходнеславянскага грамадства перыяду станаўлення і першых стагоддзяў развіцця дзяржаўнасці з тыпалагічна падобным грамадствам скандынаваў, якія знаходзіліся на адной, ці блізкай стадыі развіцця, аўтар лічыць апраўданым з пункту гледжання тоеснасці і заканамернасці базавых сацыяльных інстытутаў і сістэме агульных грамадскіх уяўленняў славян і скандынаваў.

Аналіз ролі і функцый конунга ў скандынаўскіх краінах IX–XI стст. абумоўлены тым, што гэты рэгіён, як тэрыторыя Усходняй Еўропы, на працягу ранняга сярэднявечча, у адрозненні ад Заходняй і Цэнтральнай Еўропы, захаваў базавыя інстытуты, нормы і сацыяльныя адносіны радавога ладу. У Скандынавіі, якая ў адрозненні ад заходніх краін Еўропы, не зведала вялікага ўплыву рымскай цывілізацыі, архаічныя элементы сацыяльнай структуры і сацыяльных адносін, доўгі час працягвалі захоўвацца ў фактычна нязменным выглядзе, што зноў збліжае агульны характар развіцця скандынаўскага грамадства эпохі вікінгаў з усходнеславянскімі землямі X–XII стст., дзе рымскі ўплыў таксама не адлюстравваўся. Такім чынам, «безсінтэзны» характар развіцця грамадстваў усходніх

славаян і скандынаваў у раннім сярэднявеччы абумовіў захаванасць архаічных (родапляменных) базавых інстытутаў соцыуму, што і дазваляе разглядаць развіццё гэтых тэрыторый у сінхрастадыяльным кантэксце.

Даследуючы сацыяльны інстытут вярхоўнай улады ў сістэме існавання архаічнага права, норм і санкцыі яго выкарыстання, асабліва дзейным з'яўляецца выкарыстанне метадаў сацыяльна-культурнай антрапалогіі. Дадзены падыход характарызуецца даследаваннем грамадства мінулага з пункту гледжання тыпу, спосабаў, форм мыслення і свядомасці, якія былі характэрны для людзей эпохі, якую даследуе гісторык. Асаблівая заслуга ў выкарыстанні дадзенага падыходу належыць знакамітаму гісторыку-медыевісту Аарону Гурэвічу. У працах гісторык на сярэднявечных скандынаўскіх матэрыялах прааналізаваў сістэму функцыянавання сацыяльных каштоўнясцяў у адносінах паміж сацыяльнымі групамі і асобнымі індывідамі скандынаўскага грамадства IX–XIII стст. Асноўныя палажэнні, распрацаваныя А. Гурэвічам адносна ўспрыняцця і асэнсавання нормаў права і яго выкарыстання ў грамадскім жыцці, сёння актыўна развіваюцца і далаўняюцца яго шматлікімі паслядоўнікамі.

Такім чынам, у якасці асноўнага метадалагічнага падмурку даследавання аўтарам былі абраны гісторыка-параўнальны і гісторыка-антрапалагічны (сацыякультурны) метады, што адлюстроўвае асноўныя напрамкі і тэндэнцыі сучаснай гістарыяграфіі [4, с. 5].

Уладар – неабходны прадстаўнік зямлі. Галоўную ролю ў сацыяльнай структуры і жыцці любога сярэднявечнага грамадства адыгрывала постаць уладара. Уладар (кароль, конунг, князь) паводле калектыўных грамадскіх уяўленняў з'яўляўся абаронцай насельніцтва ад знешняй пагрозы і захоўнікам унутранага парадку. Акрамя гэтага, уладар з'яўляўся надаўцам урадлівасці і плоднасці, агульнага дабрабыту. У яго адсутнасці гэтыя пазітыўныя для грамадства з'явы цалкам знікалі. На падставе старажытнарускага матэрыялу варта прыгадаць абурэнне наўгародскага летапісца з нагоды адсутнасці пэўны час у горадзе князя ў 6649 (1141) г.: *«новгородци не стерпече без князя седети бо жито к ним не идяше ни откуда же»*

[21, с. 214]. Так, без фігури уладара нормальнае функцыянаванне соцыўму і яго патэнцыйнае развіццё было немагчыма.

Вельмі важным у старажытнарускім грамадстве было уяўленне пра тое, што пасада князя, як вярхоўнага уладара, з'яўлялася фактычна незаменнай. Напрыклад, без князя, як кіраўніка вайскавай арганізацыі ў бітве, яго войска было асуджана на паразу. Паказальным у гэтым выпадку з'яўляецца паведамленне аб паразе войска Ізяслава Мсціславіча ў бітве з Юрыем Далгарукім за Кіеў у 6659 (1151) г., дзе летапісец тлумачыць асноўную прычыну ваеннай няўдачы тым, што: «*Боярина [ваяводу Шварна, які кіраваў войскам у адсутнасці князя – Ю. К.] не вси слушають*» [21, с. 294].

Згодна з аналізам летапісных паведамленняў, без асобы князя, як асноўнага і галоўнага элемента сацыяльнай структуры, у зямлі наступаў перыяд смутку і хаосу. Пэўныя рэшткі архаічных прававых уяўленняў, дзе адсутнасць уладара магла прывесці да анархіі і ўсеагульнай варажнечы, адлюстравалася ў летапісным «Сказанні аб запрашэнні варагаў». Пад 6370 (862) г. у летпісе змешчана знакамітае паведамленне пра выгнанне славянскімі і фінскімі плямёнамі варагаў: «*Изгнаша Варяги за море и не даша имъ дани и почаша сами в собе володети и не бе в нихъ правды и вѣста родъ на родъ и быша в нихъ усобице и воевати почаша сами на ся*» [22, с. 14].

На конт гэтага паведамлення слухную думку выказвае Уладзімір Пятрухін: «*Матыў «нястачы» [адсутнасці парадку] і папайненне гэтай нястачы – адзін з універсальных этыялагічных матываў фальклору, якія перайшлі ў раннегістарычную традыцыю*» [20, с. 155]. Так, адсутнасць улады і князя фатальным чынам паўплываюць на развіццё грамадства. Для ўпарадкавання прасторы і ліквідацыі хаоса патрэбен уладар, які б з'яўляўся падтрымальнікам унутранай стабільнасці. У выніку, у свядомасці летапісца фарміруецца канструкцыя «Сказання» (з апорай на ранейшыя фальклорныя і кніжныя сюжэты), згодна з якой адсутнасць улады прывяла да сварак і войн паміж асобнымі родамі і плямёнамі. Спыніць сваркі і нанова арганізаваць звычайны ход падзей (упарадкаваць прастору)

можа толькі прышлы князь Рурык з братамі, якія і былі прызваны паўночным аб'яднаннем плямёнаў з-за мора.

Варта адзначыць, што адной з асноўных дзейнасцей князёў з'яўляецца стварэнне ўпарадкаванай прасторы – гарадоў. Ужо сама этымалогія ўсходнеславянскай назвы «горад» гаворыць аб арганізацыі «сваёй», чалавечай прасторы, якая супрацьстаіць свету прыроды і хаоса [10, с. 496]. Старажытнарускія летапісы фіксуюць заснаванне князямі гарадоў пачынаючы з IX ст. У гэтай сувязі відавочна атаясамленне першага рускага конунга Рурыка з культурным героем і заснавальнікам арганізаванай грамадскай супольнасці. Паводле летапісу, Рурык у 862 г. засноўвае Ноўгарад [23, с. 9]. На беларускіх землях заснаванне Турава вусная фальклорная і летапісная традыцыя звязвае з дзейнасцю князя Туры [5, с. 291], які разам з Рагвалодам прыйшоў з-за мора, а заснаванне Барысава полацкім князем Барысам Усяславічам [29, с. 157].

Паведамляючы пра першых князёў, як арганізатараў культурнай прасторы (космасу), аддзеленай ад свету прыроды, летапісец мадэлюе агульныя ўяўленні пра залаты век, дзе мінулае ідэалізуецца. Як адзначае А. Гурэвіч: *«Продкі былі лепш за сваіх нашчадкаў, так як мінулае зачна лепей цяперашняга. Такая адзнака гісторыі характэрна для міфалагічнай свядомасці, якая бачыла ў цяперашнім часе водбліск «першапачатковага» часу, часу багоў і культурных герояў, заснавальнікаў дзяржаў і стваральнікаў норм і звычаяў»* [7, с. 86].

Такім чынам, на аснове галоўных функцый князя, такіх як: арганізацыя ўпарадкаванай сацыяльнай прасторы, забеспячэнне міру і спакою ў грамадстве, надання агульнага дабрабыту, абарона тэрыторыі ад знешняй пагрозы, – на працягу стагоддзяў складваліся асноўныя рысы сакралізацыі вярхоўнага ўладара, шчыльна звязаныя з яго асаблівасцю, вылучанасцю і адасобленасцю ад асноўнай часткі грамадства.

Асабліва яскрава сакралізацыя асобы ўладара бачна па пісьмовых матэрыялах сярэднявечнай Скандынавіі. Згодна з «Песняй аб Рызе», вярхоўны ўладар (конунг) атрымліваў не толькі сваю ўладу ад аднаго з вышэйшых багоў язычніцкага пантэона, але і паходзіў непасрэдна ад бога і быў ім надзелены пэўнымі звышнатуральнымі ўласцівасцямі і ўменнямі [19]. Такім

чынам, аналізуючы дадзены твор, які сфарміраваўся ў зборы міфічных песен «Старэйшай Эды» на мяжы X і XI стст., але ў большасці выпадкаў складзеных яшчэ да сярэдзіны VIII ст., конунг эпохі вікінгаў – зямное ўвасабленне вышэйшых сіл.

Пры пераносе скандынаўскіх ўяўленняў на беларускія землі, паказальнай з'яўляецца скандынаўская этымалогія імёнаў першага вядомага полацкага князя Рагвалода (Ragnvaldr) і яго дачкі Рагнеды (Ragnhildr). Як элемент імя аснова «ragin», у старажытнаскандынаўскай мове адзначае паняцце «боскай сілы», у сваю чаргу слова «valdr» звязана з паняццем «уладар». Імя Рагнеды ўзыходзіць да скандынаўскага імя Ragnhildr – «бітва багоў» [27, с. 74]. Як бачна этымалогія імёнаў Рагвалода і Рагнеды кажа аб тым, што носьбітамі гэтых імёнаў маглі быць толькі прадстаўнікі знатнага і магутнага роду, улада якога бяспрэчна атаясамлівалася з вышэйшымі сіламі.

Адказнасць за дабрабыт краіны. Паказальна, што з'яўляючыся носьбітам ўлады і разам з ёй валодаючы наборам пэўных харызматычных якасцей, уладар – гэта перш за ўсё носьбіт удачы, лёсу таго грамадства і насельніцтва на якое распаўсюджваецца яго ўлада. З аднаго боку уладар (князь, ярл ці конунг), з'яўляўся абранікам вышэйшых сіл і карыстаўся аўтарытэтам і павагай усяго падуладнага насельніцтва. Але такое становішча было стабільным да таго толькі моманту, пакуль уладару спрыялі поспех і удача, а ў грамадстве захоўваўся мір і дабрабыт. Як толькі «ўдача» адыходзіла ад правадыра, яго легітымнасць у вачах насельніцтва падала. «Няўдачы і паразы ўладара ўспрымаліся як знак таго, што вышэйшыя сілы звярнулі свой позірк на на іншы род і іншую асобу» [18, с. 150].

Варта звярнуць увагу на летапісны паход наўгародскага князя Уладзіміра (980–1015) на Полацк (980 г.). Дзеянні і паводзіны Уладзіміра пад час узяцця і рабавання горада, паводле язычніцкіх уяўленняў разглядаліся як абсалютна прымальныя і годныя князя. Па старажытных меркаваннях, той, хто забіў князя, з'яўляўся законным спадкаемцам яго ўлады і прызнаваўся грамадствам, як законны ўладар. Таксама варта прыгадаць у княжэнне Алега (882–912) з малалетнім Ігарам (912–945) у Кіеве ў 882 (6390) г. [21, с. 23]. Паход князя Алега на Кіеў і забойства князёў Аскольда і Дзіра, разглядаецца як законнае

заняцце княжацкай пасады, бо самім забойствам Алег даказаў мясцоваму насельніцтву, што ён, у адрозненні ад ранейшых уладароў, вылучаецца як годны князь не толькі па праву паходжання, але і па праву карыстання прыхільнасцю вышэйшых сіл.

Знакам прыхільнасці вышэйшых сіл з'яўляецца мір і спакой у грамадстве, а таксама яго дабрабыт. У скандынаўскіх сагах і скальдycznych вершах конунга называюць «*тым, які прыносіць ураджай*», «*тым, які прыносіць шчасце*». У «Сазе аб Інглінгах» (XIII стст.) аб адным са старажытных конунгаў свеяў гаворыцца: «*Ньёрд даруе людзям ураджайныя гады і багацце*» [12]. У дадзеным выпадку асоба ўладара аб'ядноўвае ў сябе якасці конунга, які з'яўляецца ўлюблёнцам багоў, носьбітам удачы і бога ўрадлівасці [28, с. 532]. Такім чынам конунг надае людзям ежу і размяркоўвае жыццёвыя выгоды. У «Сазе аб Хальфдане Чорным» (XIII стст.) гаворыцца, што Хальфдан сын Гудрода, конунг Агдзіра «*выконваў законы, пры ім былі ўраджайныя гады, і людзі яго вельмі любілі*» [15]. Пасля смерці конунга, жыхары кожнай вобласці патрабавалі, каб яго цела аддалі менавіта ім, паколькі цела ўдачлівага конунга прыносіла поспех. У рэшце рэшт, цела Хальвдана падзяілі на чатыры часткі і пахавалі ў курганах у розных раёнах Нарвегіі [15].

«Сага аб Інглінгах» распавядае пра конунга, які быў прынесены ў ахвяру багам дзеля працвіцання і дабрабыту народа. Калі з-за страшэннага неўраджаю на зямлі свееў наступіў голад і звычайныя ахвярапрынашэнні не дапамагалі, прадстаўнікі паспольштва прапанавалі прынесці ў ахвяру конунга Дальмальдзі, што і было зроблена [12]. Так, паводле матэрыялаў саг, вынікае, што скандынаўскі конунг поўнасьцю залежыў ад уласнага лёсу і лёсу ўсяго грамадства. Прывільяванае, сакральнае палажэнне і статус конунга не адмяняў яго непасрэднай адказнасці перад насельніцтвам за мір і ўраджай.

Паводле звестак старажытнарускіх летапісаў, падобныя ўяўленні існавалі і ва ўсходніх славян. Пра абавязак князя з'яўляцца гарантам ураджаю і ўрадлівасці, яскрава сведчаць падзеі 6579 (1071) г. у Ноўгарадзе. У гэты год у горадзе з'явіўся волхв які «*хулил веру христіанскую*» і заклікаў забіць епіскапа

Феадора. Падтрымліваючы веру ў старых багоў, вяшчун сцвярджаў, што пешшу пераходзіць раку Волхаў. Просты люд спачувальна ставіўся да слоў вешчуна. Наўгародскі князь Глеб Святаславіч, абараняючы жыццё епіскапа, забіў валхва і падавіў паўстанне [21, с. 123–124].

У дадзеным паданні князь Глеб і епіскап Феадор для Ноўгарада – людзі адказныя за тое, што адбываецца. Народныя хваляванні пад кіраўніцтвам валхва (ці валхвоў) – гэта наступствы неўраджаю, які адбыўся ў Ноўгарадзе. У гэтым выпадку князь і епіскап супрацьстаяць усьму гораду, так як павінны мець адказнасць за наступствы недароду. Асноўны канфлікт тут палягае ў абавязках князя, як сакральнага медыятара, забяспечыць грамадству добразычлівасць вышэйшых сіл. Валхва ў Ноўгарадзе забівае менавіта князь Глеб, устараняючы яго, як канкурэнта епіскапу і сабе, у ролі рэгулятара адносін паміж грамадой і вышэйшымі сіламі. Гэтым ён паказвае сваю падтрымку епіскапа і прымае на сябе ўсе наступствы ў выпадку неўстаранення прычын, якія выклікалі хваляванне.

Забіўшы валхва, князь Глеб пераклаў адказнасць за ўраджай з валхва на сябе, з чым у далейшым ён не справіўся, і быў выгнаны наўгародцамі (1077 г.). Выгнанне Глеба на думку Ігара Фраянава гэта: *«знак, які гаворыць аб «надзвычайнасці абстаноўкі»*, якая прымусіла правіцеля пакінуць горад. Мабыць, жыццё князя знаходзілася пад пагрозай, якая ідзе ад наўгародцаў, якія абвінавачваюць яго ў няшчасцях (недарод пладоў зямных), якія напаткалі Наўгародскую зямлю [32, с. 121].

Пэўныя паралелі падобнага сюжэта можна знайсці ў наўгародскіх падзеях 1227–1230 гг., звязаных з народнымі хваляваннямі. Гэтыя хваляванні былі таксама выкліканы татальным неўраджаем і голадам у Наўгародскай зямлі. Напаткаўшыя горад беды з'яўляліся прамым выклікам незадаволенасці князем Міхаілам Усеваладавічам і, як следства, воплескам язычніцкіх уяўленняў, распаўсюджваемых вешчунамі. Каб вярнуць дабрабыт грамадства, наўгародцы выкарысталі свой традыцыйны сродак – замену князя [17, с. 115].

Калі параўноўваць наўгародскія падзеі 70-х гг. XI ст. і 20-х гг. XIII ст. са звесткамі скандынаўскіх саг, то відавочна

прасочваецца супадзенне асноўных функцый уладароў – адказнасць за дабрабыт і ураджай. Безумоўна, у адрозненні ад падзей апісаных у сагах, наўгародскія падзеі адбываліся ў хрысціянскія часы і не суправаджаліся фізічным знішчэннем, ці ахвярапрынашэннем князёў, але архетыпічныя рэлікты асноўных абавязкаў і адказнасці ўладара перад грамадствам былі захаваны.

Пэўная містычнасць князя адлюстроўваецца ў тым, з якім страхам насельніцтва ўспрымала перыяды бяскняжжа ў сваіх землях, аб чым узгадвалася вышэй. Гэтымі рысамі, а менавіта сваёй сувяззю і пасрэдніцтвам з вышэйшымі сіламі і, як следства, адказнасцю за спакойнае і ўрадлівае жыццё, старажытнарускі князь нагадвае скандынаўскага конунга, на якога таксама палягала адказнасць за прыродныя катаклізмы, ураджайныя гады, а таксама агульны лёс краіны. Дадзеныя функцыі зніходзіліся па-за ўладай простых смяротных, і таму адказваў за іх выключна ўладар. Як адзначае Сяргей Токараў, з конунгамі і наогул, з усімі правадырамі радавога ладу, старажытнарускіх князёў аб'ядноўвае выкананне святарскіх функцый у язычніцкіх культах да прыняцця хрысціянства [30, с. 145]. Так «Аповесць аб мінулых часах» сведчыць пра кіраванне абрадам ахвярапрынашэння князем Уладзімірам у 983 г. [22, с. 59]. Язычніцкую рэформу ў Кіеве 980 г. таксама праводзіў сам Уладзімір: *«И нача княжити Володимерь въ Кіеве единъ. И постави кумиры на холму вне двора теремного... И жраху имъ, нарицающе я богы»* [22, с. 57].

Так, князь з'яўляючыся медыятарам паміж насельніцтвам і багамі, бярэ на сябе вялікую адказнасць за агульны дабрабыт тэрыторыі і насельніцтва, на якое распаўсюджваецца яго ўлада. Працвітанне краіны, мір і спакой ў грамадстве залежаць толькі ад уладара, ад наяўнасці ў яго ўдачы і поспеху.

З гэтай нагоды варта звярнуць увагу на разважанні старажытнарускага летапісца аб «добрых князях», пры якіх дзяржава квітнее, і «дрэнных князях», пад час кіравання якіх, Бог насылае на краіну бедствы і няшчасці. У гэтым сэнсе аўтар «Аповесці аб мінулых часах» разважае наступным чынам: *«Аще бо кая земля управить перед Богомъ, постовляетъ цесаря и князя праведна, любяща судъ и правду, и властителя устрояетъ и судью*

правлящего судъ. Аще бо князи правдиви бывають на земли, то много отдаются согрешения, аще ли зли и лукави бывають, то большее зло наводит Бог на землю ту, понеже глава есть земли» [22, с. 102].

Сакральнасць княжацкай пасады. Пасада князя, як галоўнага прадстаўніка зямлі, пры ўсёй адказнасці перад грамадствам за яго дабрабыт, мела звышнатуральную сутнасць. Пра «сакральнасць» уладара незалежна ад яго асабістых якасцяў сведчаць эпізоды са старажытнарускай і нарвежскай гісторыі. Згодна з паведамленнем старажытнарускіх летапісаў пад 1146 г. узгадана ў княжэнне ў Кіеве князя Ігара Ольгавіча пасля смерці яго брата Усевалада. Па завяшчанні брата Ігар уступіў на вялікакняжацкі прастол, дзе яму прасягнулі зыхары Кіева. Але неўзабаве пачалася незадаволенасць новым князем з-за нежадання ім змясціць старых цівуноў Усевалада [21, с. 224]. Кіеўляне таемна прапанавалі кіеўскі пасада пераяслаўскаму князю Ізяславу Мсціславічу. Ігар быў пазбаўлены княжэння, пасаджаны ў поруб, потым заключаны ў манастыр. Праз год, у 1147 г., падчас чарговага народнага хвалявання, ён быў зверскі забіты натоўпам [21, с. 226].

Пра прычыны пазбаўлення Ігара жыцця існуюць розныя меркаванні. На думку акадэміка Барыса Рыбакова, забойства Ігара было звязана з асцярогамі за сваю ўладу Ізяслава Мсціславіча, то бок даследчык у якасці асноўнай вылучае палітычную прычыну [25, с. 115]. У сваю чаргу І. Фраянаў выказвае дасціпную думку, што забойства Ігара адбылося не на палітычнай і не столькі на сацыяльнай глебе. Забойства князя на думку гісторыка насіла хутчэй магічны характар, які адпавядае язычніцкай свядомасці. «Забойства Ігара мела магічны знак перасячэння якіх бы там ні было спроб Ольгавічаў сесці на кіеўскім сталі» [32, с. 245]. Пры ўсёй слухнасці падобных меркаванняў можна таксама вылучыць у якасці галоўнай менавіта сацыяльную прычыну – незадаволенасць насельніцтва княжацкімі цівунамі і, магчыма, кіраваннем Ігара, што паслужыла прычынай для пазбаўлення яго ўлады і запрашэння на пасада Ізяслава Мсціславіча ў 1146 г. Праз год непрыязнь да ўсяго роду Святаславічаў трагічна адлюстравалася на асобе Ігара, як прадстаўніка гэтага роду.

Разглядаючы феномен сакральнасці княжацкай улады, цікава, што амаль адразу пасля жудаснага забойства, людзі: *«приходяще взимахоу от крови его [Ігара – Ю. К.] и от прикрова соущаго на немъ, на теле его на спасение себе, и на исцеление...»* [21, с. 245]. Такім чынам, пасля забойства князя, некаторыя жыхары Кіева, дакранаючыся да княжацкага адзення і збіраючы кроў нябожчыка князя, сваімі дзеяннямі абвяшчаюць і легітымізуюць яго сакральную святасць, прычым дапушчальна меркаваць, што гэта рабілі менавіта тыя, хто забіваў Ігара. Такім чынам, упэўненасць ў сакральнай прыродзе ўлады князя (незалежна ад яго асабістых якасцей), язычніцкай па свайму асноўнаму зместу, захоўваецца ў свядомасці людзей праз паўтара стагоддзя пасля прыняцця хрысціянства. Тыпалагічна падобныя апісанні вылячэння людзей пры дакрананні да цела караля захаваліся ў англійскіх і французскіх крыніцах [1].

Падобныя сюжэты фігуруюць у ісланскіх сагах, дзе дзякуючы крыві памерлага ўладара адбываецца вылячэнне людзей. У «Сазе аб Олафе Святым» (XIII стст.) распавядаецца, што кроў гэтага караля пасля яго забойства вылічыла чалавека ад слепаты [13]. У «Сазе аб Ньяле» (XIII стст.) змешчана інфармацыя, што кроў Олафа Святога трапіла на зламаныя руку хлопчыка і рука адразу зраслася [26].

Аналізуючы выпадак з Ігарам Ольгавічам, кідаецца ў вочы першапачатковая агульная прыхільнасць да яго кіеўлян: *«и съзва [князь Усевалад – Ю. К.] Кияне вси. Они же вси целоваша к нему хрестъ [Ігару Ольгавічу – Ю. К.] рекоуче ты намъ князь и яша по нь лъстью. Заутрии день еха Игорь Вышегородоу и целоваше к нему хрестъ Вышегородъце»* [21, с. 222–223]. У выніку, паўнаваргаснае княжэнне Ігара ў Кіеве доўжылася ўсяго два тыдні (з 1 па 13 жніўня 1146 г.), пасля чаго ён быў пазбаўлены ўлады [21, с. 223–226]. Цікава, што ў дадзеным выпадку прасочваюцца падобныя адносіны да ўладара ў скандынаўскім грамадстве эпохі вікінгаў.

Паводле аналізу матэрыялаў саг, бонды (свабодныя людзі, паўнаваргасныя грамадзяне) не толькі абіралі каралей, але і пазбаўлялі іх улады. У Швецыі гэта называлася «ўзвесці» альбо «скінуць» караля з каменя Мура [28, с. 426]. Такім чынам, асноўная свабодная частка насельніцтва магла вельмі істотна

ўплываць на палітычнае жыццё краіны, у пэўныя моманты надзяляючы, або пазбаўляючы вярхоўнага кіраўніка ўлады.

Калі параўноўваць працэдуру ўзвядзення і прыняцця ўлады конунгаў у Скандынавіі і князёў у Старажытнай Русі, існуюць і некаторыя адрозненні паміж гэтымі рэгіёнамі. У Скандынавіі на раннем этапе станаўлення дзяржаўнасці і ў паследуючыя стагоддзі працэдура ўзыходжання ўладара на трон выглядала, як клятва конунга на тынге, у захаванні старажытных законаў і справядлівасці перад усім свабодным грамадствам акругі. Пасля гэтага народ выказваў сваё адабрэнне, і конунг атрымоўваў уладу. У гэтым выпадку можна казаць, што роля тынга і публічнага адабрэння новага ўладара насельніцтвам была адметнай асаблівасцю скандынаўскага рэгіёна на працягу ўсяго перыяду ранняга і сталага сярэднявечча (IX–XIII стст.). Як адзначае Аделаіда Сванідзе: *«працэдуру абвяшчэння і зацверджання на тынге не мог абыйсці не адзін прэтэндэнт на трон»* [28, с. 526].

Звесткі старажытнаруускай гісторыі акрамя Ноўгарада не даюць падобнай інфармацыі. Улада князя ў Старажытнай Русі шмат у чым залежыла ад паспальства, але ў княжэнне ўладара і сама працэдура набыцця вярхоўнай улады былі звязаныя не толькі з дзейнасцю веча, але і вельмі часта з асаблівасцямі княжацкай спадчыны, альбо дамоўленасцю паміж князямі.

Акрамя гэтага, у Старажытнай Русі, у адрозненні ад скандынаўскіх краін, манаполія на ўладу належала агульнаму роду Рурыкавічаў, у тым ліку адгалінаванням гэтага роду над пэўнымі землямі (як напрыклад у Полацкай зямлі). У Скандынавіі паняцця «агульнага роду конунгаў» не існавала. Барацьба за ўладу вялася паміж прадстаўнікамі асобных радоў, як мясцовых, так і замежных. Так, на нарвежскі прастол у залежнасці ад палітычных абставін маглі прэтэндаваць дацкія каралі, і наадварот. Вярхоўным конунгам пры падтрымцы ўплывовай знаті і магутных бондаў мог стаць ярл невялікай тэрыторыі (племянны правадыр), што для замель Старажытнай Русі было немагчыма (на ўсходнеславянскіх землях племянныя княжэнні былі фактычна ліквідаваны да канца X ст.).

Але пры пэўных адрозненнях у працэдуры ўзыходжання ўладара на прастол і асаблівасцях кіравання, князь ў

Старажытнай Русі, як і конунг у скандынаўскіх краінах, быў павінен здзяйсняць сваі галоўныя функцыі, якія выкрысталізаваліся яшчэ ў ранейшыя родаплемянныя часы: знешняя абарона (ваенная функцыя) і падтрыманне ўнутранага парадку (судовая функцыя). У адказ грамада прызнавала за князем яго статус агульнага кіраўніка. Гэта прызнанне адлюстравалася ў рэгулярным матэрыяльным падтрыманні князя. Выплата даніны князю пад час палюддзя (ці вейдцы ў Нарвегіі), такім чынам, выглядала, як легітымнае прызнанне яго ўлады.

Князь у дахрысціянскі перыяд Старажытнай Русі і конунг у Скандынавіі – не глава дзяржавы ў сучасным разуменні, а правадыр народа, глава дружыны, які звязаны з ёй сувязямі сяброўства і асабістай службы [9, с. 103]. Паміж уладаром і народам яшчэ няма прамежкавага звяна ў выглядзе разгалінаванага апарату кіравання, таму асабліва важна, што князь здзяйсняў судовую справу ўласна падчас палюддзя і непасрэдна кантактаваў з падуладным яму насельніцтвам. Пры вырашэнні значных грамадскіх спраў князь павінен валодаць пэўнымі якасцямі і выконваць пэўныя функцыі, каб атрымаць грамадскае прызнанне. Таксама ўсеагульнаму прызнанню дахрысціянскага ўладара спрыяе выкананне ім усталяваных архаічных нормаў і правіл паводзін.

Адказнасць за парушэнне агульных норм права. Вельмі важным у разуменні ўзаемаадносін паміж уладаром і грамадствам з'яўляецца тое, што насельніцтва ўспрымае князя ці конунга, як законнага ўладара, пакуль ён прытрымліваецца даўніны, не замахваецца на радавыя законы і здаўна ўсталяваныя звычаі. Князь у грамадстве з'яўляецца неабходым сацыяльным элементам непасрэдна як захоўнік традыцыйнага парадку і ўсталяваных норм.

Парушэнне прынятых грамадствам норм або невыкананне князем сваіх прамых абавязкаў паводле архаічнага права магло прывесці да дэлегітэмізацыі ўлады і пазбаўленне яго ўладных функцый. У некаторых выпадках парушэнне князем усталяваных правіл паводзін і звычайў магло прывесці і да яго фізічнага знішчэння, як гэта адбылося з кіеўскім князем Ігарам у 945 г. [22, с. 39].

Паведамленне пра забойства князя Ігара драўлянамі ў 945 г., падцьверджанае візантыйскім гісторыкам Львом Дыяканам (Х ст.) карыснае тым, што ў ім адлюстроўваюцца нормы старажытнаславянскай правасвядомасці, якія праявіліся ў канфлікце паміж нараджаемай дзяржавай (князем і дружнай) і родаплеменным калектывам (драўлянамі). Згодна з паведамленнем «Аповесці аб мінулых часах», Ігар пад час палюддзя аб'язджаючы землі драўлян, спагнаў з іх даніны нашмат больш звычайнага: *«Иде в Деревя в дань. И прымышляше къ первой дани и насилыше имъ и мужи его... Пустити дружину свою домови съ маломъ же дружины возвратися желая больше имения»* [22, с. 39]. Прадстаўнікі драўлян выказалі князю справядлівае незадавальненне: *«Аще ся въводитъ волкъ в овце, то выноситъ все стадо. Аще не оубьютъ его. Тако и се, аще не оубиемъ, то все ны погубить. И послаше к нему глаголюще: «Почто идеши опять, поималъ еси всю дань»* [22, с. 39]. Але Ігар, незважаючы на законныя папρόкі драўлян, меў намер працягнуць збор даніны. У выніку ён быў забіты і пахаваны з павагай. [22, с. 39].

Дадзены канфлікт, у выніку якога князь, як вярхоўны ўладар, быў забіты падуладным насельніцтвам па прычыне невыканання ўсталяваных норм права, яскрава адлюстроўвае агульныя прынцыпы родапляменнай правасвядомасці. Ігар не выконваў свае абавязкі ўладара – не прытрымліваўся справядлівасці ў зборы даніны. Паказальна, што летапісец укладвае ў вусны драўлян адносна Ігара фразу: *«яко волкъ, въсхыщая и грабя»*. То бок Ігар у вачах драўлян з'яўляецца «ваўком», які з сабой нясе разбурэнне і смерць [11, с. 146]. Пры гэтым, драўляне з пункту гледжання тардыцыйнай правасвядомасці мелі права абараняцца, і забойства няўдачлівых ваяроў – «ваўкоў» падчас няўдала праведзенага імі «рэйду» не накладала на забойцаў ніякай віны [33, с. 53]. Таксама паказальна, што пасля забойства драўляне з пашанаю аднесліся да князя: *«И погребен бысть Игорь. И есть могила его оу Искоръстения града в Деревехъ и до сего дне»* [22, с. 39]. У дадзеным выпадку адлюстроўваецца стаўленне да Ігара менавіта як да ўладара, постаць якога негледзячы на яго ўчынкі захоўвае арэол сакральнасці.

Падобныя рысы родапляменнай правасвядомасці захаваліся ў паведамленнях «Сагі аб Магнусе Добрым» (XIII стст.). У творы распавядаецца пра нарвежскага караля Магнуса, сына Олафа Святога (1015–1028). Згодна са звесткамі крыніцы, Магнус прыбыў у Нарвегію з Русі з намерам атрымаць бацькоўскую спадчыну. Хутка набраўшы папулярнасць у бондаў, Магнус з дапамогай сабранага апалчэння выгнаў з Нарвегіі дацкага конунга Свейна. Аднак у хуткім часе Магнус стаў губляць прыхільнасць насельніцтва. Пасля таго, як ён быў абраны конунгам ва ўсіх абласцях Нарвегіі, ён пачаў помсціць некаторым бондам, якія змагаліся супраць яго бацькі. У выніку бонды пачалі выказаць незадаволенасць Магнусам і гаварыць паміж сабой: *«Што задумаў гэты конунг, парушаючы нашы законы, якія ўсталяваў конунг Хакан Добры? Як бы не здарылася з ім таго ж, што адбылося з яго бацькам і з іншымі ўладарамі, якіх мы пазбавілі жыцця, калі нам надакучылі іх несправядлівасці і беззаконня»* [14].

Параўноўваючы два гэтых эпізода з раннесярэднявечнай гісторыі Нарвегіі і Русі, можна вылучыць агульныя моманты адносіна забойства (або магчымага забойства) ўладара. «Легітымізацыя забойства» ўладара, то бок права насельніцтва выкарыстаць «выключныя меры» наступала тады, калі ўладар парушаў звычаі і права падуладнага насельніцтва. У гэтых выпадках, пазбаўленне князя ці конунга жыцця, лічылася абсалютна законным і справядлівым.

Уладар – гарант бяспекі грамадства. У старжытнарускім грамадстве XI–XII ст. асноўнай функцыяй княжацкай улады, з’яўлялася абарона княства і галоўнага горада зямлі ад знейняй пагрозы [33; 3]. Дзеянні князя, накіраваныя на захаванне бяспекі падуладнай тэрыторыі, бяруць свой пачатак у родапляменныя часы, калі інстытут публічнай улады толькі пачынаў зараджацца. У эпоху VII–IX стст., якая характарызуецца пастаяннымі межпляменнымі і міжрадавымі сутыкненнямі, рабаваннямі паселішчаў, уводамі жыхароў у палон, нападамі інапляменнікаў, роля князя і дружыны, як агульнага лідара і кіраўніка грамадства палягала менавіта ў абароне і захаванасці цэласнасці і нармальнай жыццядзейнасці грамадства. З самага пачатку станаўлення княжацкай улады, фігура князя – гэта перш за ўсё асоба ваеначальніка, правадыра дружыны. Гэтыя

функцыі, звязаныя з ваеннай дзейнасцю, і абавязкі вярхоўнага кіраўніка з'яўляцца гарантам абароны ад знешняй пагрозы, знайшлі сваё адлюстраванне і ў пазнейшыя часы, а менавіта XI–XIII стст. У гэты перыяд, паводле дадзеных летапісаў, функцыі ваеннай дзейнасці непасрэдна адлюстроўваліся на легітымнасці княжацкай улады.

Пра пазбаўленне князя ўлады ў выніку невыканання ім ваенных абавязкаў сведчаць падзеі 1068 г., калі пасля паразы кааліцыі Ізяслава, Святаслава і Усевалада ад полаўцаў на рацэ Альце (1068), кіеўляне запатрабавалі ад князя коней і зброі, каб працягваць барацьбу. Ізяслаў не выканаў патрабавання кіеўлян. У выніку ён вымушаны быў пакінуць Кіеў [22, с. 120–121]. Па сутнасці, ён не выканаў свой асноўны абавязак – абаранаваць горад і насельніцтва ад ворагаў – і адмовіўся далей працягваць барацьбу. Гэта падзея пазбавіла яго легітымнасці ў вачах грамадства і выклікала гнеў кіеўлян, і далейшае рабаванне маёмасці княжацкага ваяводы і самага князя пасля яго выгнання: «Дворъ жь княжь разграбиша бецисленое множество злата и серебра, кунами и белью.» [22, с. 120]. У сваю чаргу падобны выпадак дэлегітэмізацыі ўлады адбыўся з полацкім князем Усяславам Брачыславічам, пад Белгарадам у 1069 г. Князь уночы збег з поля боя, чым аброк на паразу войска кіеўлян, якое ён узначальваў [22, с. 121–122].

Разглядаючы ў дадзеных выпадках ваенную функцыю князя ў якасці адной з галоўных, варта прывесці заўвагі І. Фраянава, які адзначаў, што ў Старажытнай Русі існаваў погляд на князя, як на правадыра – воіна, які вядзе ў бой сваё войска [33, с. 27]. Князь, як кіраўнік вайскавай арганізацыі, мог выконваць сакральную ролю, па прычыне свайго малалетства не валодаючы пэўнымі вайсковымі і фізічнымі якасцямі. Але гэтая роля палягала ў абавязковай прысутнасці ўладара на полі бою. Яскравым прыкладам такіх уяўленняў з'яўляецца паведамленне пра князя Святаслава Ігаравіча, змешчанае ў летапісе пад 6454 (946) г. Кап'ё, якое кідае малалетні князь, стала своеасаблівым сігналам да пачатку бітвы: «рече Свенельдь и Асмолодь: князь уже почаль – потягнете дружина по князе! И победиша древляны» [22, с. 41].

Такім чынам, паводле аналізу матэрыялаў, якія адлюстроўваюць гісторыю Старажытнай Русі і Скандынавіі IX–XII стст., уладар, захоўваючы значны арэол сакральнасці, тым не менш не з’яўляўся «недатыкальнай асобай». «Акрамя функцый кіравання, ад князя грамадства чакала містычнага заступніцтва, якое ён мог забяспечыць ужо ў сілу адной толькі прыроды княжацкай улады» [10, с. 167]. Князя, не адпавядаючага дадзеным грамадскім спадзяванням, чакала пакаранне.

Пакаранне князя. З гісторыі старажытнарускіх зямель звяртаюць на сябе ўвагу дзеянні, звязаныя з пазбаўленнем князя ўлады, яго забойствам і рабаўніцтвам яго маёмасці. Пра падобныя падзеі гавораць паведамленні пра рабунак княжага двара пасля забойства Андрэя Багалюбскага 6683 (1175) г.: «Горожане же Боголюбци разграбиша домъ княжъ и много зла створися въ волости его: посадниковъ и тивуновъ дома пограбиша, а самехъ и детскихъ его и мечники избиша, а дома ихъ пограбиша» [22, с. 225]. У 6621 (1113) г. пасля смерці Святаполка Ізяславіча (1093–1113): «Кияни же разграбиша дворъ Путятинъ тысячького идоша на Жиды и разграбиша я и послашася наки Кияне к Володимеру глуще поиди княже Киеву аще ли не поидеши то веси яко много зло оудвигнеться то ти не Путятинъ дворъ ни соцькихъ но и Жиды грабити и наки ти поидуть на ятровъ твою и на бояры и на монастыри и будеши советъ имель княже иже ти монастыри разграбятъ. се же слышавъ Володимеръ поиде в Киевъ» [21, с. 191].

Відавочна, што дзеянні гараджан падчас адсутнасці ў горадзе князя, вызначаюць час бяспраўя. У гэтай сувязі дзеянні насельніцтва, якія мелі месца пасля смерці Усевалада Яраславіча (1092), смерці Святаполка Ізяславіча (1113), забойства Андрэя Багалюбскага (1174), могуць разглядацца як пэўная мяжа, якая аддзяляе сістэму агульных грамадскіх каштоўнасцей ад бязмежжа і смуты. Адсутнасць улады і звязанай з ёй упарадкаванасці, дазваляе не выконваць агульныя палажэнні і нормы, прынятыя ў грамадстве. Паведамленні, якія гавораць пра час бязуладдзя, маркіруюць тым самым перыяд смутку, хаосу і варажнечы, што зноў такі пэўным чынам збліжае гэтыя падзеі з сітуацыяй, якая склалася напярэдадні запрашэння варагаў: «и не бе в нихъ правды и вѣста родъ на родъ и быша в нихъ усобице и воевати почаша сами на ся» [22, с. 14].

Пры разглядзе дадзеных сітуацый, цікавай выглядае думка А. Гурэвіча пра спалучэнне часу з жыццём і дзейнасцю ўладара. Даследуючы падзеі гісторыі еўрапейскага сярэднявечча, звязаныя з жорсткімі дзеяннямі насельніцтва (гвалтам, рабункам), якія адбываліся пасля смерці манарха, і суправаджаліся ганьбаю яго мёртвага цела, гісторык робіць выснову аб існаванні ўпарадкаванага калектыўнага часу толькі тады, калі існуе і кіруе асоба манарха. Смерць кіраўніка грамадства, параджае адчуванні заканчэння пэўнага прамежку часу. У перыяд адсутнасці ўладара не існуе і часу як формы быцця, наступае перыяд усеагульнага разладу: *«Са смерцю манарха, харызматычнай велічыні, абрываўся працяг часу, бо час жыцця соцыўма ўвасабляўся ў асобе ўладара і адпаведна абрываўся з яго смерцю»* [8, с. 235]. А. Гурэвіч таксама прыводзіць даволі паказальныя прыклады з гісторыі раннесярэднявечнай Скандынавіі. Думка аб непасрэднай сувязі паміж конунгам і ходам часу адлюстроўваецца на думку даследчыка ў паведамленнях аб жыцці і смерці конунгаў з твора Сноры Стурласана «Кола Зямное» (XIII стст.) [8]. З вывадамі А. Гурэвіча пагаджаецца кіеўскі гісторык Уладзімір Рычка, пераносячы падобныя ўяўленні аб сувязі манарха і калектыўнага часу на старажытнарускую глебу [24, с. 160].

З меркаваннямі кіеўскага даследчыка можна пагадзіцца, калі не ўлічваць тыя паведамленні, дзе напрамую фіксуецца прысутнасць князя у горадзе пад час рабаўнічых і разбуральных дзеянняў гараджан. Так, некаторыя паведамленні (1068, 1146, 1158, 1161 гг.) адзначаюць факт наяўнасці ўладара ў горадзе, і ў «класічным» выглядзе не адпавядаюць тым падзеям, якія разглядае А. Гурэвіч, аналізуючы эпізоды з гісторыі Еўрапейскага сярэднявечча.

Пад час народных хваляванняў у Кіеве 1068 г., разграбленне княжага двара адбылася пасля непасрэднага абвешчання новым князем Усяслава Брачыславіча (1068–1069): *«Людьє же высекоше Всеслава ис поруба вь 15 день семтября и прославиша среде двора княжа. Дворь жь княж разграбиша...»* [22, с. 120]. У 1146 г. пасля таго, як князь Ігар Ольгавіч быў пасаджаны кіеўлянамі ў поруб, яго маёмасць *«розьграбиша Кияне съ Изяславомъ дружины Игоревы, и Всеволоже, и села, и скоты; взяша именья много в домехъ и в*

монастырехъ» [21, с. 232]. Праз год Ігар быў забіты пры фактычнай маўчалівай згодзе кіеўскага князя Ізяслава Мсціславіча (1146–1149; 1151–1154), які знаходзіўся на той момант у горадзе [21, с. 234]. Наўгародскія падзеі 1161 г. паказваюць жорсткія дзеянні супраць князя пры яго фізічнай прысутнасці ў горадзе. Паўстаўшыя наўгародцы: *«емше князя запроша в истопке, а княгиню послаша в монастырь, а дружину его исковаши, а товаръ его разъграбиши и дружины его»* [31, с. 175].

Незадоволенасць насельніцтва палітыкай князя адлюстравалася на падзеях полацкай гісторыі. У 1159 г. палачане, незадоволеныя князем Глебам Расціславічам, запрасілі на полацкі стол Рагвалода Барысавіча. Выгнанне Глеба таксама суправаджалася рабаваннем яго маёмасці: *«Глеба Ростиславича выгнаши и дворъ его разграбиши горожане и дружину его. И приде Глебъ къ отцю и мятежъ бысъ великъ в городе въ Полочанахъ»* [21, с. 339]. За гэтым жа годам аўтар летапісу распявае пра падзеі васьмігадовай даўніны, таксама звязаныя з пазбаўленнем князя маёмасці. У 1151 г. жыхары Полацка выгналі Рагвалода Барысавіча і запрасілі Глеба. Ужо 1159 г. палачане каюцца перад Рагвалодам і запрашаюць яго назад: *«Княже нашъ [Рагвалод Барысавіч – Ю. К.]. Съгрешили есмъ к Богу и к тебе. Оже въстахомъ на тя без вины и жизнь [маёмасць – Ю. К.] всю разазграбихомъ и твоея дружины, а самого емше выдахом тя Глебовичем на великую муку...»* [21, с. 340].

Дадзеныя нешматлікія прыклады са старажытнарускай гісторыі, гавораць аб т.зв. «разбойных» дзеяннях гараджан, то бок рабаванні княжацкай маёмасці і, як у выпадку 1147 г., забойства былога князя Ігара Ольгавіча пры фактычнай наяўнасці пад час гэтых дзеянняў князя ў горадзе. Паказальна, што рабункі 1068 г. адбываліся пры легітымным князе (якім на той момант з'яўляўся Усяслаў Брачыславіч), магчыма пры яго падтрымцы і пад яго кіраўніцтвам. Таксама цікава, што пагромы княжага двара Ігара ў 1146 г. непасрэдна здзейсніліся новым князем Ізяславам Мсціславічам. Забойства Ігара ў 1147 г. таксама адбывалася пры маўчалівай згодзе, і, хутчэй за ўсё, пры непасрэдным падбукторванні таго ж Ізяслава. У дадзеным выпадку князь – гэта асоба, якая з'яўляецца выканаўцай агульных прававых палажэнняў і звычайў, якія прыняты ў

грамадстве і моцна захаваня ў калектыўнай свядомасці. У гэтай сувязі народныя расправы ў Старажытнай Русі (калі яны не адносяцца да князя) патрабуюць пэўнай легітымізацыі з боку княжацкай улады, а ў шэрагу выпадкаў прамога яго ўдзелу.

Такім чынам, працэдуру рабавання маёмасці, гвалта і, у некаторых выпадках, забойства князя, паводле павярхоўнага аналізу старажытнарускіх наратыўных крыніц нельга разглядаць выключна ў рэчышчы эсхаталагічных уяўленняў насельніцтва аб заканчэнні часу. Жорсткія дзеянні гараджан выглядаюць хутчэй, як легітымнае пакаранне князя за правапарушэнні, або невыкананне ім сваіх непасрэдных абавязкаў.

Гэта падмацоўваюць падзеі з полацкай гісторыі 1151 і 1159 гг. Спецыялісты па гісторыі старажытнарускага права XIX ст. звярталі асобную ўвагу на такое пакаранне, як «поток и разграбление», якое ў выпадку цяжкіх злачынстваў прадугледжвала пазбаўленне вінаватага прававой суб'ектыўнасці і выгнанне яго за межы горада. Відавочна, што гэта выгнанне часцей за ўсё суправаджалася рабаваннем і знічтажэннем яго маёмасці [2, с. 387–389]. У цікавым артыкуле, прысвечаным вечавым расправам у дамангольскай Русі, расійскі даследчык Павел Лукін паказвае на абгрунтаванне легітымнасці вечавых хваляванняў. Прыводзячы ў якасці прыкладу падзеі ў Полацку 1159 г. і выгнанне князя Расціслава Глебавіча, ён мае рацыю, калі сцвярджае: *«па-першае, акцыя палачан мела патрэбу ў, хай і фармальным, але прававым абгрунтаванні [неабходна было прад'яўленне князю віны], а па-другое, у іх не ўзнікала сумневы, што яны валодалі менавіта правам падвяргаць князя пакаранню «за віну»* [16, с. 143].

Акрамя пакарання «потоком и разграблением», якое было даволі распаўсюджанай з'явай не толькі ва ўсходніх славян, але і ў іншых народаў, у старажытнарускіх гарадах у выпадку парушэння князем агульных прававых норм, або невыканання ім сваіх функцый, яго маглі выдаліць з горада – пазбавіць улады і запрасіць іншага князя. Найбольш яскрава дадзеныя падзеі знаходзяць сваё адлюстраванне ў наўгародскай і полацкай гісторыі. Так, паводле аналізу агульнага зместу паведамленняў усходнеславянскіх крыніц, часавы кантынiум зададзены не

смерцю князя, а спадкаемнасцю княжацкай ўлады і яе наяўнасцю як таковай. Важна звярнуць увагу на панаванне княжацкай улады ў дзінастычным кантэксце. Менавіта княжацкая дынастыя і наяўнасць княжацкай улады, вызначае стабільны ход часу, як формы быцця. Асоба князя, як галоўнага прадстаўніка ўсёй зямлі, грамадскага лідэра, гаранта дабрабыту і бяспекі княства павінна быць у любым выпадку. Без князя, тэрыторыя і насельніцтва не можа існаваць і развівацца, як паўнаважнае грамадства.

Такім чынам, аналізуючы паведамленні старажытнарускіх летапісных крыніц і скандынаўскага наратыву прадстаўленага сагамі, варта адзначыць, што паводле ўяўленняў насельніцтва, князь з'яўляецца ўзорам для грамадства і ўвасабляе пэўны ідэал. Ён з'яўляўся пасрэднікам паміж калектывам і вышэйшымі сіламі, і ў гэтай сувязі быў першай адказнай асобай за дабрабыт і ўраджай у грамадстве. У дадзеным выпадку пасада князя сакралізуецца, і яго рэлігійныя функцыі, якія прадугледжваюць сувязі з багамі і гарантыю дабрабыта краіны, пэўным чынам адлюстроўваюцца на яго легітымнасці. Як толькі ў краіне наступае голад, або іншыя бедствы, выкліканыя неўраджаем, насельніцтва пазбаўляе князя ўлады, як асобу, якая не справілася з адзначанымі абавязкамі і не забяспечыла нармальнае развіццё соцыуму.

Адказнасць за дабрабыт і стабільнае развіццё супольнасці абумовіла сакралізацыю вобраза ўладара, як пасрэдніка паміж асноўнай масай насельніцтва і вышэйшымі сіламі. Вобраз князя – гэта статус грамадскага лідара, які павінен адпавядаць уяўленням і жаданням насельніцтва, падтрымліваць развіццё соцыуму без збояў і катаклізмаў. У гэтым сэнсе сакралізуецца не пэўная асоба таго ці іншага ўладара, а менавіта яго ідэальны вобраз як гаранта міра, дабрабыта і бяспекі.

Паспяховаць асобнага князя, як ўладара, такім чынам, напрамую залежыць ад здольнасці падтрымання сацыяльных абавязкаў, норм паводзін і абумоўленасці, якая зададзена грамадскай свядомасцю ў дачыненні да яго. Той князь, які ўдала выкарыстаў асабістыя здольнасці ў рэчышчы аб'ектыўнай зададзенасці, здольны да працяглага і паспяховага княжэння. У сваю чаргу дзеянні князя, якія не адпавядаюць грамадскай

зададзенасці, або дзеянні, звязаныя з парушэннем усталяваных і замацаваных у свядомасці прававых норм, могуць выклікаць грамадскае абурэнне і прымяненне да яго асобы жорсткіх мер пакарання, што можа адлюстраватца як у яго фізічным знішчэнні, так і ў пазбаўленні князя ўлады, яго выпнанні з горада. Прастора для дзейнасці князя, як сакральнай асобай і прадстаўніка вышэйшых сіл, напрамую залежыць ад агульных палажэнняў захаваных у грамадскай свядомасці і абумоўлена ёй.

Экстрымальныя ўмовы (неўраджаі, эпідэміі, або знешняя небяспека) раскрываюць здольнасць князя, як лідара. Калі князь годна спраўляецца са сваімі абавязкамі і адпавядае калектыўным уяўленням аб ідэальным вобразе ўладара, ён захоўвае сваю ўладу. Калі князь не адпавядае прынцыпам грамадскага кіравання, ён пазбаўляецца ўлады, тым не менш не пазбаўляючыся сакральнай зададзенасці ад вышэйшых сіл (грамадскай свядомасці).

Спіс крыніц і літаратуры

1. М. Блок, *Короли-чудотворцы: Очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространённых преимущественно во Франции и в Англии*, Москва 1998, 712 с.
2. М. Владимировский-Буданов, *Обзор истории русского права*, Москва 2007, 800 с.
3. *Гісторыя Беларусі*, ред. М. Касцюк, Мінск 2000, Т. 1, 351 с.
4. А. Груша, *Credo quia veri: аб прычыне адсутнасці пісьменнасці ў варварскім грамадстве (метадалагічны аспект)*, «Беларускі гістарычны часопіс» 2009, № 2, с. 3–14.
5. М. Грынблат, *Легенды і паданні*, Мінск 2005, 552 с.
6. А. Гуревич, *Избранные труды. Древние германцы. Викинги*, Санкт-Петербург 2007, 352 с.
7. А. Гуревич, *История и сага*, Москва 1972, 202 с.
8. А. Гуревич, «Час вывихнуўся»: *порушэнне умершага правіцеля*, «Одиссей: Человек в истории» 2003, с. 230–245.
9. И. Данилевский, *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.)*, Москва 1998, 399 с.
10. В. Долгов, *Быт и нравы Древней Руси*, Москва 2007, 512 с.

11. Ю. Кежа, *Связь вобраза полацкага князя Усяслава Брачыславіча і дружны з зааморфным светам ва ўсходнеславянскай пісьмовай і быліннай традыцыі*, «Научные труды республиканского института высшей школы» 2013, Вып. 13, с. 144–151.
12. *Сага об Инглигах*, [в:] *Круг земной.*, пер. М. Стеблин-Каменского, Москва 1980, с. 11–37.
13. *Сага об Олафе Святом*, [в:] *Круг земной*, пер. Ю. Кузьменко, Москва 1980, с. 167–178.
14. *Сага о Магнусе Добром*, [в:] *Круг земной*, пер. А. Гуревич, Москва 1980, с. 378–401.
15. *Сага о Хальддане Чёрном*, [в:] *Круг земной*, пер. М. Стеблин-Каменского, Москва 1980, с. 38–42.
16. П. Лукин, *Вечевые расправы в домонгольской Руси*, «Восточная Европа в древности и средневековье. XIX Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто» 2007, с. 141–148.
17. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, ред. А. Насонова, Москва 1950, 576 с.
18. Я. Новікаў, *Ваенная гісторыя беларускіх земляў (да канца XII ст.)*, Мінск 2007, т. 1, 208 с.
19. *Песнь о Риге (Rígsþula)*, пер. А. Корсуна, Москва 1975, с. 336–340.
20. В. Петрухин, *Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры*, Москва 2013, 464 с.
21. *Полное собрание русских летописей*, ред. А. Шахматов, Санкт-Петербург 1908, т. 2, 638 с.
22. *Полное собрание русских летописей*, ред. И. Карский, Ленинград 1926–1928, т. 1, 379 с.
23. *Полное собрание русских летописей*, ред. С. Платонов, Санкт-Петербург 1904, т. 13, 308 с.
24. В. Ричка, «*Вся королівська рать*» (*Влада Київської Русі*), Київ 2009, 180 с.
25. Б. Рыбаков, *Пётр Бориславич. Поиск автора «Слова о полку Игореве»*, Москва 1991, 288 с.
26. *Сага о Ньяле (Njáls saga)*, пер. С. Канцельсона, Москва 1956, 125 с.

27. М. Самонова, *Рогьволодъ–Ragnvaldr: к вопросу о возможной идентификации*, «Полацк у гісторыі і культуры Еўропы. Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі» 2012, с. 73–78.

28. А. Сванидзе, *Викинги – люди саги: жизнь и нравы*, Москва 2014, 800 с.

29. В. Татищев, *История Российская*, Москва 2006, 736 с.

30. С. Токарев, *Ранние формы религии*, Москва 1990, 668 с.

31. П. Толочко, *Власть в Древней Руси X–XIII века*, Санкт-Петербург 2011, 200 с.

32. И. Фроянов, *Древняя Русь IX–XIII веков. Народные движения. Княжеская и вечевая власть*, Москва 2012, 315 с.

33. И. Фроянов, *Начала русской истории*, Москва 2001, 975 с.

**«ДВОРЬ ЖЬ КНЯЖЬ РАЗГРАБИША...»: ОБОВ'ЯЗКИ
ПРАВИТЕЛЯ ПЕРЕД СУСПІЛЬСТВОМ І ЙОГО
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЇХ ПОРУШЕННЯ (ЗА
МАТЕРІАЛАМИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ТА СКАНДИНАВІЇ).**

Юрій КЕЖА

Полоцький державний університет (Республіка Білорусь)

У статті на основі зіставлення східнослов'янських і скандинавських наративних джерел розглянуто суспільні уявлення про роль, місце і функції правителя. Проаналізовано повноваження князя як верховного представника держави, гаранта суспільної стабільності і зовнішньої безпеки. Зроблено висновок про аксіологічне значення збереження та функціонування правових норм, а також громадської відповідальності правителя за їх порушення.

Ключові слова: Київська Русь, Скандинавія епохи вікінгів, княжа влада, сакралізація влади, віче.

**«ДВОРЬ ЖЬ КНЯЖЬ РАЗГРАБИША...»: ОБЯЗАННОСТИ
ПРАВИТЕЛЯ ПЕРЕД ОБЩЕСТВОМ И ЕГО
ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ИХ НАРУШЕНИЕ (ПО
МАТЕРИАЛАМ ДРЕВНЕЙ РУСИ И СКАНДИНАВИИ).**

Юрий КЕЖА

Полоцкий государственный университет (Республика Беларусь)

В статье на основе сопоставления восточнославянских и скандинавских нарративных источников рассматриваются общественные представления о роли, месте и функциях правителя. Анализируются полномочия князя как верховного представителя земли, гаранта общественной стабильности и внешней безопасности. Делается вывод об аксиологическом значении сохранности и функционирования правовых норм, а также общественной ответственности правителя за их нарушение.

Ключевые слова: Древняя Русь, Скандинавия эпохи викингов, княжеская власть, сакрализация власти, вече.

DUTIES OF THE RULER TO THE SOCIETY AND RESPONSIBILITY FOR VIOLATING THEM (BASED ON THE ANCIENT RUS AND SCANDINAVIA).

Jurij KEZHA

Polotsk State University (Republic of Belarus)

On the basis of comparison of the Eastern Slavic and Scandinavian narrative sources are considered public understanding of the role, place and functions of the ruler. Analyzed the powers of the prince as the supreme representative of the earth, the guarantor of social stability and external security. The conclusion of the axiological value preservation and functioning of the rule of law and public accountability of the ruler for their violation.

Keywords: Ancient Rus, Scandinavia of the Viking age, princely power, sacralization of Power, veche.

УДК 94(477):[929.731:623.44]"11/13"

ЗБРОЯ КНЯЗЯ, ВОЄВОД І ДРУЖИННОЇ ЕЛІТИ В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Микола КОЗАК

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті на підставі наявних писемних та археологічних джерел розглянуто особливості озброєння князя та військової еліти в Галицько-Волинській державі. Автор акцентує увагу на відмінності в озброєнні дружинника та вищих військових чинів.

Ключові слова: Галицько-Волинська держава, військова еліта, меч, булава, бойова сокира, мілітарна технологія, захисний обладунок.

У сучасній зброєзнавчій літературі проблема озброєння князя і воєвод у Галицько-Волинській державі (далі – ГВД) залишається висвітленою вельми побіжно, або ж вивчення цього питання відсутнє узагалі. Відомо, що як і будь-яка феодална середньовічна армія, військо ГВД не було однорідним і включало в себе як міське ополчення, так і кочівників-найманців та професійних лицарів – «дружинників», які формувалися здебільшого із боярства. На чолі дружини та війська загалом були князі, старші бояри та воєводи. Останні ж із XIII ст. переймають функцію командуючого військом під час походу, поступово заміщуючи в цьому князя.

У давньоруський час, під час військового походу, дуже важливу роль відігравали командуючі – представники військової еліти, якими були князь та старша дружина: воєводи і тисяцькі.

Найкращим джерелом для вивчення поданої теми слугує Галицько-Волинський літопис, який містить описи озброєння дружинників та зброї самого Данила Романовича (1205–1264).

Військова еліта ГВД, як і її військова дружина, були суб'єктами лицарської мілітарної технології, яку дослідник Володимир Гуцул означає як особливу манеру бою європейської середньовічної еліти, що базувалась на узгодженій роботі системи предметів озброєння [4, с. 79–80]. Її озброєння, перш за все, потрібно розглядати в контексті такої технології, складовими якої є: головний прийом таранного удару списом

важкоозброєного кавалериста, наявність спеціального кінного спорядження (сідла з високими луками, високих стремен і шпор), а також – комплекс захисного та наступального озброєння.

Воєводи та князі йшли в бій разом зі своєю військовою дружиною, будучи, безсумнівно, верхи й в однакових бойових порядках. Відтак, комплекс озброєння і перших, і других не міг суттєво різнитись. Проте, зосередимо увагу на тих відмінностях, які, попри це, існували.

У зв'язку з панівною на той час лицарською мілітарною технологією, такі суто унітарні елементи озброєння як спис та піка неодмінно використовувались елітою, до того ж вони були аналогічними тим, якими користувались прості дружинники. У літописі спис згадується 17 разів, серед яких знаходимо свідчення про використання князями цієї зброї [4, с. 83]. У цьому контексті варто згадати також сулицю (метальний спис), про використання якої Левом Даниловичем (1264–1301) літопис повістує так: *«Лвови же убодшему сулицю своєю в щитъ его и немогущю ему тулитися, Левъ Сътикенъ та мечемъ уби»* [3, с. 116]. Крім цих рядків, у літописі сулиця згадується ще 9 разів.

Найважливішим символом елітарності серед усього комплексу зброї середньовічного воїна, звісно ж, залишався меч, який вже сам собою був коштовним предметом, ознакою заможності та символом військового стану. Проте у феодальних арміях вже з X ст. ця зброя стає, швидше необхідністю, аніж символічністю. З цього часу й протягом усього середньовіччя меч, поряд з унітарною, відіграє також символічну, естетичну та статусну функції. Галицько–Волинський літопис містить 15 згадок про меч. Одна із таких звісток розповідає про комплексне використання списа та меча Данилом Романовичем (1205–1264): *«Даниль же вбодє копіє своє в ратного, изломившию же ся копію и обнажи мечь свои... многы же язви и иніи же отъ меча его умроша»* [4, с. 84].

Можна стверджувати той факт, що й простий дружинник, й князь чи воєвода – всі вони були озброєні неоднаковими між собою мечами. Якщо зброя дружинника перше за все мала ефективно слугувати в бою, то зброя князя чи воєводи, крім цієї очевидної мети, повинна була ще й свідчити про статус свого

власника. Мечі князів та воєвод були, без сумніву, куди більш репрезентативними, аніж ті, якими користувались дружинники. Прикладом цього може слугувати випадкова знахідка клинка меча із с. Садів, який, без сумніву, належав князю. Цей клинок оздоблений інкрустованими золотом, зображеннями тридільного храму та сімома хвилястими лініями і має посріблену головку [10, с. 9] (рис. 2.1). Цей меч, на думку Святослава Терського, має балтійське походження.

У цьому контексті можна згадати ще один оздоблений золотом меч, який походить із околиць давніх укріплень Лучеська. Меч виявлений в ході технічних робіт у руслі річок Стир і Глушець в 1934 р. [9, с. 171] (рис. 1). Він є характерним взірцем великих мечів «у півтори руки» XIV ст., і є доволі великим – 114 см. довжиною, з клинком, який поступово звужується до вістря і з перехрестям 19,3 см. Найцікавіше в цьому екземплярі – це те, що за 18,4 см. від руків'я на лезі з обох боків розміщено інкрустацію золотом у формі шестикутної зірки, а нижче від неї, найправдоподібніше – букву у формі петлі [9, с. 171].

Як відомо, у XIII–XIV ст. у ГВД поряд зі зброєю місцевого походження широко побутують імпортні мечі балтійського та європейського походження. Серед імпортних європейських мечів цього часу варто згадати меч XII–XIII ст. із фондів Львівського історичного музею (інв. № 3–3528). Найцікавіше в цьому екземплярі – це клеймо із написом **INGELRII**, яке вказує ім'я майстра та дослівно означає «Інгелрій мене створив» [10, s. 162]. Варто відзначити, що такі мечі були поширеними в Центрально-Східній Європі, де загалом знайдено 37 мечів із написом **INGELRII** [14, s. 48]. У цього меча існує яскрава аналогія – меч, виявлений в похованні знатного воїна у м. Городку (Червенське місто Волинь). [10, s. 93].

Слід враховувати те, що імпортні мечі були більш якісними та коштовними, і тому їх могла собі дозволити лише еліта. Конструктивно такі мечі XIII–XIV ст. дуже різнилися від своїх попередників: хрестовина лицарського меча від XII–XIII ст. витягувалась в довжину і досягала 18–20 см (звичайна довжина хрестовини попереднього періоду – це 9–12 см) [5, с. 52]. Така особливість зумовлена тісною взаємопов'язаністю розвитку зброї

з розвитком захисного обладунку. Оскільки військова еліта була, перш за все, професійним війнством, і на полі бою зіштовхувалась із подібними собі професіоналами, вона першою запозичувала такі зброярські нововведення.

Коли йдеться про довгу клинкову зброю князя і його дружини, цікавою видається літописна згадка про використання Данилом Романовичем шаблі під час зустрічі із німецькими послами та угорським королем: *«Данило же прийде...изполчи вся люди своя. Немци же дивяцуюся оружью татарському. Беша бо коне въ личинахъ и въ коярехъ кожаныхъ, Самъ же еха подле короля, по обычаю рускому, бебо конь подымимъ дивлзнію подобзнь , и седло отъ злата жъжзна, и стрелы и сабля златомъ украшзена»* [3, с. 112]. Проте цей епізод дещо дисонує з рештою літописних сюжетів, у яких правитель традиційно фігурує з мечем. Поширення шаблі в ГВД у XIII ст. можна пов'язати з військовою реформою Данила Романовича та запозиченням ефективної монгольської зброї. Такий епізод не може не привертати до себе уваги, оскільки оздоблена золотом шабля та монгольське озброєння дружини короля на дипломатичній зустрічі із європейськими послами було безпрецедентним демонстративним актом. Інша справа, що ж цим хотів сказати сам Данило Романович.

Така клинкова зброя як кинджал, найімовірніше, не належала до складу озброєння воєвод і князя, оскільки передбачала ведення бою на найближчій дистанції. А це, у випадку князя, за наявності в його розпорядженні як дружини, так і основного комплексу озброєння, не ставалось або, принаймні, не передбачалось як потенційно вірогідне. Принаймні, якихось достеменних даних про використання бойових ножів хоча би старшою дружиною, крім рядової, немає. Попри те, що серед археологічного матеріалу трапляються й доволі великі ножі [11, с. 77].

Давньоруський воїн володів широким арсеналом древкової зброї, до якої входили як уже згадані списи, так і різні модифікації сокири та булава. Серед бойових сокир наразі важко виділити ті, що могли бути у використанні вищими військовими чинами ГВД. Побутування серед простих дружинників кістеной (ударний тягарець на гнучкому кріпленні) видається малоімовірним у зв'язку з незначною

репрезентативністю цієї зброї в контексті пафосу військової культури. Хоч і деякі кістені були розкішно прикрашеними, проте, здебільшого, використання такої зброї не було обов'язковим у лицарській мілітарній технології, будучи, радше, зумовленим конкретною бойовою ситуацією.

Зовсім іншою є ситуація з іншою, ключовою у лицарській мілітарній технології – ударною зброєю. Як не дивно, та після меча першим статусно репрезентативним видом зброї, який варто згадати, є булава. На території ГВД побутовало декілька типів булав, але лише кілька з них заслуговують особливої уваги в контексті поставленого питання. Відомо про низку таких археологічних знахідок булав III-го і IV-го типів за Анатолієм Кірпи́чником. Зокрема, для III-го типу характерними є чотири (рідше – п'ять) пірамідальних бокових шипів. Інколи навколо них розташовувалося вісім або й більше округлих виступів [5, с. 48]. Для булав IV-го типу властиво те, що виготовлені вони з бронзи і на їхній поверхні присутні чотири великих головних та вісім маленьких шипів, які вкривають усю робочу частину булави. Завдяки цьому кожен, навіть розфокусований і не надто точний удар, може нанести шкоду противнику, оскільки вся сила неодмінно припаде на шип.

Наразі найпоказовішим екземпляром типу III є знахідка з місцевості Гради, повіту Дуброва-Тарновська (Польща). Знахідка має бронзове верхів'я зореподібної форми, складається з чотирьох великих конусоподібних кілець, які біля основи обведені лінією заглиблень. Біля кожного кута основ кілець розміщуються такі собі гупі, яких загалом є дванадцять. Оскільки цей артефакт не настільки масивний, і його шипи порожнисті, польські дослідники вважають, що бойової функції ця булава не виконувала, а була символом влади [16, s. 107]. Це чітко вказує на те, що така булава була атрибутом військового чину, а саме, що найбільш імовірно – тисяцького або воєводи. У цьому контексті варто згадати також низку схожих знахідок – пустотілих, не бойових і естетично оформлених булав з Гродка на Івано-Франківщині [14, s. 71–73] (рис. 3).

Поряд із булавою, важливою ударною зброєю в давньоруський час була також бойова сокира. Ця зброя, що, здебільшого, була більш легкою і меншою за свій господарський

аналог, мала суто прикладне призначення. Проте, деякі знахідки сокир привертають особливу увагу.

Із території Лучеська відомі парадні князівські сокири з орнаментацією. Найяскравішим прикладом такої зброї є сокира, виявлена в урочищі Пристань, орнамент якої, у формі фантастичного птаха, виконано з використанням срібла та міді [9, с. 181] (рис. 4). Цей артефакт датується, як і більшість аналогій, XIV ст. Такі сокори були, безсумнівно, парадною, а не бойовою зброєю, як і згадані напередодні булави. Це можливо пояснити тим, що при бойовому використанні таких сокир дорога орнаментація вимагала б постійного поновлення.

Ще одна орнаментована сокира з Лучеська має виступ для підвищування, що вказує на її парадне, показове використання (рис. 5).

Іншим характерним елементом озброєння військової еліти ГВД був комплекс захисного спорядження. З XI ст. і надалі, з розвитком озброєння, таке захисне спорядження як кольчуга, шолом та пластинчастий обладунок стають не стільки ознакою заможності чи рангу, скільки необхідним елементом озброєння воїна-професіонала. Варто відзначити, що комплекс захисного спорядження князя та воєвод, безсумнівно, відрізнявся як від спорядження простого дружинника, так і був відмінним серед представників військової верхівки. Це пояснюється двома головними підставами: по-перше, необхідністю візуально розрізняти командувачів (воєвод чи князів) і дружинників безпосередньо на полі бою, а по-друге – таке озброєння слугувало соціальним і ранговим індикатором. Як би це не звучало, але, життя й здоров'я князя та воєводи цінувались на полі бою куди більше, ніж простого воя, а то й навіть дружинника. Адже втрата командувача під час битви могла спричинити дезорганізацію цілого війська.

У літописі знаходимо свідчення про те, що чи не кожен професійний воїн був озброєний захисними «бронями», зокрема, під 1176 р. зазначено таке: «І виступило військо [Мстислава] із загір'я, всі в обладунках, немов кожен у льоду, і вдарив він по них [...] І пішли вої Мстиславові [...] [а] стрільці стріляли з обох полків» [8, с. 220].

Важливим елементом захисного спорядження був щит, який упродовж усього середньовіччя набував різних форм і конструкцій у різних регіонах Європи, і, як невід'ємна складова згаданої лицарської мілітарної технології, був серед елементів озброєння абсолютно кожного воїна. Щит, за наявності круглого металевого умбону посередині, міг бути під час пішого бою, водночас, і атакуючою зброєю [6, с. 32-38].

Проте з XIII ст. круглу форму щита поступово витісняють трикутна та витягнута форми. Відтак зникає умбон, а на поверхні щита з'являються геральдичні зображення. У XIV ст. у Східній Європі поступово набуває поширення прямокутний щит [17, с. 93]. Йдеться про так звані «павези» – прямокутні щити з вертикальним виступом посередині для захисту руки воїна. Такий щит зображено на печатці князя Кейстута з 1379 р. (рис. 6).

Більш характерними були натільні засоби захисту – кольчуга та пластинчастий обладунок. Хоча кольчужний обладунок і коштував дорого, та все ж той чи інший з його різновидів використовувався всіма професійними воїнами, що залежало від поставлених завдань. Цей елемент озброєння не є показовим для князів та воевод, проте, без сумніву, використовувався і цим елітним прошарком. Та все ж кольчугу неможливо було оздобити і тому вона не може бути рангово-соціальним маркером на тлі інших воїнів, оснащених аналогічними кольчугами [6, с. 6-14].

Зовсім інша ситуація з пластинчастим обладунком. Появу такого обладунку, чи так званого «доспіха», «броні», в ГВД пов'язують із галицько-волинським князем Романом Мстиславовичем (1199–1205). Для захисту своєї дружини від стріл із композитного луку кочовиків князь масово запроваджує пластинчастий обладунок, який єдиний міг із цим завданням впоратися [2, с. 42]. Доцільно припускати, що таке нововведення перш за все мало з'явитися в колі воєнної еліти.

Пластинчастий обладунок військової знаті складався із залізних пластин різних розмірів, які за допомогою отворів з'єднувались між собою ремнем або шнурівкою, утворюючи в такий спосіб відносно гнучку площину. Відомі також варіанти, коли пластинчасте плетиво замінювалось лускатим, схожим на

луску риби. Ті місця на тілі, які неможливо було затулити пластинами, захищались кольчугою і тканиною.

Оскільки такий пластинчастий обладунок був доволі ефективним і використовувався усією князівською дружиною, то виникає питання, чи воєводи і князь могли використовувати аналогічний обладунок, як і їхня дружина? Світло на це проливають виявлені поряд із в'їздом до Окольного замку літописного Лучеська три сталевих пластини від лускатого обладунку зі слідами посріблення (рис. 7). Наразі невідомо про інші знахідки пластинчатого панцира на території ГВД, які мали б сліди посріблення чи позолоту. Простий дружинник навряд чи міг собі дозволити пафос використання срібла в оздобленні навіть дорогого обладунку з огляду на те, що майже після кожного бойового використання таку річ, найімовірніше, доводилось ремонтувати та відповідно, поновлювати оздоблення.

У Галицько-Волинському літописі серед майна, відданого князем Володимиром Васильковичем (1269–1288) за с. Березовичі згадуються «*бронє дощатыє*» [3, с. 143]. В. Гуцул вважає, що під цим терміном, з огляду на розвиток обладунку у XIII ст., варто розуміти не власне пластинчастий обладунок, а додаткові засоби захисту. Зокрема, йдеться про металеві шарнірні наручі та нагрудні й наножні захисні пластини [4, с. 86]. У XIII ст. пластинчастий обладунок не становив цілісної системи, й різні частини тіла захищав сепаратно. Таким чином, виникала необхідність захистити вразливі частини тіла кольчугою або згаданими додатковими засобами. Оскільки ці речі згадуються серед переліку майна, відданого князем за село, можемо стверджувати, що в XIII ст. такі додаткові засоби захисту стають чи не дорожчими за власне пластинчастий обладунок і доступні вони далеко не кожному воїнові.

Найбільш репрезентативним елементом захисту галицько-волинської військової еліти був шолом. Це зумовлено тим, що він був візуально найпомітнішим на полі бою та захищав найуразливішу частину тіла – голову. Це робило його пріоритетним елементом захисного спорядження. Шолом, будучи найбільш помітним елементом озброєння, відігравав не лише унітарну, а й естетичну функцію.

Повістуючи про військо Данила Романовича, літописець із захопленням описує озброєння війська такою фразою: «...шоломи же ихъ яко солнцю вьсходящю...» [3, с. 111]. Ще від XI ст. на території Волині відомі знахідки сфероконічних шоломів, що розвивались у бік захисту шиї кольчужною бармицею, а обличчя – наносними пластинами і масками. Ще один із найдавніших шоломів із с. Мокре (X ст.) мав сліди позолоти, що свідчить про традицію використання шолома як естетичного і соціально репрезентативного елементу озброєння. Так, позолочені та, ймовірно, орнаментовані шоломи були на озброєнні князів, воєвод і тисяцьких. Відтак, змінювались лише типи й конструкція шоломів у згаданому керунку, але впродовж усього часу спостерігаємо побутування їхньої сфероконічної форми.

Така форма шолому використовувалася на території Галицько-Волинської держави і вбілльш пізні століття. Про це свідчать і археологічні знахідки. Зокрема, це шолом, знайдений на дні р. Стир поблизу урочища Панський город. Верх цього шолома закінчується конусом, а низ окутий по всьому колу бронзовою пластинкою, оздобленою насічками у вигляді ромбиків і квадратів [9, с. 182]. За аналогією, він датується XIV–XVI ст. (рис. 7). Схожий шолом зображений також на згаданій до цього печатці Кейстута.

Ще одним артефактом рангового озброєння є шолом із Галицької «Оукраїни», тепер Ватра Молдовіце у Румунії (рис. 8). Цікавий він тим, що за наявності сферичної форми та пластини для захисту очей, на його вершині бачимо кульку, яка, очевидно, переходила в шпиль [1, с. 64]. До шпиля кріпився так званий «прапорець-яловець», який був червоного кольору. Завдяки цьому прапорцю шолом, виблискуючи, відразу робив виразним представника владної верхівки, а всі його дії – помітними, сприяючи веденню ним командних дій [1, с. 64].

Відтак можемо стверджувати, що захисний обладунок воєвод та князя, найімовірніше, був такої ж конструкції як і в дружинника, проте він був якнайкращої якості та виконував куди більш репрезентативну і естетичну функції, ніж подібний обладунок дружинника.

На підставі аналізу зброї та захисного спорядження військової еліти Галицько-Волинської держави стверджуємо, що князі, воєводи й тисяцькі під час проведення військових дій, знаходячись на чолі війська, були озброєні подібною зброєю та захисним спорядженням, як і їхні полки. Це було озброєння, базове для лицарської мілітарної культури, представниками якої вони були (йдеться про різні модифікації списів та сулиць). Проте всі інші елементи озброєння еліти, що надавались до естетичного оздоблення, виразно виділялись на тлі тих, якими користувались прості воїни.

До парадного князівського озброєння можна віднести парадні булави, оздоблені сокири та меч. Меч був як і парадною, так і бойовою зброєю, що залежало від наявності оздоблення. У випадку бойового застосування меча, він, як і інші види озброєння військової верхівки, мав бути найвищої якості. Захисний обладунок князя та воєводи відрізнявся своєю цілісністю, тобто він складався із усіх відомих на той час засобів захисту, які часто оздоблювались цінними металами.

Список джерел та літератури

1. І. Возний, *Військовий обладунок і спорядження вершника Х–XIV ст. на території між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром*, «Археологія» 2012, № 4, с. 62–73.
2. Л. Войтович, *Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович*, «Вісник Національного Університету «Львівська політехніка»: Держава та армія» 2004, № 502, с. 13–18.
3. *Галицько-Волинський літопис*, за ред. М. Котляра, Київ 2002, 400 с.
4. В. Гуцул, *Рицарі Данила Романовича: Рицарська зброя серед персонажів Галицько-Волинського літопису*, «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» 2009, № 16, с. 78–91.
5. А. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, «Археология СССР. Свод археологических источников», 1966, Вып. 1., 142 с.
6. А. Кирпичников, *Древнерусское оружие*. «Археология СССР. Свод археологических источников», 1971, Вып. 3., 126 с.

7. М. Котляр, *Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі*, Київ 2010, 280 с.
8. *Літопис Руський*, пер. Л. Махновець, Київ 1989, 591 с.
9. С. Терський, *Лучеськ X–XV ст.*, Львів 2006, 252 с.
10. С. Терський, *Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI – перша половина XIII ст.)*, «Вісник Національного університету «Львівська політехніка: Держава та армія» 2013, № 752, с. 5–13.
11. Р. Чайка, *Зброя та речі військового спорядження з городища Листвин «Археологічні дослідження. Львівського університету» 1997, Вип. 2, с. 75–86.*
12. M. Glosek, *Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w.*, Warszawa 1984, 186 s.
13. J. Kuśnierz, *Z badań nad militarnym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu*, «Acta Militaria Mediaevalia» 2006, № 2, s. 79–102.
14. R. Liwoch, *Butawy z Zachodniej Ukrainy*, «Acta Militaria Mediaevalia» 2006, № 2, s. 67–78.
15. L. Marek, *Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej: Dylematy archeologia i bronzoznawcy*, Wrocław 2004, 134 s.
16. P. Strzyż, *Ruskie butawy «gwiazdziste» z terenu Małopolski*, «Acta Militaria Mediaevalia» 2005, № 1., s. 107–114.
17. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*, red. A. Nadolskiego, Łódź 1990, 530 s.

ОРУЖИЕ КНЯЗЯ, ВОЕВОД И ДРУЖИННОЙ ЭЛИТЫ В ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОМ ГОСУДАРСТВЕ

Николай КОЗАК

Львівський національний університет імені Івана Франко

В статье на основании имеющихся письменных и археологических источников рассмотрены особенности вооружения князя и военной элиты в Галицко-Волынском государстве. Обращено внимание на различия в вооружении рядового дружинника и высших военных чинов.

Ключевые слова: Галицко-Волынское государство, военная элита, меч, булава, боевой топор, милитарная технология, защитный доспех.

WEAPONS PRINCE, GOVERNOR AND ELITE RETINUE OF GALICIA-VOLYN STATE

Nikolai KOZAK
Ivan Franko National University of Lviv

In the article on the basis of existing written and archaeological sources, the features of arms military elite Prince of Galicia-Volyn state was analyzed. Attention is paid to the differences in ordinary armed retainer and top military officials.

Keywords: Galicia-Volyn state, military elite, sword, mace, combat axe, military technology, protective armor.

Додатки:

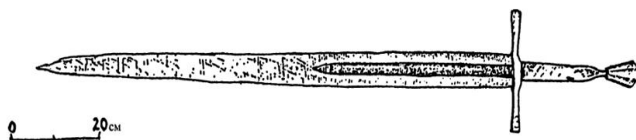

Рис 1. Меч з Лучеська, XIV ст. (за С. Терським). – С. Терський, *Лучеськ Х–ХV ст.*, Львів 2006, с. 172.

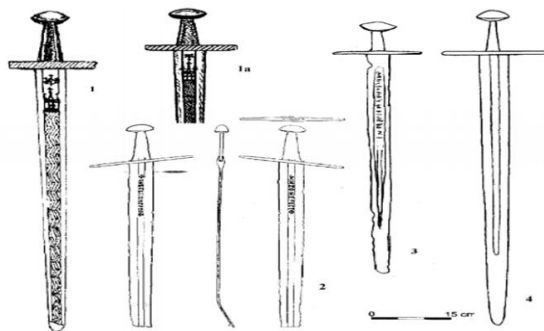

Рис 2. Мечі Х–ХІІІ ст. з галицько-волинських земель: 1 – із околиць Садова (за М. Кучинком та Г. Охріменком); 2 – Городок-над-Бугом (за Ю. Кушніром); 3, 4 – фонди Львівського історичного музею (за С. Терським). – С. Терський, *Меч у Галицькому та Волинському князівствах (ХІ – перша половина ХІІІ ст.)*, «Вісник Національного університету «Львівська політехніка: Держава та армія» 2013, № 752, с. 8.

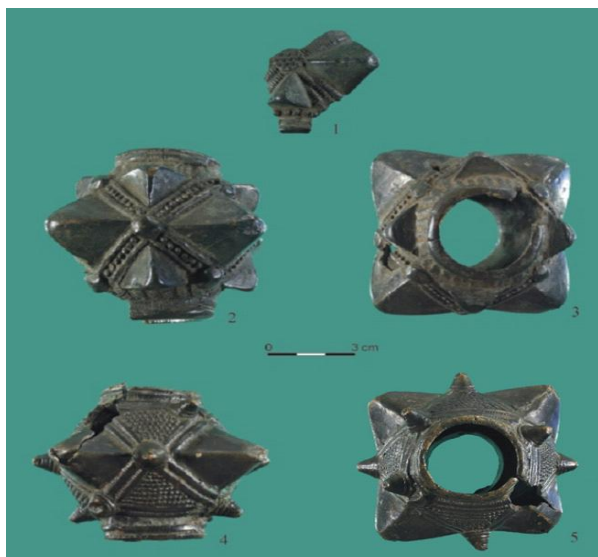

Рис 3. Булави з Городка XIII ст. (фото Р. Лапановського). – R. Liwoch, *Булаwy z Zachodniej Ukrainy*, «Acta Militaria Mediaevalia» 2006, № 2, s. 72.

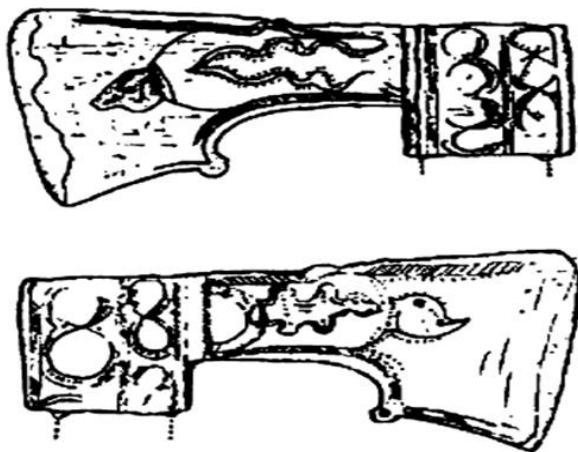

Рис 4. Орнаментована парадна сокира XIV-XVI ст. з Лучеська (За С. Терським). – С. Терський, *Лучеськ X-XV ст.*, Львів 2006, с. 174.

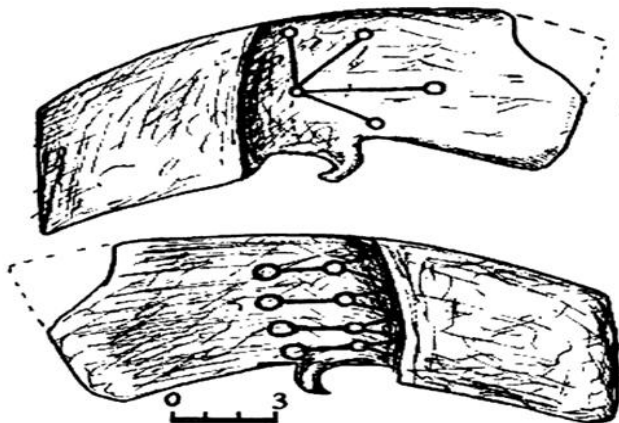

Рис 5. Орнаментована сокира XIV—XVI ст. з Лучеська (За С. Терським). – С. Терський, *Лучеськ X–XV ст.*, Львів 2006, с. 174.

Рис 6. Печатка Тракайського князя Кейстута (1379 р). Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%82%D1%83%D1%82#/media/File:Kiejstut_seal_1379.PNG

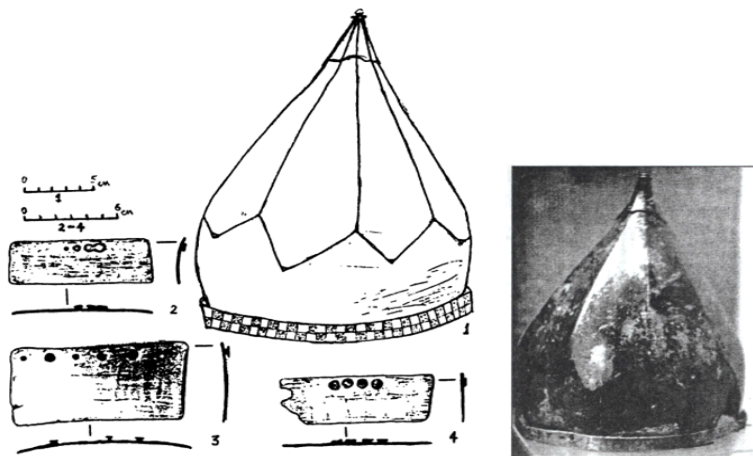

Рис 7. Шолом та посріблені сталеві пластини від панцира, XIV–XV ст. (за С. Терським). – С. Терський, *Лучеськ X–XV ст.*, Львів 2006, с. 178.

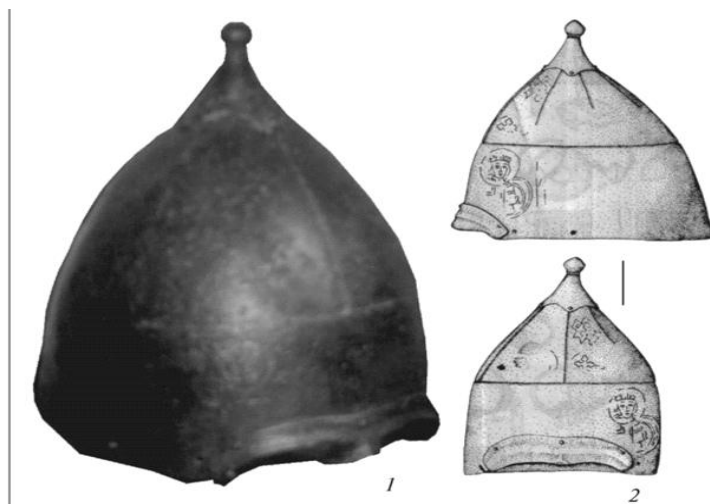

Рис 8. Шолом з Ватра Молдовіце (за І. Возним). – І. Возний, *Військовий обладунок і спорядження вершника X–XIV ст. на території між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром*, «Археологія» 2012, № 4. – с. 65.

Рис. 9. Дружинник Данила Романовича, XIII ст. Реконструкційний малюнок: О. Руденко. – М. Котляр, *Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі*, Київ 2010, с. 128–129.

УДК 821.161.2'04.09

ПОЕТИКА ПЛАЧУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Галина МАРТИНЮК

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
(м. Луцьк, Україна)*

У статті проаналізовано мотиви плачу в найвідоміших пам'ятках Середньовіччя, окреслено витоки літературного жанру ляменту. Акцентовано увагу на значному впливі фольклору в середньовічній книжній літературі.

Ключові слова: плач, мотиви плачу, книжна традиція, Середньовіччя.

У середньовічному соціокультурному просторі сприймання смерті людини, процес тужіння та акт поховання померлого суттєво вплинули на формування чуттєво-образної системи вітчизняного письменства. Мотиви плачу до структури пам'яток середньовічної літератури входять фрагментарно, не відділяючись від основної канви тексту.

Синтез фольклорної та книжної традицій є характерною рисою для середньовічного тексту. Історичні факти чергуються з ліро-епічними жанрами, а світські чи християнські теми розкриваються за допомогою народнопоетичних (або ж язичницьких) образів та символів. Засвідчує про фольклорну традицію і наявність оплакувальних мотивів у творі.

Науковці виокремлюють насамперед філософський [12], історичний, політичний [5] контексти середньовічних пам'яток, характеризують їхню систему образів [4; 7]. Засоби емоційності в давній літературі досліджували Степан Мишанич [10], Валентина Коваль [7], Ольга Малікова [9]. Проте сугестивна експресія та емоційне навантаження цих текстів не набули системного висвітлення в літературознавстві.

Мета дослідження – показати роль і місце оплакувальних мотивів у середньовічній традиції та з'ясувати художні особливості зароджуваного літературного жанру ляменту. Об'єкт дослідження становлять пам'ятки епохи Середньовіччя – «Слово о полку Ігоревім» (XII ст.), «Моління Данила Заточника» (кінець XII –

початок XIII ст.), «Слово про Лазарево воскресіння» (кінець XIII – початок XIV ст.), «Повідання про святих князів Бориса та Гліба» (кінець XI – початок XII ст.), «Галицько-Волинський літопис» (XIII ст.). Поетика плачу передбачає наявність у творі напруженого трагічного настрою, виразів відчаю, горя; образи-контрасти, образи-символи; відповідні риторичні фігури та речитативна форма укладаються в традиційні формули; мова голосінь завжди піднесена та урочиста.

Життя як здобуток християнської літератури передбачали описи страждань і смерті християнських мучеників. У першій частині анонімного «Повідання про святих князів Бориса та Гліба» – «Забиття Бориса» – маємо два яскраво виражених плачі: Бориса до померлого батька та Бориса до Бога вже перед власною смертю. *«Горе мені, отче і господине мій, до кого прийду і на кого мені дивитися? Горе мені, батьку, очей моїх сяяння і зоря лиця твого! Браздо юності моєї, керівниче нерозуму мого, від кого ще я насичуся ученням та розумом! Горе мені, горе мені, що не було тут мене, світе мій, та ж бо поніс би я сам чесне тіло твоє, поховав би і в гробові поклав!»* [1] – так плаче син, то питаючи розради в небіжчика, то звинувачуючи його у відході, то возвеличуючи. Возвеличування померлого відбувається за рахунок вживання синонімічного ряду звертань – від прямого до переносного значення: батьку, отче, господине, браздо, керівниче, світе. Сюди ж віднесемо і ускладнені порівняльні сполуки *«очей моїх сяяння і зоря лиця твого»*.

Разом із запровадженням християнства у слов'ян поширювалась традиція хоронити померлих в гробу. Відтак гріб як невід'ємний атрибут поховального обряду в плачі Бориса символізує перехід до нового, вічного життя, а репліка *«поховав би і в гробові поклав»* буквально означає «уберіг би і викупив від гріха».

Про риси поетики плачу свідчить не лише возвеличувальний пафос, відповідна символіка, але й речитативний спосіб викладу. Типові для оплакувальних мотивів вирази болю від втрати, неможливість побачити та повернути померлого в тексті передано вигуками, риторичними запитаннями; анафора «горе» посилює трагічний настрій. Мова зазначеного епізоду патетична та піднесена.

Зрозумівши, що задумав підступний Святополк, Борис, як християнин, апелює до Бога молитвою-плачем: *«Сліз моїх не зневаж, Владико, адже я на Тебе уповаю...»* [1], прагнучи якомога швидше воз'єднатися з душею батька та іншими святими.

На форму, близьку до оплакувальної, натрапляємо в тексті «Слова о полку Ігоревім». Це плач руських жінок, який найчастіше ототожнюють з народними плачами-голосіннями. Та й у цілому психологічний настрій пам'ятки різко контрастує з мотивами радості, піснями про перемогу, яких тут значно менше, аніж жалібно-розпачливих жестів.

Уривок із плачем «жінок руських», що нагадують хор в давньогрецьких трагедіях, містить ще й пряме звертання до небіжчика, відкритий вираз резигнації: *«Жони руські заплакали,/ Словами промовляючи: «Вже ж нам про милих своїх/ Ні мислю не помислити,/ Ні в думці не подумати,/ Ні очима їх не побачити,/ Вже ж нам сребром-золотом/ Довіку не тішитись!»* [14].

З приводу визначення жанрової та художньої природи ще одного епізоду, відомого як «плач Ярославни», літературознавці не мають одноставного погляду.

Форма виконання голосінь, на думку Ольги Фрейднберг, та їх текстові характеристики (часті звертання) є ознакою того, що похоронні плачі походять від замовлянь, які в давнину були словесними формулами. На думку Олександра Потебні, голосіння виникли з прадавніх замовлянь на основі віри в магічну силу слова, що має здатність повертати душу зі світу мертвих.

Михайло Грушевський указує, що «старі містичні переконання про всемогутність слова і магічного обряду відступили і розтопилися перед новими поняттями і перед лірикою жалю і резигнації». Таким чином, похоронні голосіння з часом втрачають ознаки та функції магічних замовлянь. У формулюванні М. Грушевського назва «плач Ярославни» фігурує поруч із дефініцією «голосіння-закляття» [5, с. 234].

«Плачем» називає звернення Ярославни і Дмитро Чижевський. Проте, як зазначає вчений: «Слово» – твір, безумовно, двірської поезії, не народної». Сучасний дослідник Сергій П'ятаченко вважає, що досліджуваний фрагмент тексту – язичницька молитва, особливий магічний ритуал [15, с. 60].

Такої позиції дотримується і Петро Білоус: «На нашу думку, монолог Ярославни у художній структурі «Слова» має виразні жанрові та поетичні прикмети замовляння» [2, с. 217].

Спіраючись на природу фольклорного плачу, мусимо визнати, що так званий «плач Ярославни», окрім яскравих жанрових ознак замовляння, містить у собі й риси оплакувальної поезики, про що свідчить, зокрема, його речитативна форма: *«Плаче-тужить Ярославна/ Вранці в Путивлі на валу,/ Словами промовляючи: «О вітре, вітрило!/ Чому, господарю, силою вієш? (...) / Чому, господарю, по ковилі срібній/ Розсіяв ти мої радощі?»* [14]

Наведені зразки колективного та індивідуального плачів посилюють експресивну тональність усього твору, нагнітаючи атмосферу поразки. У відчаї знаходяться не тільки людські персонажі, а й уся Русь; емоційні стани та топоніми зазнають персоніфікації: *«Застогнав тоді Київ тугою,/ Заголосив Чернігів напастями,/ Журба розлилась по Руській землі,/ Печаль гірка розтеклася»* [14].

«Галицько-Волинський літопис» містить зразки офіційних, громадських плачів. Цей «слізний» елемент подано декоративно, без чуттєвого словесного супроводу. Так, в епізоді про смерть дружини князя Миндовга (1251–1263) так зображено цю сумну подію: *«Ось сестра твоя мертва. Поїдьно оплакати свою сестру»* [3]. Індивідуальне переживання винесено поза межі тексту. Словесний потік практично позбавлений художніх засобів, які б передавали біль і тугу від втрати. Автор вибудовує публіцистичні версії трагічних подій.

Більш розгорнуто та експресивно описано у творі смерть князя Володимира Васильковича. Княгиня Ольга, дружина князя, *«безперестану плакала, стоячи перед гробом, сльози свої проливаючи, як воду, так голосячи і примовляючи: «Цесарю мій благий, кроткий, смиренний, справедливий! [...] Багато обид зазнав ти од своїх родичів, та не бачила я тебе, господине мій, ніколи ж, щоб ти за їх зло яким злом воздавав, а, на бога покладаючи, ти все переносив»* [3]. В наведеному уривку збережено емоційний пафос та патетику. У багатьох міфологічних системах сльози символізують муки, каяття, чистоту, а також – новий початок,

зародження нового життя. Християнська традиція тлумачить сльози як процес духовного очищення.

Проте вдова оплакує передовсім не свого чоловіка, а державного мужа. Плачуть за князем і *«ліпші мужі володимирські»*, і *«усе множество володимирців – мужі, і жони, і діти; німці, і сурожці, і новгородці; і жиди плакали, немов при взятті Єрусалима, коли вели їх у полон вавілонський; і нищі, і вбогі, і чорноризці, і черниці: був бо милостив він до всіх убогих»* [3]. Згадуючи сюжет біблійної історії, автор актуалізує мотив розпачу від втрати. Переживається ситуація, що виникла внаслідок смерті дбайливого господаря князівства та сумної перспективи на майбутнє.

Після панегіричного опису всіх достоїнств померлого, автор від третьої особи переходить до першої, передаючи вже власні переживання, оформлені як риторичні запитання, вигуки, заклики тощо, традиційні для народних голосінь: *«Встань із гробу твого, о преславна голово, встань! Отряси сон! Ти бо не вмер, а спиш до спільного всім воскресіння!»* [3].

У формі волання, напруженого емоційного звертання написана й передсмертна молитва самого Володимира: *«І сів він на стільці, тому що не міг стояти од немочі, і, звівши руки до неба, молився зі сльозами, говорячи: «Владико, господи, боже мій! Поглянь ти на неміч мою і побач смирення моє, що проймають мене нині, – на тебе бо уповаючи, я терплю»* [3].

«Моління» Данила Заточника – один із найзагадковіших світських літературно-публіцистичних і суспільно-політичних творів давньої писемності. Сергій Єфремов назвав «лямент дворянського філософа» дуже цікавим, бо він показує *«той громадський розклад, на який встигла вже розжитися стара Русь, і дає... зразок класової психології тогочасної аристократії»* [6, с. 345]. За своєю емоційною силою твір близький до голосінь-плачів. Данило Заточник максимально демонструє власну освіченість; стиль пам'ятки суто книжний, хоч і не позбавлений народної поетики. Автор «молитви-прохання» звертається не до небіжчика, проте сильне особистісне начало, індивідуальне виконання та речитативно-благальна манера наближують текст до художніх особливостей жанру ляменту: *«Тим же волаю до тебе, перейнятий злиднями: помилуй мене, сине великого князя*

Володимира, най не заплачу, ридуючи, як Адам за раєм. Пошли ж хмару на землю убоztва мого!» [11].

Наявні оплакувальні мотиви й у такому давньому жанрі як «слово». У другій частині апокрифічної пам'ятки пізнього Середньовіччя «Слово про Лазарево воскресіння» «первородний чоловік» Адам, як найстарший і перший винуватець мук своїх нащадків, виголошує перед Лазарем довгу промову – своєрідне усне послання, яке Лазар має передати Христові. Адам нарікає на свою важку долю, страшні пекельні муки, які йому й іншим праотцям доводиться терпіти «многі літа в приниженні». Він гірко розкаюється і висловлює жаль, молячи про визволення: «Уже-бо, Господи, не бачим/ Світозорного твого сонця/ Ані подяки гідного твого світла,/ А тугою всі покритії ми./ Тож чи за гріхи ті наші/ Не хочеш ти нас помилувати./ Чи свого часу чекаєш ти./ Коли ти сам хочеш зійти, [...] Прийди до нас, господи, швидко,/ Збав нас от Ада і зв'яжи диявола» [13, с. 40]. «Слово» Адама, звернене до Лазаря і до Господа, становить центральну частину твору. Вона є найбільш ідейно навантаженою, а своєю поетикою та художніми засобами наближається до форми народних голосін та плачів.

Проведений аналіз пам'яток засвідчує, що попри активне розгортання книжних традицій елементи усної народної творчості щільно проникали в писемну літературу. Народнопоетичні засоби емоційності, як вираження національного коду, не могли не відобразитись у свідомості автора, тому наявність оплакувальних мотивів у середньовічній літературі була органічним та природним явищем.

Список джерел та літератури

1. Анонім, Повідання про святих князів Бориса та Гліба, [в:] *Давня українська література. Хрестоматія*, пер. В. Шевчука, Київ 1992, с. 204–212.
2. П. Білоус, *Літературна медієвістика. Вибрані студії: у 3-х томах*, Житомир 2012, т. 2, 428 с.
3. Галицько-Волинський літопис [в:] *Літопис Руський*, пер. Л. Махновеця, Київ 1989, с. 368–452.

4. Н. Горбач, *Парафраза апокрифічних мотивів у «Слові про Лазареве воскресіння»*, Вісн. Житомир. держ. пед. ун-ту 2004, № 16, с. 20–22.
5. М. Грушевський, *Історія української літератури в 6 т., 9 кн*, Київ 1993, т. 2, 232 с.
6. С. Єфремов, *Історія українського письменства*, Київ 1995, 688 с.
7. В. Коваль, *Засоби емоційності в давній українській публіцистиці*, Наукові записки Інституту журналістики 2005, т. 20, с. 62–72.
8. М. Лановик, З. Лановик, *Українська усна народна творчість*, Київ 2006, 591 с.
9. О. Малікова, *Теологічний трактат: прагма-стилістичний вимір*, *Studia linguistica* 2014, Вип. 8, с. 376–381.
10. С. Мишанич, *Фольклористичні та літературознавчі праці*, Донецьк 2003, т. 1, 558 с.
11. Моління Данила Заточеника, [в:] *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.*, пер. С.Бондаря, Київ 2001, т. I, с. 343–350.
12. О. Сліпушко, *Книжно-фольклорний світогляд «Слова о полку Ігоревім»*, с. 16–30. Режим доступу:
<http://philology.knu.ua/files/library/folklore/37-2/4.pdf>
13. *Слово о Лазаревім воскресінні*, [в:] *Антологія української поезії в 6 т.*, під. ред. В. Шевчука, Київ 1984, т. 1, 454 с.
14. *Слово о полку Ігоревім*, пер. Л.Махновця, Київ 1967, 524 с.
15. С. П'ятаченко, *Із спостережень над текстом «Плачу Ярославни» в «Слові о полку Ігоревім»*, *Народна творчість та етнографія* 2003, № 1-2, с. 58–62.

ПОЭТИКА ПЛАЧА В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Галина МАРТЫНЮК

*Восточноевропейский национальный университет имени Леси
Украинки (г. Луцк, Украина)*

В статье проанализированы мотивы плача в самых известных памятках Средневековья, определены истоки литературного жанра плачя. Акцентируется внимание на значительном влиянии фольклора в средневековой книжной литературе.

Ключевые слова: плач, мотивы плача, книжная традиция, Средневековье.

THE POETICS OF CRYING IN NATIONAL MEDIEVAL LITERATURE

Halyna MARTYNIUK

*Lesya Ukrainka Eastern European National University
(Lutsk, Ukraine)*

The article analyzes the motives of crying in the most famous monuments of the Middle Ages, outlines the origins of the literary genre of the lamentation. The emphasis is on the significant influence of folklore in medieval book literature.

Keywords: crying, motives of crying, book tradition, Middle Ages.

УДК 94(477):355.1/.4]"159/164"

«ВІЙСЬКОВА РЕВОЛЮЦІЯ» В КОЗАЦЬКОМУ, ПОЛЬСЬКОМУ ТА МОСКОВСЬКОМУ ВІЙСЬКУ (КІНЕЦЬ XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

Юрій ПРОЧКО

Український католицький університет (м. Львів, Україна)

У статті окреслено основні процеси та зміни військової справи ранньомодерного часу, а також подано загальну характеристику військової справи козацького, польського і московського військ у кінці XVI – першій половині XVII ст. із залученням ширшого історичного контексту.

Ключові слова: ранньомодерний час, «військова революція», військова тактика і стратегія.

У 1955 р. англійський історик Майкл Робертс увів у науковий обіг термін «військової революції 1560–1660 рр.» для окреслення всіх військових змін цього періоду [36, р. 195]. Прихильники цієї теорії вважають, що тактичні зміни полягали у використанні лінійної побудови, в якій завдяки збільшенню числа мушкетів, вогнева міць яких ефективно використовувалась у поєднанні з мобільним квадратом пікінерів, застосування вогнепальної зброї та активне використання масованої артилерії стало головним засобом ведення війни [38, р. 169]. Зародження ж професійної військової еліти та постійного війська, кожен воїн якого навчався військової справи за кошти держави, і збільшення чисельності військ уможливило використання нових сміливих та непередбачуваних військових стратегій [36, р. 219]. Натомість, Джеффри Паркер, один із провідних британських військових дослідників ранньомодерного часу, використовував термін «військової революції» для означення періоду від 1500 до 1800 рр., і, на відміну від Робертса, вважав головним технічним нововведенням кінця XVI – початку XVII ст. не лінійну тактику, а появу бастионної системи укріплень, уперше застосовану в Італії, яка згодом отримала назву «італійської фортеці», що перенесло військовий акцент на елемент облоги [39, р. 486] та

збільшило роль піхоти [10, с. 113–114]. Збільшення чисельності військ дослідник пов'язує насамперед із проведеними адміністративними реформами та їхньою здатністю організовувати армію, матеріально-технологічним удосконаленням, які сприяли забезпеченню великої кількості людей в короткі проміжки часу військовим спорядженням, готовністю суспільства нести матеріальні витрати армії, а також тенденційним збільшенням загальної чисельності населення Європи між 1450 і 1600 рр. [32, р. 208–210].

Незважаючи на те, що «концепція Робертса» є дискусійною в окремих її аспектах і навіть у самому визначенні «військової революції» [27, р. 195], безсумнівним є те, що саме ранньомодерний час знаменував початок стрімкого розвитку військової справи як в Європі, так і за її межами [30, р. 4–5].

Зміни військової справи козаків у кінці XVI – в першій половині XVII ст. здебільшого були продиктовані загальноєвропейськими тенденціями. Так, військова сила козаків стала відігравати все помітнішу роль, зважаючи на активну участь у численних військових кампаніях цього періоду та військово-політичну вагу для Європи в боротьбі проти турків [1, с. 227–229]. Загалом, козацьке військо умовно поділялось на кінноту, артилерію, піхоту та військово-морський флот [5, с. 149].

Нечисленна козацька кіннота складалася з легкої кавалерії і використовувалась як допоміжне військо, головним завданням якого були розвідка, швидкі флангові атаки та переслідування ворога [19, с. 59]. Важливу роль відігравала військова артилерія, яка формувалася з легких польових гармат невеликого калібру, які не обмежували рухливість і маневреність козацького війська під час ведення бою [16, с. 90]. Ударною ж силою козацького війська була піхота, яка за своїм озброєнням, структурою, організацією та бойовими можливостями відповідала кращим тогочасним європейським зразкам і славилась своїми раптовими нападами й веденням щільного рушнично-артилерійського вогню [3, с. 74–75].

Піхотинці в умовах постійної загрози нападу кочовиків стали універсальними бійцями, які, як і західноєвропейські драгуни, за потреби могли вести бій у кавалерійському строю,

добиратися до місця битви верхи, а потім діяти як піхота [16, с. 88]. Поширеними також були випадки, коли досвідчені в сухопутних боях запорожці ставали військовими моряками. Козацька флотилія складалася з малопомітних та швидкохідних човнів, так званих чайок, маневреність яких дозволяла козакам швидко наздоганяти супротивника й атакувати його, таким чином оминаючи перший етап морського бою – артилерійську дуель, одне з нововведень ранньомодерного часу [12, с. 138].

Зважаючи на те, що тактика козацького бою здебільшого ґрунтувалась на обороні, козаки намагались уникати ведення боїв на відкритих місцевостях та довготривалих облог міст, натомість віддавали перевагу важкодоступним і добре захищеним місцям, які уможливлювали швидкі й раптові вилазки. Так, для просування військ, наступу і оборони, козаки могли вибудовувати три види таборів: наступальний, оборонний та похідний [8, с. 156], що споруджувались зі скріплених залізними ланцюгами возів у вигляді чотирикутника, півмісяця, трикутника, кола або овалу, навколо яких робили рови, вали й «вовчі ями», таким чином створюючи опорний пункт для подальшого ведення бойових дій [25, с. 266].

Унаслідок активної участі козаків у військових діях кінця XVI – першої половини XVII ст. сформувався умовний поділ козацького війська на кінноту, артилерію та піхоту, при якому, за західноєвропейським зразком, головну роль відігравали легка артилерія і піхота. Попри такий поділ, козаки залишалися доволі універсальними солдатами, виконуючи функції кіннотників, піхотинців, артилеристів та військових моряків, хоча й, варто зауважити, що це часто впливало на їх якісні характеристики. Продумана ж сухопутна наступально-оборонна, ґрунтуючись на швидких і раптових вилазках й зведенні фортифікаційних споруд, та військово-морська, полягаючи в уникненні ведення артилерійської дуелі, тактики спричинились до вироблення козаками ефективної моделі ведення військових дій.

У кінці XVI – першій половині XVII ст. військова справа Речі Посполитої зазнала помітних змін, зважаючи на те, що у 1576 р. новообраний король Стефан Баторій (1575–1586) остаточно розділив кінноту на легку й важку. Легка кіннота, оснащена

легкими захисними латами, кирасами, та стрілецькою зброєю, була поділена на «козацькі», здебільшого коронні, й «п'ятигорські», переважно литовські, хоругви, і славилася своєю маневреністю, універсальністю й ефективністю на полі бою [26, р. 15].

Основною ж бойовою силою важкої кінноти були так звані «крилаті гусари», які спеціалізувалися на «проламуванні» бойових рядів ворожої кінноти або піхоти концентрованими кавалерійськими ударами з використанням списів близько 6-ти метрів завдовжки, які робили це військо недосяжним для ворога [22, с. 260]. Спорядження гусарів було дорогим та, окрім списа, складалося з одного або двох пістолів, кончари або палаша, шаблі, різного виду бойових сокир та захисних обладунків [20, с. 57, 59, 61, 65].

У Європі та за її межами, вони були добре відомі своїм вмінням легко знаходити харч і фураж, організовувати засідки та підтримувати відмінну військову дисципліну під час тривалих військових кампаній [6, с. 536]. У 1578 р. відбулось реформування піхоти, внаслідок чого було сформовано «вибранецьку піхоту» з селян-добровольців за угорським зразком, що складалася на 90 % із аркебузів і на 10 % зі списів [31, с. 172]. Однак через незадовільний рівень військової підготовки піхотинців та нечисленність король був змушений звернутися до послуг найманих військ, здебільшого німецьких та угорських, які формували «регіменти» в кілька сотень або тисяч осіб у кожному [26, р. 21–22].

Утім нездатність держави фінансово забезпечувати наймані війська змушувала використовувати й інші типи військ, зокрема приватні армії та козацькі загони. Приватні війська формувалися з вітчизняних найманців і належали багатим родинам польських та литовських магнатів Радзивілів, Острозьких, Замойських й інших. Незважаючи на те, що ці війська поступались німецьким та угорським найманцям якістю, вони стали хорошою якісною, кількісною і ціною альтернативою [40, с. 32–33]. Із цієї ж причини для поповнення польської армії неодноразово використовувалися козаки, зважаючи на невелику вартість найму та блискучу військову майстерність.

Як і попередньо, головне завдання цих військових формувань полягало насамперед у веденні польових боїв, штурмі фортець, несенні гарнізонної і сторожової служби, зведенні укріплень, веденні розвідки та забезпеченні зв'язку [9, с. 15–16]. Особливо важливу роль вони відіграли під час походу короля на Смоленськ у 1609–1611 рр., де їх число сягнуло 40 тис., а також під час Хотинської війни 1621 р., в якій взяла участь рекордна кількість козаків за всю історію існування запорозького війська – близько 45–47 тис. [17, с. 17].

Новий етап військових перетворень відбувся після низки програшів у польсько-шведських війнах (1600–1629 рр.). Реорганізація ж армії розпочалася в період правління Владислава IV (1632–1648). У 1632–1633 рр. була реформована артилерія за шведським прикладом, внаслідок збільшення кількості гармат та уніфікації їх калібру; піхота, в якій головний акцент робився на вогневу міць, що збільшило обороноздатність війська; військово-морський флот, де усі торгові судна трансформувались у військові кораблі, оснащені гарматами [28, с. 102–103]. Тоді ж було проведено поділ найманого війська на авторамент народний та авторамент іноземний [29, с. 53]. До першого, тобто до військ вітчизняної військової традиції, належали гусари, панцерники, козацька кавалерія, «пісовчики», польські рейтари і драгуни, литовські татари і «п'ятигірці», польські, литовські та угорські гайдуки і «вибранці» [26, р. 12–13]. До другого, підрозділу західноєвропейської воєнної традиції, були залучені німецькі кірасири, аркебузири, рейтари, драгуни, німецька та шотландська піхота [31, с. 224].

Таким чином, унаслідок кількісних та якісних змін часів Стефана Баторія, який провів остаточний поділ кінноти, з акцентом на важку кавалерію, та «нового курсу» за Владислава IV, коли відбулась помітна реорганізація армії, з масовим використанням вогнепальної зброї, полегшенням військового спорядження, формуванням нових піших військ і активним використанням найманців, Річ Посполита розробила модель організації армії, яка найкраще відповідала умовам східно-європейського театру військових дій.

Військова революція в Московській державі пройшла три фази активного розвитку: перша тривала до середини XVI ст.,

друга відбувалась під час Смоленської війни (1632–1634), третя ж припала на час Тринадцятирічної війни (1654–1667) [34, р. 604]. Власне військові реформи проведені царем Іваном IV (1533–1584) у другій половині XVI ст. [21, с. 54] завершили так званий перший етап військової революції в Московській державі [33, р. 9–10]. Головними здобутками цього періоду було створення дворянського ополчення, запровадження загальної військової повинності для поміщиків і вотчинників та утворення постійного стрілецького війська, що мало стати основою майбутньої регулярної московської армії [13, с. 79–80].

У цю ж добу зросла чисельність війська, в якому головними силами були кавалерія та піхота, що мала на озброєнні і холодну, і вогнепальну зброю. Було створено централізоване військове керівництво та єдину систему військових виплат у вигляді землі та грошей, здійснено напіввідкритий набір до війська [35, р. 254] та завдяки винайденню великокаліберної так званої «цар-гармати» модернізовано артилерію [23, с. 100–106]. Попри це, зміни в артилерії були радше кількісними, аніж якісними. Число московських гармат постійно зростало – 2 тис. у 1576 р., близько 3 тис. у 1600 та від 4 до 5 тис. у кінці 1600-х рр., а самі гармати поступались ефективністю та якістю західним аналогам [33, р. 27, 29].

Відтак, створена «класична військова машина» з акцентом все ж на кавалерійські сили, озброєнні холодною зброєю та важку великогабаритну артилерію, яка через труднощі в транспортуванні на полі бою застосовувалася доволі рідко, не витримала випробування реорганізованою армією Речі Посполитої під час Лівонської війни (1558–1583) та війнами проти шведів і кримських татар в 1590–1593 рр., де московити зіткнулися з організованим і маневреним рушничним вогнем [10, с. 120–121], що спонукало Московську державу до пошуку нових дієвих засобів покращення військової справи [15, с. 40–41].

Перша половина XVII ст. стала випробуванням для Московської держави, зважаючи на політично нестабільний період «Смутних часів» (1598–1613) та гостру потребу проведення військових реформ [24, с. 156]. Початок XVII ст. за часів правління Лжедмитрія I (1605–1606) і Василя Шуйського (1606–1610) засвідчив процес «вестернізації» московського

війська. Так, у 1608 р. 5 тис. московських солдатів і офіцерів на чолі з князем Михайлом Шуйським вирушили на військовий вишкіл до Швеції, звідки натомість в 1609 році під керівництвом шведського генерал-лейтенанта Якоба де ла Гарди до Москви прибули численні наймані війська [14, с. 68–69]. За підтримки західних військових інструкторів, зокрема Христ'єра Зомме, цар розпочав так звану «військову реформу Шуйського» – навчання московських ратних людей голландської тактики, що полягала у використанні на дорогах системи укріплень-острожків, задля ізоляції супротивника від табору, провізії і припасів [4, с. 20–21].

Попри це, всіх чужоземців тримали на безпечній дистанції – вони мешкали в спеціально ізольованих слободах, а місцеві жителі через наявність культурних відмінностей і сформовані стереотипи ставилися до них як до небезпечних еретиків [11, с. 714]. Незважаючи на упереджене ставлення до будь-яких змін, процес «вестернізації» московського війська продовжувався і посилювався вже напередодні Смоленської війни (1632–1634) [18, с. 185], коли у 30–х рр. XVII ст., під час правління Михайла І Романова (1613–1645), розпочалося формування армії «нового зразка», що передбачала створення полків солдатського, драгунського й рейтарського строю [15, с. 247–248]. Активне залучення західних офіцерів у період з 1630 по 1634 рр. дозволило сформувати близько 10-ти полків нового зразку чисельністю 17 тис., що освоїли нідерландську лінійну тактику побудови війська, яке завдяки великому числу пікінерів могло протистояти набігам кавалерії та компенсувати низьку швидкість стрільби з мушкетів з огляду на недостатню кількість багнетів у війську [37, р. 33].

Військовий акцент було зроблено на піхоту, озброєну вогнепальною зброєю, до якої можна було потрапити на основі відкритого конкурсу. Також впроваджено централізовану систему військових виплат грошима [35, р. 254]. Нові військові формування мали всі ознаки регулярної армії Нового часу: повне державне забезпечення, регулярний військовий вишкіл, уніфікацію військового спорядження та чітку військову організацію, а будівництво Белгородської захисної лінії у 1635 р., задля захисту південних кордонів Московської держави від набігів кримських татар, ногайців, литовців і черкас, засвідчило

перехід до використання європейської моделі зведення фортифікаційних споруд [4, с. 211]. Попри це, більшість оборонних споруд до кінця XVII ст. залишались дерев'яними, а західний досвід будівництва захисних споруд був втілений у пристосуванні старих середньовічних частоколів для стрільби з артилерії та її протистоянню, а також у використанні стилю «посиленого замку» для фортифікаційного будівництва, що був характерний для Німеччини і дещо поступався модернізованій італійській системі укріплень [33, р. 30–31].

Проведені військові реформи за часів правління Олексія I Романова (1645–1676) під час третього, завершального, етапу з огляду на активне використання армій «нового зразка», набуття піхотою статусу головного роду військ, заміну старої поміщицької кінноти на нові регулярні кавалерійські полки рейтарів, активне створення військово-адміністративних округів [14, с. 98, 100, 106, 112], державне матеріально-технічне забезпечення та нове сприйняття військової справи суспільством [34, р. 618], дозволили Московській державі до другої половини XVII століття зайняти провідні позиції в «східній Європі» й посприяти її поступовому перетворенню на могутню імперію.

Отож, у кінці XVI – першій половині XVII ст. військова система зазнала трифазного реформування, яке розпочалось із запроваджені Іваном IV загальної військової повинності для землевласників, створення підоснов регулярної московської армії завдяки утворенню постійного стрілецького війська і дворянського ополчення. Доволі успішно проведена ж військова реформа Шуйського, до ефективності втілення котрої чимало спричинилась військова загроза з боку поляків, литовців, шведів й турків, що знаменувала початок «вестернізації» московського війська, за часів правління Михайла I Романова мала своє активне продовження і особливе посилення перед Смоленською війною (1632–1634), які були засвідчені частим використанням вогнепальної зброї, залученням іноземних інструкторів, адаптацією європейської моделі зведення фортифікаційних споруд, регулярним військовим вишколом, уніфікацією військового спорядження та створенням армії «нового зразка» з солдатських, рейтарських і драгунських полків. Третій етап реформування, проведений Олексієм I Романовим, завершуючи

«військову революцію» та трансформацію Московської держави в могутню імперію, призвів до того, що піхота стала головним родом військ, поміщицька кіннота перетворилась на регулярні кавалерійські полки рейтарів, держава взяла на себе повне матеріально-технічне забезпечення, а суспільство змінило на краще своє ставлення до перебування на військовій службі.

Підсумовуючи, зазначимо, що зміни та нововведення, принесені ранньомодерним часом у військовій справі спричинили появу такого неоднозначного та цікавого терміну як «військова революція», запровадженого у 1955 р. англійським істориком М. Робертсоном. Огляд та аналіз основних процесів і змін у військовій справі козацького, польського та московського військ у кінці XVI – першій половині XVII ст. засвідчив процес реорганізації військової сфери з залученням західного досвіду «військової революції» та її попередньої адаптації відповідно до особливостей та умов східно-європейського театру військових дій.

Список джерел та літератури

1. В. Брехуненко, *Східна брама Європи: козацька Україна в середині XVII–XVIII ст.*, Київ 2014, 504 с.
2. Ф. Бродель, *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.*, Київ 1998, т. 3, 626 с.
3. Л. Войтович, *Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст.*, «Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи» 2012, № 3, с. 64–79.
4. В. Волков, *Войны и войска Московского государства*, Москва 2004, 576 с.
5. В. Голобуцький, *Запорозьке козацтво*, Київ 1994, 539 с.
6. Н. Дейвіс, *Європа: історія*, Київ 2001, 943 с.
7. Г. Дельбрюк, *История военного искусства в рамках политической истории: в 4 томах*, Санкт-Петербург 2001, т. 4, 164 с.
8. В. Заруба, *Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття*, Дніпропетровськ 2003, 464 с.

9. С. Леп'явко, *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*, Чернівці 1996, 216 с.
10. У. Мак-Ніл, *В погоні за мощю. Технологія, вооруженная сила и общество в XI–XX веках*, Москва 2008, 456 с.
11. В. Мак-Ніл, *Піднесення Заходу. Історія людської спільноти*, Київ 2011, 960 с.
12. Ю. Мищик, С. Плохій, І. Стороженко, *Як козаки воювали: історичні розповіді про запорізьких козаків*, Дніпропетровськ 1990, 302 с.
13. А. Орлов, *История России*, Москва 2006, 528 с.
14. В. Пенской, *От лука к мушкету: вооруженные силы Российского Государства во 2-й половине XV–XVII вв.: проблемы развития*, Белгород 2008, 152 с.
15. Е. Разин, *История военного искусства*, Санкт-Петербург 1999, т. 3, 736 с.
16. П. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Київ 2011, 520 с.
17. П. Сас, *Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р.*, «Український історичний журнал» 2010, № 2, с. 17–37.
18. А. Свечин, *Эволюция военного искусства*, Москва 1928, т. 1, 387 с.
19. В. Сергійчук, *Іменем війська Запорозького: українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття*, Київ 1991, 252 с.
20. Р. Сікора, *З історії польських крилатих гусарів*, Київ 2012, 87 с.
21. Р. Скрынников, *Иван Грозный*, Москва 2001, 248 с.
22. Ф. Сороколетов, *История военной лексики в русском языке: XI – XVII вв.*, Ленинград 1970, 384 с.
23. А. Чернов, *Вооруженные силы Русского Государства в XV–XVII вв.*, Москва 1954, 224 с.
24. Е. Шмурло, *История России IX–XX век*, Москва 2005, 469 с.
25. Д. Яворницький, *Історія запорозьких козаків*, Київ 1990, 319 с.
26. R. Brzezinski, *Polish Armies 1569–1696*, London 1987, vol. 1, 48 p.

27. J. Frank, *The theory of a Military Revolution: global, numerous, endless?*, «Revista Universitaria de Historia Militar» 2014, vol. 3, p. 189–204.
28. M. Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce*, London 1993, 360 s.
29. *Mała Encyklopedia Wojskowa*, Warszawa 1970, t. 1, 295 s.
30. G. Mortimer, *Early Modern Military History, 1450–1815*, London 2004, 228 p.
31. T. Nowak, J. Wimmer, *Historia oręża polskiego 963–1795*, Warszawa 1981, 699 s.
32. G. Parker, *The «Military Revolution» 1560–1660 a Myth?*, «The Journal of Modern History» 1976, vol. 48, p. 195–214.
33. M. Paul, *The Military Revolution in Russia, 1550–1682*, «The Journal of Military History» 2004, vol. 68, p. 9–45.
34. M. Poe, *The Consequences of the Military Revolution in Muscovy: A Comparative Perspective*, «Comparative Studies in Society and History» 1996, vol. 38, p. 603–618.
35. M. Poe, *The Military Revolution, Administrative Development, and Cultural Change in Early Modern Russia*, «The Journal of Early Modern History» 1998, vol. 2, p. 247–273.
36. M. Roberts, *Essays in Swedish History*, London 1967, 323 p.
37. D. Stone, *A military history of Russia: from Ivan the Terrible to the war in Chechnya*, London 2006, 253 p.
38. F. Tallett, D. Trim, *European Warfare, 1350–1750*, Cambridge 2010, 428 p.
39. J. Thibaut, *Review Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World, 1494–1660 by Christopher Duffy*, «Technology and Culture» 1980, vol. 21, p. 485–488.
40. J. Wimmer, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1965, 382 s.

«ВОЕННАЯ РЕВОЛЮЦИЯ» В КАЗАЦКОМ, ПОЛЬСКОМ И МОСКОВСКОМ ВОЙСКЕ (КОНЕЦ XVI – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XVII В.

Юрий ПРОЧКО

Украинский католический университет (г. Львов, Украина)

В статье обозначены основные процессы и изменения военного дела раннемоделного времени, а также представлена общая характеристика военного дела казацкого, польского и московского войск в конце XVI – первой половине XVII в. с привлечением более широкого исторического контекста.

Ключевые слова: раннемоделное время, «военная революция», военная тактика и стратегия.

THE «MILITARY REVOLUTION» IN THE COSSACK, POLISH AND MUSCOVITE ARMY (THE END OF THE XVI – THE FIRST HALF OF THE XVII C.)

Yuri PROCHKO

Ukrainian Catholic University (Lviv, Ukraine)

The article outlines the main processes and changes in the military affairs of early modern times, as well as a general description of the military affairs of the Cossack, Polish and Moscow troops in the late XVI – first half of the XVII century. with the use of a wider historical context.

Keywords: the early modern time, the «military revolution», military tactics and strategy.

УДК 904:911.375]:316.343(477.83)"06/12"

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СЛОВ'ЯНСЬКИХ ГОРОДИЩ ПОЛІСНОГО ТИПУ НА УКРАЇНСЬКОМУ ПРИКАРПАТТІ

Нестор–Миколай РИБЧИНСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто особливості соціальної структури городищ полісного типу на території українського Прикарпаття на прикладі Пліснеського, Стільського та Ревнянського поселень. Городища такого типу відігравали дуже важливу роль в адміністративному устрої окресленого регіону. Охарактеризовано соціальну роль окремих укріплених частин городищ.

Ключові слова: Городища-поліси, слов'янський період, Пліснеський археологічний комплекс, Стільське городище, Городище Ревне, соціальна структура городищ.

Українське Прикарпаття – територія багата на археологічні пам'ятки, серед яких одними з найцікавіших є поселення ранньослов'янського часу. Вони мають важливе значення для вивчення історії раннього середньовіччя у Східній Європі. В кінці I тис. н. е. в цьому регіоні виникає низка ранньослов'янських державних утворень в тому числі і Київська Русь. Цьому надзвичайно складному процесові були характерні як певні закономірності, так і особливості, котрі здебільшого проявились на регіональному рівні, зокрема в українському Прикарпатті. До кінця X ст. ця територія не входила до складу Київської держави [10, с. 6]. Її економічний, соціальний та культурний розвиток мав певні відмінності від процесів, які проходили в суміжних землях, на що все частіше вказують археологічні джерела. Насамперед, йдеться про виникнення укріплених поселень полісного типу – великих за площею і складних за структурою міст-держав. Під терміном «поліс» доцільно розуміти певний вид цивільної громади – соціальний організм, що становить органічну єдність укріплених та відкритих поселень і характеризується «специфічною матеріальною базою – земельною власністю в її суперечливій формі; цивільним інститутом з властивими йому характерними формами самоуправління громадського

колективу; певним чином обмеженою та невеликою за розмірами територією та населенням» [9, с. 208].

Проблема зародження та функціонування городищ полісного типу в Прикарпатському регіоні передбачає розгляд трьох основних питань: соціально-економічних підоснов тогочасного суспільства на початковому етапі; головних факторів і напрямків розвитку цього процесу та формування полісу як структурної одиниці слов'янської спільноти та його прояву в археологічних джерелах [9, с. 208]. Проте, через поганий стан дослідженості пам'яток поки що не можна знайти вирішення окреслених проблем, а лише висловити попередні судження.

З огляду на це увагу привертають кілька великих за площею поселень серед яких Пліснесько, Стільсько та Ревне. Ці городища не тільки великі за площею, а й мають інші схожі риси: розміщення на мисовому підвищенні та наявність великої кількості оборонних ліній.

Пліснесько – ранньослов'янське городище розташоване неподалік с. Підгірці Бродівського району Львівської області (див. *Рисунок 1*). Вочевидь, центральну роль у городищі відігравала територія урочища Оленин Парк [7, с. 11]. Саме там у 2009 р. Михайлові Филипчуку вдалось відкрити давньослов'янський культовий центр. Варто зазначити, що в давньоруський час функціонування городища (XII–XIII ст.) на місці культового місця існувала садиба феодальної верхівки. Дослідник припускав, що в цьому урочищі також могла діяти одна з найдавніших церков, від якої почалась історія Підгорецького монастиря. Підтвердження цієї гіпотези можна знайти в результатах археологічних досліджень 2007 р. [11, с. 25]. Саме святилище складалось з жертвних ям та «жертвеного поясу», який збудували поверх ям. Жертвні поховання представлені кремаційними похованнями (зрідка зустрічаються фрагменти інгумаційних поховань). До «жертвеного поясу» прилягали дерев'яні контини. На думку М. Филипчука, вони не були призначені для проживання, а для зборів владної верхівки поліса [8, с. 18]. В IX–X ст. в ур. Оленин Парк з'являється язичницький храм. Тоді ж поверх «жертвеного поясу» насипають оборонний вал. Саме святилище проіснувало

близько 50 років і було знищене у зв'язку з походом Володимира Святославовича на білих хорватів 992 р. Сакральний центр знаходився у найважливішому місці городища. Воно було найкраще захищене (6 внутрішніх ліній захисту та система зовнішніх рубежів). Підставою вважати язичницький релігійний центр найважливішою частиною городища є також і те, що наразі дослідникам не вдалось знайти інших решток палаців військової верхівки чи центрів публічної влади [8, с.20].

Наразі, найкращу інформацію про соціальну стратифікацію городища дають оборонні лінії. Особливої уваги заслуговує оборонний вал № 5. На ньому не проводили жодних археологічних досліджень, хоча фахівці вважали його останньою лінією захисту давньоруського часу [6, с. 18]. Головна мета пошукових робіт полягала в тому, щоб визначити час функціонування та характер забудови цієї оборонної споруди.

У процесі дослідження в межах розкопу на різних глибинах вдалося віднайти шість асинхронних об'єктів: три оборонного (об. № 1–3), один житлового (об. № 4) та два культового (об. № 5–6) призначення [11, с. 15]. У 2008 р. розкоп заклали поряд із траншеєю 2007 р. Головна мета пошукових робіт у цьому місці полягала у з'ясуванні конструктивних особливостей, визначенні часу та можливих етапів функціонування укріплення. Площа цього розкопу становила 98 м² [12, с. 40]. Після зняття дернового шару ґрунту та проведення декількох зачищень ділянки на глибині 0,4 м. від рівня сучасної поверхні почали проявлятися обриси об'єктів № 1 та № 2, між якими проглядалась полоса із світло-палевих лесів. Крім того, на вершині валу навпроти зазначеної полоси виявлено масивне каміння, верх якого проступав майже на рівень сучасної поверхні. Під час дослідження, заповнення, що знаходилось праворуч смуги, пов'язане з об'єктом № 1, а виявлене ліворуч – з об'єктом № 2.

Під час досліджень змінювалися не лише конфігурація та параметри зазначених споруд, також було віднайдено ще декілька асинхронних об'єктів [12, с. 44]. Оборонна лінія № 5 була однією з найпотужніших на Пліснеському городищі. До її складу входили: земляна основа валу, бойові камери у валах, дерев'яна стіна. Варто наголосити, що оборонна лінія такої конструкції є унікальною, її аналогів наразі не знайдено.

Можемо припустити, що ця оборонна лінія захищала багатших мешканців Пліснеського городища.

Дослідження оборонної лінії № 2 у 2016 р. (керівник експедиції – Андрій Филипчук) дало інформацію, про те, що на зовнішньому (первісно – природному) схилі місцевого валу в кінці IX – на початку X ст. функціонувало кілька печей для випалу кераміки (можливо, тут знаходився виробничий керамічний комплекс). Оборонний рубіж виник пізніше. Основний час його існування припадає на другу половину X ст. Згодом, на внутрішній стороні валу в XI ст. заклали заглиблене житло з пічкою-кам'янкою. В період XII–XIII ст. ця територія використовувалася під християнський некрополь [1, с. 186–187].

Цікавими є результати дослідження оборонної лінії захисту № 1. Отримана під час досліджень інформація вказує на те, що фортифікація складалась з валоподібного насипу ґрунту, дерев'яних конструкцій та наземної прибудови до валу. Вона припинила існувати в кінці X ст. На це вказують два житла заглибленого типу, що знаходились з внутрішнього боку валу на місці наземної прибудови. Перше з них припинило існування приблизно у першій половині X ст., а друге – перша половина XI ст. [4, с. 23–24]. Виходячи з отриманих даних, можна припустити, що ця оборонна лінія виконувала допоміжну функцію. Час її спорудження можна пов'язати з періодом походу Володимира Святославовича на хорватів (992–993).

Цікавими виявились результати досліджень зовнішньої лінії оборони Пліснеського городища. До земляного насипу-валу прилягали рештки зрубної наземної прибудови. Для неї характерні «злами» кожні 12–14 м [13, с. 9]. На основі цього можна припустити, що ці оборонні лінії захищали найбільш та найменш привілейоване населення.

Ще одним городищем–полісом було **Стільсько**, однак, систематичні дослідження цього поселення були припинені у 2000 р. [2, с. 267], що дозволяє виділити лише загальні обриси соціальної структури поселення. Детальніші висновки потребують подальших досліджень (*див. рисунок 2*).

Ядром городища, скоріш за все був укріплений дитинець, що розміщений у центральній частині міста. Майдан мав форму неправильного прямокутника розміром близько 300×500 м [3,

с. 497]. Ця територія – найкраще вкріплена частина городища, яке оточують чотири лінії валів, а також ділять на кілька урочищ. Ця ділянка фактично не досліджена, окрім розкопів М. Филипчука, з 1984 по 1988 рр., однак вони не дозволяють чітко прослідкувати її соціальне призначення. Краще досліджена північно-східна ділянка, де віднайдено багато решток заглиблених жител, розміщених хаотично, групами по 3–5 об'єктів. Таке розташування підтверджує думку дослідника про дворову забудову городищ полісного типу. При врахуванні отриманих матеріалів можна припустити, що ця частина поселення призначалась для проживання основної маси населення.

Під час досліджень внутрішніх оборонних ліній було виявлено, що окремі з них були недобудовані, що вказує на короткотривалість життя на поселенні. Натомість зовнішні оборонні лінії мають досить прості конструктивні особливості і нагадують зовнішню лінію Пліснеська.

Ще одним великим поселенням було **Ревне II**, що як і попередні городища, обмежане великою кількістю ліній оборони: однією зовнішньою та кількома внутрішніми. Борис Тимошук датував два будівельні періоди укріплених ліній IX і X ст. На його думку, пізніші оборонні лінії належали вже до давньоруської фортеці, однак згодом хронологія слов'янських поселень була переглянута і їх віднесли до останньої фази існування старожитностей райковецької культури [5, с. 173].

Основну роль на городищі відігравав укріплений майданчик, розташований в найвищій точці поселення. Його розмір сягав 300×160 м. Оборонні лінії складались з масивних валів-платформ та стін зрубної конструкції. На цьому майданчику були знайдені кілька заглиблених жител та ремісничий комплекс. Інші оборонні лінії, на думку Б. Тимошука, мали стовпову конструкцію. На цій укріпленій ділянці простежено багато заглиблень, що ймовірно є рештками заглиблених жител [6, с. 174]. Вони розміщені групами по 5–6 споруд, що дозволяє стверджувати про дворову забудову цієї ділянки городища. Також у межах поселення було віднайдено п'ять ремісничих майстерень.

Для всіх городищ полісного типу притаманні центральні укріплені майданчики – функціональні ядра городищ. Імовірно, вони виконували релігійні функції, однак найбільш переконливо це підтверджено тільки дослідженнями в Пліснеську. Іншим, не менш важливим елементом є значна кількість оборонних ліній, що утворюють кілька потужних захисних рубежів навколо центру городища. Традиційно кожна наступна (після зовнішньої) лінії оборони є потужнішою, що дозволяє стверджувати, що там проживали багатші та вищі за соціальним статусом люди.

Недослідженим залишається питання розміщення виробничих комплексів. У Пліснеську в 2016 р. були віднайдені кілька печей для випалу кераміки, однак про наявність виробничого комплексу говорити поки що зарано.

Проблема соціальної структури поселень залишається відкритою і потребує подальших ґрунтовніших досліджень, які допоможуть краще виділити роль окремих частин городища в тогочасному людському суспільстві. Це дозволить чіткіше побачити особливості функціонування укріплених поселень українського Прикарпаття у VIII–X ст.

Список джерел та літератури

1. С. Змерзла, Н.-М. Рибчинський, М. Филипчаук, А. Филипчаук, Л. Якубовська, *Основні підсумки досліджень Пліснеського археологічного комплексу у 2016 р.*, «Пліснеські старожитності: Збірник наукових праць Адміністрація історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ» на пошану Михайла Андрійовича Филипчаука» 2016, с. 286–288.
2. О. Корчинський, *Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі*, «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині» 2008, № 12, с. 267–282.
3. О. Корчинський, *Городище в селі Стільське на Львівщині (короткий підсумок досліджень)*, «Записки НТШ» 2007, т. ССLIII, с. 490–510.
4. Н.-М. Рибчинський, Я. Брик, А. Филипчаук, *Дослідження лінії захисту № 1 Пліснеського городища у 2015 р.*, «Науковий семінар: Пліснеський археологічний комплекс: стан та

перспективи дослідження (Львів, 15.04.2016 р.) тези доповідей, Адміністрація історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ», ІА ЛНУ ім. І. Франка, Інститут Народознавства НАН України» 2016, с. 23–24.

5. Б. Тимошук, *Восточнославянская община*, Москва 1990, 181 с.

6. А. Филипчук, М. Филипчук, *Оборонні лінії Пліснеського городища (на матеріалах розкопок 1990–2014 рр.)*, «Науковий семінар: Пліснеський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження (Львів, 15.04.2016 р.) тези доповідей, Адміністрація історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ», ІА ЛНУ ім. І. Франка, Інститут Народознавства НАН України» 2016, с. 15–19.

7. Г. Филипчук, *Язичницький культовий центр у структурі слов'янського Пліснеська*, «Науковий семінар: Пліснеський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження (Львів, 15.04.2016 р.) тези доповідей, Адміністрація історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ», ІА ЛНУ ім. І. Франка, Інститут Народознавства НАН України» 2016, с. 11–13.

8. Г. Филипчук, *Місце культового центру останньої чверті I тис. н. е. в структурі Пліснеського археологічного комплексу, «Карпати: людина, етнос, цивілізація» 2014, № 5, с. 16–21.*

9. М. Филипчук, *Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті*, Львів 2012, 309 с.

10. М. Филипчук, *Структура Пліснеського археологічного комплексу*, «Науковий семінар: Пліснеський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження (Львів, 15.04.2016 р.) тези доповідей, Адміністрація історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ», ІА ЛНУ ім. І. Франка, Інститут Народознавства НАН України» 2016, с. 5–7.

11. М. Филипчук, *Звіт про археологічні розкопки на території літописного Пліснеська у 2007 році*, Львів 2008, 157 с.

12. М. Филипчук, *Звіт про археологічні розкопки Пліснеського городища у 2008 році*, Львів 2009, 140 с.

13. М. Филипчук, *Звіт про археологічні дослідження Бродівського загону Львівської госпдоговірної археологічної експедиції 1990 р. на території колгоспу «Дружба» в зоні меліоративних робіт (околиць Пліснеського городища)*, Львів 1991, 34 с.

СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА СЛАВЯНСКОГО ГОРОДИЩА ПОЛИСНОГО ТИПА НА УКРАИНСКОМ ПРИКАРПАТЬЕ

Нестор-Мыколай РЫБЧИНСКИЙ

Львовський національний університет імені Івана Франко

В статье рассматриваются особенности социальной структуры городищ полисного типа на территории украинского Прикарпатья на примере Плиснеского, Стильского и Ревнянского поселений. Городища такого типа играли очень важную роль в административном устройстве очерченного региона. В статье выделено социальную роль отдельных укрепленных частей городищ.

Ключевые слова: Городища-полисы, славянский период, Плиснеской археологический комплекс, Стольское городище, Городище Ревне, социальная структура городищ.

SOCIAL STRUCTURE OF SLAVIC CITY-STATE IN THE UKRAINIAN PRYKARPATTIA

Nestor-Mykolai RYBCHYNSKYI

Ivan Franko National University of Lviv

In the article features of social structure of the polis-type settlements in the territory of Ukrainian Prykarpattia: Plisnesk, Stilsko and Revne. Settlements of this type play a very important role in the administrative structure of the solemnity of the region. The article tries to highlight the social role of the individual parts of the fortified settlements.

Key words: Fortifications-states, Slavic period, Plisnesk, Stilsko settlement, Settlement earnestly, social structure of settlements.

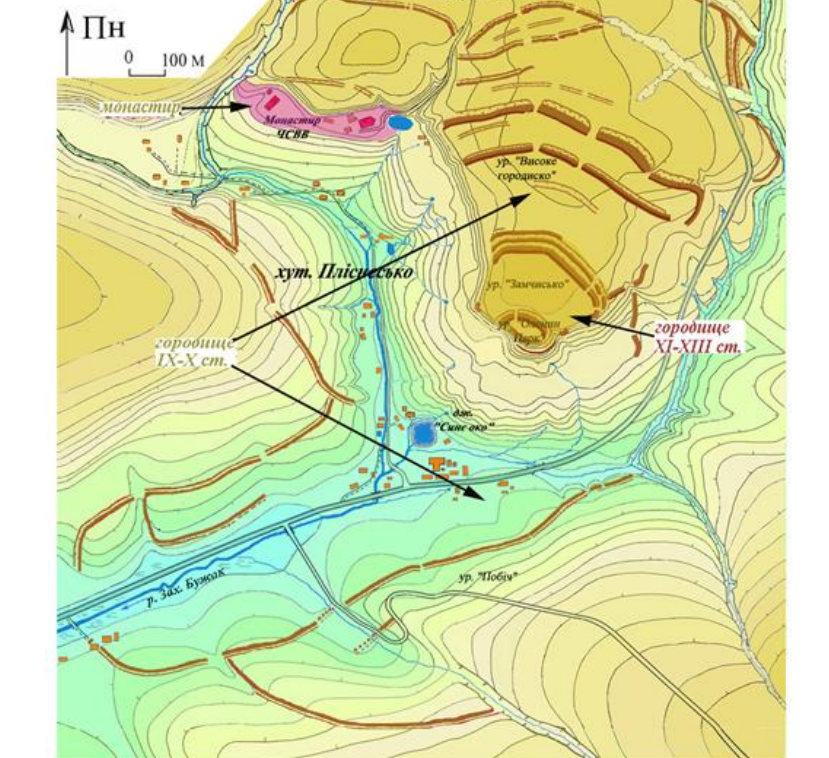

Рис. 1. План Пліснеського городища (за М. Филипчаком). – М. Филипчук, *Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті*, Львів 2012, карта № 6.

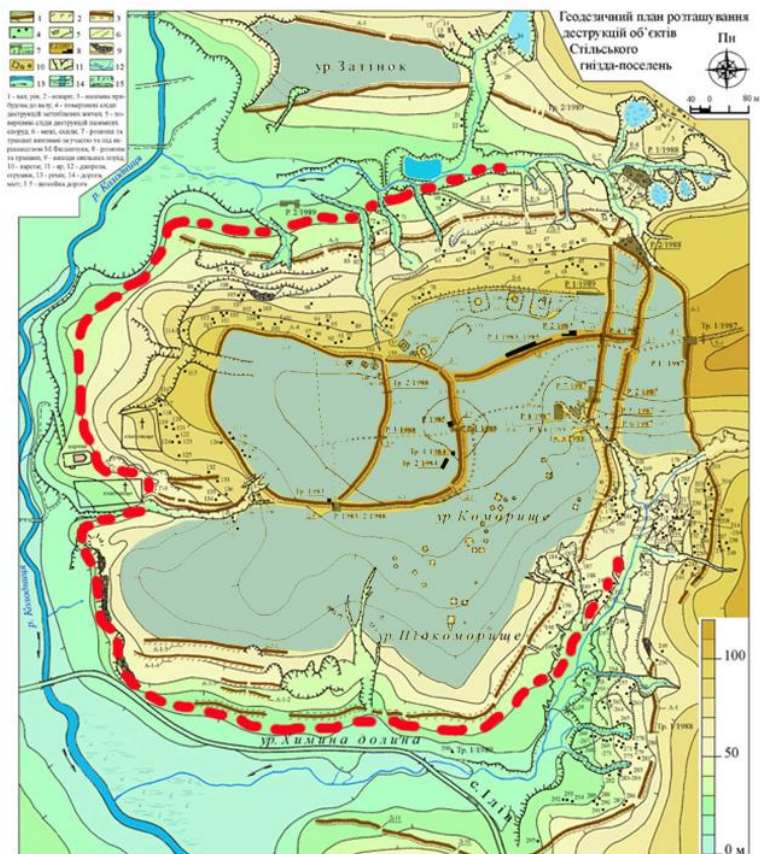

Рис. 2. План Стільського Городища (за М. Филипчуком). – М. Филипчук, *Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті*, Львів 2012, карта № 4.

УДК 94(474.5):355.426]"1432/1438"

ОШМЯНСЬКА БИТВА 1432 Р.

Вадим СТЕЦЬОК

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана
Огієнка*

У статті розглядаються стратегічні, оперативні й тактичні аспекти Ошмянської битви 8 грудня 1432 р. – однієї з двох ключових битв громадянської війни у Великому князівстві Литовському 1430–х рр. між прибічниками претендентів на великокняжий престол Свидригайла Ольгердовича і Сигізмунда Кейстutowича, що фактично представляли слов'янську та литовську частини держави.

Ключові слова: Ошмяни, Велике князівство Литовське, громадянська війна 1432–1438 рр.

Ошмянська битва 1432 року – одна з найменш досліджених сторінок громадянської війни в Великому князівстві Литовському 1431–1436 рр., яка продемонструвала рівність сил претендентів на віленський престол князів Свидригайла Ольгердовича й Сигізмунда Кейстutowича та змусила обидві сторони шукати нові ресурси для завоювання військової переваги. На жаль, історіографія цієї яскравої військово-політичної події надзвичайно обмежена – відносно детальна характеристика битви дається лише в сучасній монографії Сергія Полехова [10] і книзі польського історика XIX – початку XX ст. Анатолія Левицького [16]. Крім того, слід відзначити епізодичні згадки в працях Володимира Борзаковського [2], Михайла Грушевського [6], Леонтія Войтовича [3] і багатотомній «Історії Білорусі» (автор відповідної глави – Геннадій Саганович) [4]. Показово, що в багатьох фундаментальних працях з історії Великого князівства Литовського відсутня навіть згадка про битву [8; 11]. Крім того, більшість зі згаданих авторів аналізували різні політичні аспекти історії битви, такі як етнічний і конфесійний склад армій, залучення кожним з претендентів на престол зовнішніх союзників – Польського королівства, Тевтонського ордену (з його складовим елементом – Лівонським орденом), Тверського князівства, татар. При цьому, чисельність армій, їхній склад і

озброєння, чисельність втрат залишалися на периферії дослідницьких інтересів.

Не вдаючись у питання назрівання внутрішнього конфлікту в Великому князівстві Литовському, відзначимо кілька важливих моментів. По-перше, прихід до влади великого князя Свидригайла загострив протистояння між литовською і слов'янською частиною держави Гедиміновичів: новий монарх сприймався як представник православної частини великого князівства, попри його католицьке віросповідання; на адресу Свидригайла постійно звучали звинувачення в підвищенні «схизматиків».

По-друге, смерть великого князя Вітовта (1392-1430) підштовхнула польську владу до активізації експансії на Схід, результатом чого стала польсько-литовська війна 1430-1431 рр. за володіння Волинню і Поділлям. Іншим важливим каменем спотикання стала позиція великого князя в назріваючий конфлікт Польщі з Тевтонським орденом – Свидригайло не лише не підтримав плани війни з орденом, а й заявив про готовність завдати спільно з татарами удар в тил польським військам у разі війни.

У ніч на 1 вересня 1432 р. в Опшьянах було скоєно напад на Свидригайла, котрий з дружиною і оточенням їхав у Брест на зустріч з Ягайлом. Організатором нападу був князь Сигізмунд Кейстutowич, що правив в той час в Стародубі, та князь Семен Гольшанський. Будучи попереджений Івашком Міндовідовічем, Свидригайло зміг утекти, але його дружина і придворні опинилися в руках його супротивників.

Проголошення великим князем Сигізмунда Кейстutowича поклало початок громадянській війні у Великому князівстві Литовському. При цьому в політичному центрі держави – литовських землях (включаючи Вільно, Троки, Ковно, Жемойтську землю) – утвердилася влада Сигізмунда, якого підтримала феодальна верхівка. Водночас Свидригайло спирався на слов'янські землі великого князівства (хоча, як справедливо зазначає Г. Саганович, і на етнічних литовських землях соціальні низи переважно були прихильниками Свидригайла [4, с. 160]), а його основною оперативною базою стала Полоцька земля. Проте, навіть контролюючи значні

території, Свидригайло був змушений вступити в боротьбу за центр держави.

Кампанія 1432 р. загалом носила досить пасивний характер з обох сторін, очевидно, пов'язаний з пошуком зовнішніх союзників, зосередженням військ і спробами позбавити суперника влади за допомогою змовницьких дій. Зокрема, наприкінці жовтня – на початку листопада у Вільно було розкрито змову, до якої були причетні тракайський воєвода Явн, великий маршалок Румбольд, староста жемайтський Михайло Кезгайло та інші особи [5, с. 280].

Вже у вересні війська Свидригайла провели обмежений наступ, незабаром відступивши в напрямку Полоцька. Паралельно князь розгорнув активну дипломатичну діяльність, намагаючись залучити на свою сторону правителів сусідніх держав. Головним союзником поваленого князя став великий князь тверський Борис, із сестрою якого був одружений Свидригайло. Тверський князь погодився надіслати на допомогу Свидригайлу військовий контингент, який очолював його брат – Городенський князь Ярослав. Окрім того, велося активне листування з магістром Лівонського ордену, котрий також обіцяв надати допомогу – хрестоносці були зацікавлені в підтримці Свидригайла як союзника в протистоянні з Польським королівством.

У листопаді Свидригайло почав новий наступ на столицю Великого князівства Литовського. Ян Длугош (XV ст.) стверджує, що армія Свидригайла налічувала 20 тис. воїнів [14, s. 91]. Його слова підтверджує Никифоровський літопис середини XV ст., де написано, що «Свидригайло зібрав силу многу» [9, с. 34]. Мацей Стрийковський (друга половина XVI ст.) визначає чисельність армії великого князя руського в 50 тис. осіб [19, s. 187], а «Літопис Биховця» (XVI ст.) називає цифру в 40 тис. своїх воїнів і стільки ж, надісланих тверським князем [7, с. 152].

Всупереч твердженням літописців, очевидно, військо, яке наступало на Вільно, навряд чи представляло собою значну силу: безсумнівно, що в цьому випадку маємо справу з традиційним для середньовічних джерел перебільшенням. Нагадаємо, що основні сили прихильників Свидригайла залишалися на Поділлі, де князь Федір Несвицький вів активні

операції проти поляків, і на Волині, де тривала боротьба за прикордонне Олесько. Крім того, за час осіннього бездоріжжя прихильники Свидригайла з Волинської, Київської та Подільської земель просто не встигли б перекинути значну кількість військ і прибути на допомогу великому князю.

Свидригайло встиг зібрати війська зі своїх північних володінь – Полоцької, Вітебської, Смоленської і Мстиславської земель. Непрямим доказом присутності у війську великого князя контингентів тільки з цих земель є список князів, які потрапили в полон до Сигізмунда. Згідно з повідомленням Никифоровського літопису XV ст., в полон потрапили Юрій Лугвеньович (правитель удільного Городецького князівства, що входило до складу Полоцької землі), дружський князь Василь Семенович Красний (очолював Друцьке князівство, частину Полоцької землі) і його брат Дмитро Семенович Зубревицький, а також князь Федько Одінцевіч (за припущенням Л. Войтовича, або належав до числа дружських князів, або очолював якийсь інший уділ на Смоленщині) [3, с. 426].

Непростим завданням є також підрахунок реальної чисельності військ Свидригайла. Наприклад, А. Левицький, попри детальний критичний розбір різних аспектів кампанії 1432 р., загалом погоджується з Длугошем щодо оцінки чисельності військ Свидригайла в 20 тис. воїнів [16, с. 160].

С. Полехов висловлює припущення, що Сигізмунд «у своєму розпорядженні мав значно менші сили, ніж Свидригайло», водночас зазначає, що лише польський контингент, переданий в розпорядження молодшого Кейстутовича, нараховував шість тис. вояків [10, с. 309]. Нам здається непереконливим посилення на лист Сигізмунда Кейстутовича до великого магістра Пауля фон Русдорфа, в якому князь стверджує, що переміг суперника «з небагатьма нашими людьми» – з огляду на значення позиції Тевтонського ордена для конфлікту в Великому Князівстві Литовському, обидва претенденти на престол неодноразово в листах до магістра перебільшували свої здобутки. Доказом обмеженості сил Свидригайла може служити той факт, що великий князь, відповідно до твердження всіх літописців, протягом тижня стояв табором в районі Ошмян, не наважуючись наступати на столицю [7, с. 152; 9, с. 34]. На нашу

думку, це переконливо доводить усвідомлення ним обмеженості власних сил і бажання дочекатися підходу лівонських підкріплень.

Навряд чи чисельність кожної армії становила більше 6–8 тис. воїнів. Для порівняння зазначимо, що в Грюнвальдській битві, за підрахунками Стефана Кучинського, брали участь 15–18 тис. воїнів Великого князівства Литовського, при цьому зосередження таких значних сил потребувало цілого ряду складних логістичних операцій, а також напруження всіх сил держави [15, s. 154].

На нашу думку, доречно порівняти армії, що брали участь в Ошмянській битві, з арміями Свидригайла і Сигізмунда, які брали участь в битві під Вількомиром в 1435 р. Попри максимальне напруження сил, під Вількомиром кожна зі сторін змогла виставити близько 15 тис. воїнів, з яких близько половини становили іноземці – поляки, чехи-гусити, лівонські лицарі та татари [18, s. 37–38].

Варто також зупинитися на соціальному складі армій, особливо армії Свидригайла. Безумовно, основу її складали особисті війська великого князя й дружини удільних князів. Однак Д. Александров і Д. Володіхін відзначили, що саме за часів Свидригайла відбулися кардинальні зміни в соціальному становищі полоцьких міщан – вони отримали право володіння землею на умовах участі в земському кінному ополченні нарівні з боярством і утримання в порядку укріплень міського замку [1, с. 32]. На жаль, оскільки даний привілей Свидригайла відомий лише в переказі XVI ст., наразі важко точно визначити час його дарування полочанам. Проте наважимося припустити, що якісь міські контингенти великий князь, який бажав в максимально стислі терміни зосередити якнайбільше військ, дійсно використовував в осінньо-зимовій кампанії 1432 р.

Також варто відзначити, що, за твердженням Яна Длугоша, в армії Свидригайла були присутні татари [14, s. 91]. Однак із зазначених вище причин видається малоімовірним підхід до Свидригайла татар з Північного Причорномор'я. Більше ймовірним є варіант участі в битві служилих литовських татар, проте навряд чи їхня кількість могла бути значною.

На чолі своєї армії Свидригайло виступив з Полоцька на Вільно, рухаючись по широкій дузі, вигнутій в південному напрямку. Пояснити подібний маршрут можна кількома факторами: а) бажанням обійти Нарочанську групу озер, що перегороджують прямий шлях від Полоцька до Вільно; б) очікуванням підкріплень з південних областей держави та від Тевтонського ордену (згідно зі свідченнями сучасників, на момент битви лівонці знаходилися на відстані одного денного переходу від Ошмян); в) наміром ліквідувати вірні Сигізмунду гарнізони, які загрожували залишитися в тилу армії Свидригайла.

На жаль, джерела практично не описують хід самої битви. Польськомовний текст «Хроніки» Длугоша згадує про побудову обох армій в «шеренги» [14, s. 91]; на жаль, в нашому розпорядженні не було цього ж тексту латиницею, але, безумовно, що в цьому випадку мова йде про якесь бойове шиккування. Псковський літопис вказує, що бій йшов весь день і завершився з настанням темряви [12, с. 65]. Більшість джерел єдині в тому, що бій був запеклим і обидві сторони неодноразово перехоплювали ініціативу [7, с. 152; 9, с. 34]. Після цього армія Сигізмунда Кейстутовича залишилася «стояти на костях», а Свидригайло відступив назад до Полоцька [12, с. 65].

Длугош і «Хроніка» Мацея Стрийковського стверджують, що армія Свидригайла втратила 10 тис. воїнів убитими і ще чотири тисячі – полоненими [14, s. 92]. Цифри ці, попри їх безумовно недостовірний характер, надзвичайно промовисті. Якщо врахувати, що загальну чисельність військ Свидригайла Стрийковський визначає в 50 тис. чоловік, то навіть згідно з його даними великий князь втратив не більше 30% своєї армії. Таким чином, твердження автора щодо панічної втечі Свидригайла в Київ виглядають відверто непереконливими. Швидше за все, цифра втрат запозичена хроністом у Яна Длугоша без будь-якого критичного аналізу.

Безсумнівним залишається факт загибелі або полону багатьох воєначальників армії Свидригайла. Як уже було згадано, в ході битви війська Сигізмунда захопили в полон кількох князів (Юрія Лугвеньовича, Василя Семеновича

Красного, Федька Одинцевіча), а також віленського воєводу Дедіголда [9, с. 34].

Літописці оцінюють результат битви як перемогу Сигізмунда Кейстutowича. Однак варто зазначити, що якщо в тактичному плані Ошмянську битву дійсно можна вважати виграною Сигізмундом, то в стратегічному плані жодна зі сторін не змогла добитися істотної зміни ситуації на свою користь. Розміри територій, підконтрольних кожному претенденту на престол, не змінилися. Незмінною залишилася і чисельність військ кожної зі сторін – навіть якщо втрати армії Свидригайла були значними, вони лише частково скоротили чисельність його військ, переважно діючих в південній частині держави. Однак, твердження літописів про втрати «великого князя руського» варто вважати перебільшеними.

Про незмінність положення сторін після битви яскраво свідчить відмова Сигізмунда від переслідування відступаючого противника. Також вельми показовим є той факт, що частину полонених Сигізмунд був змушений демонстративно «пробачити» та прийняти до себе на службу. Очевидно, цей крок був одним з багатьох, спрямованих на залучення на бік Сигізмунда представників «руської партії».

Таким чином, битва під Ошмянах продемонструвала рівність сил суперників, змусивши їх перейти до нової тактики – вже на початку 1433 р. обидві сторони перейшли до партизанської війни, активно здійснюючи набіги на територію противника.

Список джерел та літератури

1. Д. Александров, *Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI веках*, Москва 1994, 133 с.
2. В. Борзаковский, *История Тверского княжества*, Санкт-Петербург 1876, 151 с.
3. Л. Войтович, *Князівські династії Східної Європи (кінець IX–початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження*, Львів 2000, 649 с.
4. *Гісторыя Беларусі: Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоскага*, под. ред. Ю. Бохан, Мінск 2008, т. 2, 688 с.

5. Э. Гудавичюс, *История Литвы: С древнейших времен до 1569 г.*, Москва 2005, т. 1. 679 с.
6. М. Грушевський, *Історія України–Руси*, Київ 1993, т. 4, 544 с.
7. *Летопись Быховца*, [в:] Полное собрание русских летописей. Хроники: Литовская, Жмойтская и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного, отв. ред. Б. Рыбаков, Москва 1975, т. 32, с. 128–173.
8. М. Любавский, *Очерк истории Литовско–Русского государства до Люблинской унии включительно*, Москва 1915, 401 с.
9. *Никифоровская летопись*, [в:] Полное собрание русских летописей. Летописи Белорусско–Литовские, под. ред. Н. Улащик, Москва 1980, т. 35, с. 19–35.
10. С. Полехов, *Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30–е годы XV века*, Москва 2015, 712 с.
11. А. Пресняков, *Литовско–Русское государство*, Мінск 2012, 296 с.
12. *Псковская летопись, изданная на иждивении Общества истории и древностей Российских при Московском университете*, под. ред. М. Погодина, Москва 1837, 280 с.
13. *Супрасльская летопись*, [в:] Полное собрание русских летописей. Летописи Белорусско–Литовские, под. ред. Н. Улащик, Москва 1980, т. 35, с. 36–67.
14. J. Długosz, *Rochniki chyli kroniki sławnego krolewstwa polskiego*, Warszawa 2009, 407 s.
15. S. Kuczyński, *Bitwa pod Grunwaldem*, Katowice 1987, 216 s.
16. A. Lewicki, *Powstanie Swidrygiełły. Ustęp z dziejów unii Litwy z Koroną*, Kraków 1892, 389 s.
17. T. Narbutt, *Dzieje starożytne narodu litewskiego. Panowanie Swidrygiełły i Zygmunta*, Wilno 1840, т. 7, 169 s.
18. J. Skrzypek, *Bitwa nad rzeką Świętą, «Studium historyczno-wojskowe»* 1938, т. 10, zes. 1, s. 29–58.
19. M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, zmodzka i wszyskiej Rusi*, red. Mikołaja Malinowskiego, Warszawa 1846, 572 s.

ОШМЯНСКАЯ БИТВА 1432 Г.

Вадим СТЕЦЮК

*Каменец-Подольский национальный университет имени Ивана
Огиенко*

В статье рассматриваются стратегические, оперативные и тактические аспекты Ошмянского битвы 8 декабря 1432 - одной из двух ключевых сражений гражданской войны в Великом княжестве Литовском 1430-х гг. Между сторонниками претендентов на великокняжеский престол Свидригайло Ольгердовича и Сигизмунда Кейстутовича, фактически представляли слов " янскую и литовскую части государства.

Ключевые слова: Ошмяны, Великое княжество Литовское, гражданская война 1432-1438 гг.

BATTLE OF ASHMYANY (1432)

Vadym STECIUK

Kamyanets-Podilsky Ivan Ohienko National University

The article deals with the strategic, operational and tactical aspects of the battle of Oshmyanskaya on December 8, 1432 - one of the two key battles of the Civil War in the Grand Duchy of Lithuania in the 1430's between the supporters of the contenders for the throne of Svidrigail Olgerdovich and Sigismund Keistutovich, who actually represented the words' Lithuanian and Lithuanian parts of the state.

Keyword: Ashmyany, Grand Duchy of Lithuania, civil war 1432-1438.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94(410:44):929.731Ізабелла"129/135"

ОСОБИСТІСТЬ ІЗАБЕЛЛИ ФРАНЦУЗЬКОЇ В АНГЛІЙСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Аліна БОЙКО

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

У статті проведено аналіз місця Ізабелли Французької (1308–1327) в англійській середньовічній історії. Охарактеризована природа відносин Ізабелли і Едуарда II (1307–1327). Визначено ставлення Ізабелли до королівських фаворитів Пірса Гавестону і Гуго Диспенсера. Розглянуто роль королеви Англії у формуванні опозиції проти Едуарда II.

Ключові слова: Ізабелла, Едуард II, Англія, Франція, Плантагенети.

У сучасній українській історичній науці практично відсутні змістовні праці, що висвітлюють життєвий шлях королеви Англії – Ізабелли Французької. Вивчення біографії Ізабелли має значну цінність для розуміння політичної ситуації в Англії напередодні Столітньої війни, тому подана тема залишається актуальною й дотепер.

Тривалий час життєвий шлях Ізабелли Французької вивчався дослідниками виключно в контексті передумов Столітньої війни. В XX ст. особистість Ізабелли привернула увагу Вінстона Черчилля [7], Джона Норвіча [4], Кеннета Фаулера [6] і Віри Штокмар [8]. На сучасному етапі діяльність Ізабелли Французької досліджують Гордон Корріган [2], Елісон Уейр [10] та Олена Майорова [3].

Джерельна база дослідження має фрагментарний характер й представлена хронікою Фруасара (XIV ст.) і «хронікою з Мо» (перша пол. XV ст.).

Мета дослідження: проаналізувати взаємини між Ізабеллою Французькою та Едуардом II; визначити місце Ізабелли в історії середньовічної Англії; розглянути причини невдоволення баронами королівською політикою напередодні приходу до влади Едуарда III (1327–1377).

З першоджерел відомо, що Ізабелла була шостою дитиною королівського подружжя Філіпа IV Красивого (1285–1314) та Іоанни I Наваррської. Дитинство майбутньої королеви пройшло в паризькому палаці Сіте. Історики стверджують, що в дитинстві дівчинка була більше схожа на батька, ніж на матір. Як і Філіп IV, Ізабелла вирізнялася глибоким розумом, вмінням впливати на оточуючих і схильністю до бережливості [3, с. 121].

Задовго до повноліття дочки, король розпочав пошук її потенційного чоловіка. Свій вибір він зупинив на Едуарді II. Майбутній чоловік Ізабелли був наймолодшим сином Едуарда I (1272–1307) та Елеонори Кастильської. В історичній науці існує твердження, що в 1299 р. папа Боніфачій VIII (1294–1303) запропонував подвійне весілля: англійський король Едуард I, який овдовів, повинен був одружитися на сестрі Філіпа Маргариті, а його син, майбутній король Едуард II, – на Ізабеллі, після досягнення нею шлюбного віку [3, с. 115]. 25 січня 1308 р. Ізабелла та Едуард одружились. На той момент Ізабеллі виповнилося 16, а Едуарду 23 роки. З першоджерел відомо, що монарх був стриманий в прояві почуттів до юної дружини, ігнорував її, а більшу частину часу проводив в оточенні фаворита Пірса Гавестона [1, с. 126].

Історики стверджують, що Пірс Гавестон був сином гасконського лицаря, який виховувався разом з Едуардом II. Існує припущення, що Ізабелла була ображена, помітивши, що Едуард II віддає перевагу Гавестону. Її неприязнь ще більше зростає, коли молода королева виявила, що Гавестон носить діаманти, подаровані Едуарду її батьком до дня весілля та її особисті коштовності. Проте, незважаючи на ці образи, вона намагалася підтримувати Едуарда II, хоча і скаржилася часом, що в неї не вистачає коштів [2, с. 46]. Вплив П. Гавестона на короля викликав занепокоєння в баронів, які запропонували Едуарду II позбавитися від фаворита, однак той відмовився, що

викликало невдоволення, котре переросло в збройне протистояння, що закінчилося стратою Гавестона.

Проте молодий король не зробив відповідних висновків. Едуард II заручився підтримкою роду Диспенсерів, які відчувши безкарність надмірно зловживали службовим становищем, чим налаштували проти себе аристократів.

На думку Г. Коррігана, ще до піднесення Диспенсерів Ізабелла підтримувала чоловіка в боротьбі з баронами й приймала його сторону в розбіжностях з Філіпом IV та її братами. Спершу Ізабелла терпіла Диспенсерів, як раніше Гавестона, але потім її відношення до них різко погіршилось. Головною причиною цьому було те, що Диспенсери почали справляти негативний вплив на стосунки з королем, через підозри, що Ізабелла знаходиться у змові з ворогами [2, с. 47]. Незважаючи на це Ізабелла намагалася не компрометувати себе і навіть підтримала Едуарда II у конфлікті з Францією.

В історичній науці можна віднайти твердження, що вже тоді Ізабелла замислювала усунення нащадків братів для того, щоб її власний син наслідував англійську та французьку корони. На думку Сергія Мілютіна, це твердження немає під собою ґрунтовної доказової бази. Також проти такого припущення виступає О. Майорова, котра наголошує, що Ізабелла, незважаючи на політичну ситуацію, зберегла сильну симпатію до своєї родини [3, с. 123].

Г. Корріган стверджує, що на початковому етапі конфронтації англо-французькі розбіжності стосувалися форми оммага, оскільки англійський король, як васал французького правителя, був зобов'язаний платити данину за право володіти континентальними землями, які Франція погодилася передати в управління англійцям [2, с. 48].

Коли Едуарду II прийшов час платити феодальну подать, він вирішив відправитися до Франції сам, але Диспенсери, побоюючись, що під час відсутності короля їхнє становище при дворі може похитнутися, вмовили його не їхати, і Едуард прийняв рішення – можливо, за наполяганням Ізабелли – послати замість себе старшого сина, принца Уельського, передавши йому у володіння французькі землі з належними титулами. Існує думка, що Ізабелла дійсно вплинула на

чоловіка. Очевидно, вона збиралася владнати англо-французькі відносини, або, хотіла таким чином зайвий раз затвердити спадкове право свого старшого сина на англійський престол. 12 вересня 1325 р. дванадцятирічний принц Уельський відплив з Дувра до Франції разом зі свитою, що складалася з двох єпископів і декількох лицарів, а 24 вересня в Венсені заплатив Карлу IV феодалну данину.

Слідом за принцом Уельським до Франції вирушила й королева, що було головною помилкою Едуарда II. Зрозумівши це, король вимагав, щоб Ізабелла повернулася до Англії, як личить чесній дружині. Однак чим довше Ізабелла залишалася у Франції, тим нестерпніше була для неї думка про повернення під ненависну владу Диспенсерів [3, с.137]. У Франції з Ізабеллою стали заводити знайомство аристократи, вислані з Англії або просто незадоволені політикою короля дворяни. Про це повідомляли Едуарду як заслані ним до Франції шпигуни, так і дехто з оточення королеви. Крім того, брат Ізабелли Карл IV охоче платив за її рахунками, що тільки посилювало невдоволення Едуарда II. Згодом Ізабелла зблизилася з англійським аристократом Роджером Мортімером, який не заперечував своєї неприязні до англійського короля й збирав ресурси для вторгнення в Англію.

Едуард II швидко дізнався про зближення Ізабелли та Мортімера й здійснив спробу повернути сина до Англії, але, не дивлячись на звернення за допомогою до французького короля та Папи Римського, всі спроби повернути спадкоємця були невдалими. Тим часом стали поширюватися чутки про можливе вторгнення в Англію війська Роджера Мортімера, і влітку 1326 р. Едуард II почав збирати армію, організував патрулювання англійських прибережних вод, привів берегову оборону в бойову готовність, прибрав до рук землі Ізабелли. Крім того, король намагався заарештувати матір Мортімера, але та завчасно зникла. У липні 1326 р. Едуард, не зумівши залучити на свою сторону Карла IV, оголосив війну Франції [2, с. 50–52].

Хроністи стверджують, що 22 вересня 1326 р. армія Ізабелли і Роджера на 95 кораблях вийшла в море. Ця армія головним чином складалася з фламандських, німецьких та богемських найманців, але було в ній і деяке число добровольців, які

сподівались отримати вигоду з війни, а також група англійських емігрантів. Відомості про кількісний склад цього війська розходяться: від 2757 (згідно даних хроніста Уолсингейма) до 500 чоловік (згідно «Хроніки Мо»), але, виходячи з місткості 95 кораблів можна припустити, що армія налічувала приблизно 1500 чоловік. Навіть за середньовічними мірками це була невелика армія, але Ізабелла розраховувала, що як тільки вони з Роджером висадяться на англійській землі, їх підтримають барони, незадоволені правлінням Едуарда. Крім того, Г. Корріган вважає, що Роджер та Ізабелла, вірогідно, уклали таємний договір з Робертом Брюсом, згідно якого Брюс взяв на себе зобов'язання не нападати на англійські землі, доки бунтівники не досягнуть успіху.

Навколо Ізабелли швидко утворилось угруповання лордів, незадоволених Диспенсерами. Серед незадоволених, на перших порах, мова йшла тільки про вигнання Диспенсерів, проте незабаром з'явилися думки про необхідність повалення слабкого режиму [3, с. 133]. Під прапор Ізабелли перейшли повсталі барони та архієпископ Кентерберійський, після чого король разом з Диспенсерами здійснили спробу врятуватися втечею. Корабель втікачів вітром пригнало до берегів Уельса, де Едуард II разом з союзниками були захоплені в полон. Молодшого Диспенсера повісили, а короля взяли під варту. Згодом короля Едуарда II відправили в Кеніурт та 20 січня 1327 р. примусили відректися від престолу на користь старшого сина, котрий був коронований 1 лютого, ввійшовши в історію як Едуард III [2, с. 55].

О. Майорова висловлює думку, що під час регентства Ізабеллі довелося зіткнутися з зовнішньополітичними проблемами, що залишилися в спадок від попереднього правління. Все частіше стали виникати розмови, що є молодий король, який і повинен правити, є його батько, який відрікся від престолу, але залишився чоловіком своєї дружини. Тому вона повинна відправитися до нього і розділити його долю, адже вони дали клятву перед Богом і людьми не залишати один одного і в радості, і в горі. Папа теж дотримувався такої думки. Поступово негативне ставлення до Едуарда II переростало в позитивне. Якщо раніше Ізабеллу вітали як рятівницю від ненависних

Диспенсерів, тепер її засуджували як перелюбницю, яка віддала країну на відкуп своєму фавориту [3, с. 140].

Уряд, який прийшов до влади в результаті усунення законного короля, був неминуче приречений на невдачі в зовнішніх і внутрішніх справах. Ізабелла уклала мирний договір із Францією, за яким Англії поверталася частина території Гасконі за умови виплати контрибуції у розмірі 50 тис. марок. Цю угоду не схвалювали в Англії, оскільки вона залишала області Ажене і Базаде в руках Карла IV. Проте найбільше авторитет уряду Мортімера та Ізабелли впав через невдачу в Шотландії, котра викликала хвилю невдоволення серед аристократів, що закінчилася арештом Мортімера [8, с. 73]. У свою чергу, покаранням для Ізабелли стало довічне ув'язнення. На її утримання в замку Райзінг, в Норфолку, щорічно виділялося 3 тис. фунтів і Едуард III взяв собі за правило періодично відвідувати її [7, с. 177].

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що Ізабелла Французька відіграла важливу роль в англійській історії. Незважаючи на звинувачення з боку політичних опонентів у боротьбі проти фаворитів короля, вона відстоювала власні права, однак через ряд обставин стала знаряддям у руках баронської опозиції, котра зрадила її відразу після досягнення своїх локальних завдань.

Список джерел та літератури

1. К. Дэниел, Англия. История страны, пер. Т. Мининой, Санкт-Петербург 2007, 480 с.
2. Корриган Г. Столетняя война, пер. А. Николаев, Москва 2015, 370 с.
3. Майорова Е. Женские лики Столетней войны. Москва 2013, 304 с.
4. Норвич Д. История Англии и шекспировские короли, пер. И. Лобанова, Москва 2012, 414 с.
5. Фавтье Р. Капетинги и Франция, пер. Г. Цыбулько, Санкт-Петербург 2001, 320 с.
6. Фаулер К. Эпоха Плантагенетов и Валуа. Борьба за власть (1328-1498), пер. С. Кириленко, Санкт-Петербург 2002, 352 с.

7. Черчилль У. *Рождение Британии*, пер. С. Самуйлова, Смоленск 2010, 576 с.

8. Штокмар В. *История Англии в Средние века*. Санкт-Петербург 2005, 203 с.

9. Уэйр Э. *Французская волчица – Изабелла королева Англии*, пер. А. Немирова, Москва 2010, 629 с.

ЛИЧНОСТЬ ИЗАБЕЛЛЫ ФРАНЦУЗСКОЙ В АНГЛИЙСКОЙ ИСТОРИИ

Алина БОЙКО

*Центральноукраинский государственный педагогический университет
им. В. Винниченко*

В статье проведен анализ места Изабеллы Французской (1308–1327) в английской средневековой истории. Охарактеризовано особенности отношений Изабеллы и Эдуарда II (1307–1327). Определено отношение Изабеллы к королевским фаворитам Пирс Гавестону и Гуго Диспенсеру. Исследовано роль королевы Англии в формировании оппозиции против Эдуарда II.

Ключевые слова: Изабелла, Эдуард II, Англия, Франция, Плантагенеты.

THE PERSONALITY OF ISABELLA OF FRANCE IN ENGLISH HISTORY

Alina BOYKO

*Central Ukrainian State Pedagogical University named after
Volodymyr Vynnychenko*

The place of Isabelle of France in the English medieval history is analyzed in the article. The nature of relationships between Isabelle (1308–1327) and Edward II (1307–1327) has been characterized. Isabelle's attitude towards the king's favorites Pier Gaveston and Hugo Dispenser has been defined. There has also been considered the queen's of England role in formation of opposition to Edward II.

Keywords: Isabelle, Edward II, England, France, Plantagenets.

УДК 94(37):35.073.6]''0527/0565''

ЯК СЕРЕДЗЕМНЕ МОРЕ В VI СТ. СТАЛО «ВНУТРІШНІМ ОЗЕРОМ» ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ?

Ірина ГІЩИНСЬКА

Львівський національний університет ім. Івана Франка

У статті розглянуто особливості завойовницької політики Юстиніана I (527–565) та ідею відродження Римської імперії в територіальному вимірі, її практичне втілення. Акцентовано увагу на адміністративній політиці імператора на завойованих територіях та її головних аспектах в імперії загалом.

Ключові слова: Юстиніан I, Велізарій, Римська імперія, війни Юстиніана, завойовані території, адміністративна політика, податки.

Андре Гію писав, що: «Лише одного разу Візантійська імперія намагалась відновити римську владу навколо всього Середземномор'я, і це майже вдалося. Це була велика авантюра Юстиніана» [3, с. 17]. Чи доречним є термін «авантюра» і те, як вона здійснювалась, спробуємо розглянути в цій статті.

Протягом усього свого правління Петро Савватій (справжнє ім'я імператора Юстиніана I) мав одну провідну мету – відродити єдність Imperium Romanum. Ця єдність мала охоплювати територіальний, політичний, правовий, адміністративний, релігійний, фінансовий аспекти [14]. Юстиніан прийшов до влади в 527 р., хоча неформально ще раніше мав доступ до її важелів, оскільки 9 років був співправителем при Юстині I (518–527). Про характер імператора залишилось достатньо свідчень. Не вдаючись у деталі, зауважимо, що ця людина була надзвичайно амбітною. Шарль Діль пише про нього наступне: «Цей вискокча сповнений настільки високої думки про свою імператорську гідність, що хотів би, аби його царюванням була позначена і закріплена за його іменем ера повного відновлення всієї імперії» [4, с. 256].

Варто зауважити, що з-поміж цілей Юстиніана I було відродження імперії не лише шляхом завоювань, а й, насамперед, шляхом законодавства. Так, «Звід цивільного права» («Corpus iuris civilis»), який укладався протягом 528–

534 рр., а потім доповнювався імператорськими законами Новелами, є безпосереднім свідченням цього. *«Ніколи, можливо, теорія імператорського деспотизму не була виражена більш точно і повно, ніж у законодавстві Юстиніана, і в цьому розумінні Юстиніан був істинним наступником цезарів»* [4, с. 265].

Трактування особи Юстиніана I як наступника римських імператорів не є випадковим. Важливо зазначити, що практично вся західна історіографія пише про нього виключно як про останнього римського імператора, діяча пізньоантичного періоду, але аж ніяк як про візантійського василевса. Підтвердженням цьому може слугувати сама політика імператора, спрямована, як вже зазначалось, на відновлення величі Риму. Георгій Курбатов наголошує ще й на тому, що Юстиніан є римським імператором не лише через ідею відродження Риму, а саме за стилем та духом управління [7, с. 249].

Джон Багнелл Бюрі, ірландський історик та візантиніст, історію Візантійської імперії розглядав виключно як безпосереднє продовження Римської імперії. Законодавство Юстиніана він охарактеризував наступним чином: *«Великі юридичні роботи, виконані на початку його правління, дихали, деякою мірою, духом античного Риму. Більше того, він представляв останній етап еволюції Римської Імперії; в ньому був втілений його остаточний абсолютизм»* [13, р. 351–352]. Повний абсолютизм та централізація – ось головні пункти всього Юстиніанового правління.

Тереза Волінська, посилаючись на американського історика Гланвілла Дауні, пише, що він характеризує Юстиніана як *«імператора повною мірою римського, який прагнув досягнути розквіту своєї християнської греко-римської держави, в якій минуле Афін і Єрусалиму було б зібране в єдине ціле»* [14, s. 85]. Так, Юстиніан прагнув надзвичайним чином відродити старе, приправивши його духом нової релігії.

Саме в законодавчій політиці звершилася вся велич і повнота влади імператора. Його формула влади «Єдина держава, єдиний закон, єдина церква» повністю себе виправдала. Недостатнім було об'єднання лише територіальне. Для повного утвердження імперії як єдиного організму, потрібно було

зробити всіх її мешканців рівними перед одним законом. Не менш важливою була релігійна єдність, оскільки імператорська влада в ранній Візантії (і в пізніші часи) опиралась на християнську ідеологію, увінчану в образі імператора як намісника Бога на землі.

Перше ніж вести мову про завоювання Юстиніана I, варто в загальних рисах охарактеризувати адміністративно-територіальний поділ Східної Римської імперії на початок VI ст. В адміністративному плані всі її провінції було поділено на західні та східні. До Східної Римської імперії, після падіння Риму в 476 р. відійшли дві великі області (префектури) – Схід та Іллірик. До першої, відповідно, входили такі діоцези (адміністративно-територіальна одиниця у складі префектури) як Азія, Понт, Єгипет, Схід, Фракія. До другої – західна частина, яка включала Дакію та Македонію. Географічно, імперія займала територію усієї Малої Азії, межуючи на сході з Персією та арабськими племенами, включала більшу частину Балканського півострова, північно-східну частину територій Африки, виходячи до берегів Червоного моря, і на півночі займала частину південного берега Криму з Херсонесом. Очолювали ці дві області два префекти преторія, які мали великі повноваження і, фактично, були першими після імператора в справах управління імперією.

Уся суть адміністративної політики імператора зводилась до всеохоплюючої централізації. Відповідно, він хотів розпоряджатися більш простою адміністрацією, маючи меншу кількість провінцій, але краще влаштованих; мати менше чиновників, проте які б володіли більшою владою і більше залежали від центрального управління. У 535 і 536 рр. були проведені реформи, які мали на меті реорганізацію провінційної адміністративної системи. Ми не будемо детально розглядати їх, проте наведемо ключові аспекти цієї політики. Так, зосередження в руках однієї людини військової та цивільної влади і зменшення кількості провінцій – два головних пункти.

Після повстання «Ніка» в 532 р. і після підписання миру з Персією в Імперії запанував відносний спокій, який подарував Юстиніану шанс втілити в життя задумане. Багато дослідників, пишучи про зовнішню політику Юстиніана I, вживають до її

характеристики термін «реконкіста», тобто – «відвоювання». В розумінні імператора, він повинен був повернути римські землі під свою владу, що виправдовувала формула Юстиніана про одну імперію, одного імператора й одну віру. Власне, релігійний аспект був надзвичайно важливим, оскільки саме на нього опиралися ідеологічні засади імперської влади. *«Його великою ідеєю було виправлення помилок минулих століть і відбудова в ще більшій величчі та славі імперії, Християнської імперії Константина»*, зазначає у своїй праці Роберт Бровнінг [12, р. 89].

Варто зазначити, що василевс досягав своїх цілей завдяки вміло вибраному оточенню. Американський історик Джордж Бейкер слушно зауважує, що саме геній «у вмінні розпізнавати геніальність інших» [2, с. 13] допоміг Юстиніанові оточити себе професіоналами. Одним з таких професіоналів був полководець Велізарій. Саме його неперевершений військовий талант приніс Імперії значні перемоги та нові землі. Опісля, його місце посів Нарзес, роль якого теж не варто применшувати.

В землях, які Юстиніан мав на меті відвоювати, вже декілька століть панували варварські королівства (остготи, вестготи, вандалі). Населення цих королівств у своїй більшості було християнським: сповідували ортодоксальне християнство, на відміну, наприклад, від готів, які були аріанами [1]. Очевидно, що в очах цих людей Юстиніан виступав їхнім захисником, що робило його популярним [11, р. 136]. Опираючись на це, можемо зробити висновки, що відвоювання Заходу мало також місіонерський характер.

Першою завойованою територією стала Північна Африка, а саме – Королівство вандалів, яке в березні 534 р. було розгромлене Велісарієм. Таким чином, практично все північно-західне узбережжя з м. Карфагеном увійшло до складу імперії. Варто відмітити, що вандалі захопили ці землі ще в 439 р., внаслідок чого Римська імперія втратила цінні для неї території. Північна Африка була багатою зерном та оливковою олією, а Карфаген вважався третім містом імперії, і був великим економічним та культурним центром. Можна стверджувати, що Юстиніан придбав не просто нову територію, а й значні ресурси, котрі могли суттєво сприяти економічному розвитку імперії.

Наступна територія, без якої не могло би бути й мови про відновлення колишньої імперії – це Італія з Римом. Прокопій Кесарійський в своїй праці «Історія війн з готами» (VI ст.) дуже детально розповідає про хід бойових дій. Наступ на землі остготів було здійснено з двох точок: на півночі (в Далмації на чолі з Мундом) і на півдні. Так, з 536 р., на дев'ятому році правління Юстиніана, Велізарій почав захоплення готських володінь із Сицилії, а першим містом, яке здалося, був Неаполь. Остаточно, ці території разом з північно-західною частиною Піренейського півострова увійшли до складу Східної Римської імперії в 554 р., вже завдяки зусиллям Нарзеса. Також, було завойовано низку островів в Середземному морі та поширено вплив на північно-західну частину Балкан. По суті, Середземне море стало внутрішнім озером імперії.

Пропонуємо розглянути, як управлялись ці території в адміністративному плані. Насамперед зауважимо, що Юстиніан не впроваджував на Заході такі ж реформи, що й на Сході. Він хотів відновити там давні римські установи, з якими ці території вже були знайомі. Так, було збережено посаду префекта преторія і поділ влади на військову та цивільну.

Територію Африки було поділено на сім провінцій, чотири з яких (Завітан, Карфаген, Бізацен, Тріполітан) управлялись очільниками з титулом консул аріїв, а три інші (Нумідія, Мавританія, Сардинія) – президами [6].

В Італії під вищою владою префекта були два вікарії – для Риму й для Італії, провінції ж було довірено цивільним чиновникам. В Новелі 75 від 537 р. йдеться про апеляції з Сицилії. Зокрема сказано, що апеляції мають розглядатися квестором Священного палацу і що *«жодна така апеляція не подається до Стародавнього Риму чи до будь-якого судді цього імперського міста, але ви самі повинні слухати і вирішувати звернення, сидючи на місці імператора»* [15]. На підставі цієї цитати можемо краще зрозуміти характер імперської політики щодо завойованих територій. Насамперед, це жорстка централізація влади, яка під час правління Юстиніана набуває свого чи не максимального звершення. Утвердження імператора як єдиного джерела права також є беззаперечним свідченням цього.

Дуже важливим є той факт, що зі всіх територій, враховуючи й завойовані, ретельно збиралися податки. Прямим доказом цього може слугувати така цитата з праці Прокопія: *«Імператор мав уже під своєю владою всю Сицилію і міг накласти на неї податок»* [8, с. 92]. В імператорських Новелах, які стосуються обов'язків чиновників в провінціях, одним з найважливіших обов'язків виступає збір податків з надзвичайною пильністю і без будь-яких пом'якшень. Власне, це є характерна політика всіх імперій, не лише Візантійської. Начальники провінцій повинні були робити все задля наповнення імперської скарбниці. Також їхнім завданням було погрожувати збирачам податків у разі невиконання останніми своїх обов'язків, – погрожувати важким штрафом і навіть ампутацією руки.

Закономірно може виникнути питання, чому така велика увага приділялась саме збору коштів. Є свідчення, що після смерті Юстиніана (565 р.) його наступник отримав пусту скарбницю, і це не дивно. Для війн, які активно проводив імператор, для будівництва (чого лише вартий собор святої Софії в Константинополі), а також для підтримки імператорської пишності (Юстиніан любив розкіш, а його дружина Феодора ще більше), потрібні були величезні суми. Найкращий шлях отримання їх, і один з найлегших, – збір податків.

Якщо дотримуватись тези про причинно-наслідковий зв'язок речей, то політика Юстиніана I набуває виразної логічності. Збільшити податкові надходження можна було лише збільшенням території збору цих коштів, отже завойовницькі походи та приєднання нових територій, крім ідеологічного аспекту, ставили перед собою чітку практичну ціль. Завойовницькі походи, що здійснювалися методами війни, теж потребували значних грошових вкладень, тому збільшується податок зі східних провінцій і посилюється контроль над ними. Власне, Юстиніан ні перед чим не зупинявся в цій сфері діяльності, до того ж, діяв руками «найгіршого з людей» [9], Іоана Каппадокійського, завідувача імператорською казною (до 541 р.), оскільки постійно відчував потребу в фінансах.

Прокопій Кесарійський у своїй «Таємній історії» (VI ст.) постійно наголошує на нещастях і стражданнях підданих від

непосильних податків. Він пише, що *«замучені збирачами податків і страждаючі від постійно зростаючих на їхній заборгованості відсотків, вони жили без всякого бажання жити і вмирали повільною смертю»* [9, с. 358]. Очевидно, не можна однозначно сприймати свідчення історика, оскільки в законодавчих актах навпаки дуже гарно розписано, що вся політика імператора спрямована лише на благополуччя його народу. Очевидно, більшість історичних джерел, особливо давніх, потребують критичного аналізу та пошуку в них консенсусу, золотой середини.

У «Війні з вандалами» (VI ст.) Прокопій пише, що в ході підготовки до війни *«особливо були в печалі і горювали, переповнені турботами, епарх двору, якого римляни називають претором, і начальник казначейства, так як і всі інші, яким було доручено збір державних чи імператорських коштів, передбачаючи, що їм доведеться надати для військових витрат величезні суми, і що не буде для них ні помилування, ні відтермінувань»* [9, с. 202–203]. Наведений уривок підтверджує вищесказане щодо податкової політики імператора.

Не варто впускати того аспекту, що на всіх завойованих територіях постійно знаходились військові гарнізони, які утримувались місцевим населенням. Подібна ситуація була й в інших провінціях, але тут, через можливість повстання чи військових сутичок, значення військового чиннику було посиленим. Водночас, стягувався великий податок для армії (синона), що негативно впливало на загальну атмосферу серед місцевого населення. Сама ж армія була не в найкращому стані, в її лавах була значною кількістю варварів, а це збільшувало ймовірність повстання. Прокопій у своїх «Війнах...» часто згадує про те, що імператор вчасно не виплачував військовим належних жалувань і заборгував їм величезні суми.

У руслі цих питань варто згадати про одну посадову особу, яку запровадив Юстиніан у війську і, зокрема, на території Італії. Мова йде про логофета, в обов'язки якого, перш за все, входив збір податків для державної казни. У «Війні з готами» Прокопій Кесарійський подає нам інформацію, про те, що робили ці логофети на території Італії: *«Право займати всі вищі посади, він (імператор) їх (римських сенаторів) позбавив, так званим логофетам дав над ними право тілесного покарання, вимагаючи в них*

звітів за все те управління, яке їм було надане при готах; зрештою, всіма правдами і неправдами їх змушували платити грекам державні податки під час війни, не менш, ніж у мирний час» [8, с. 318].

З одного боку, можна погодитись з вищезгаданою тезою про те, що відродження Римської імперії було великою авантюрою Юстиніана. Зважаючи на особисті риси його характеру, ця теза повністю себе виправдовує. Водночас, Юстиніан вбачив за собою виняткову місію у поверненні земель колишньої Римської імперії. Він горів цією ідеєю, спираючись ще й на ідеологічний аспект – місіонерську роль імператора-християнина. Авантюра полягала ще й в тому, що на початок VI ст. ніхто навіть не міг уявити про відновлення римського світу. Варварські племена вже досить міцно осіли на територіях, які колись були підвладні цезарю.

В історіографії побутує негативна оцінка такої діяльності Юстиніана. Наприклад, Жан-Клод Шейне пише, що політику імператора часто критикували через те, що він хотів відродити римську велич у той момент, коли критично не вистачало фінансів і військової сили [10]. Арнольд Джонс вважає, що приєднання Італії, Африки, Сардинії і частини Іспанії швидше ослабило імперію, оскільки багато провінцій були економічно виснаженими [5]. Однак, не можна відкидати думку, що Юстиніан переслідував практичну мету в завойовницькій політиці: чим більше територій, тим більше ресурсів. Тим не менше, Юстиніан I втілював свою ідею в життя (хоч і не на довгий час) і через це його історичний внесок, без сумнівів, заслуговує нашої уваги й подальших досліджень.

Список джерел та літератури

1. Аріани – послідовники вчення александрійського пресвітера Арія, який вважав, що син Божий (Христос) є творінням Бога і за своєю сутністю є нижчим від Бога і посередником між Богом та іншими створіннями.
2. Дж. Бейкер, *Юстиниан. Великий законодатель*, Москва 2004, 182 с.
3. А. Гийу, *Византийская цивилизация*, Екатеринбург 2005, 547 с.

4. Ш. Диль, *Юстиниан и Византийская цивилизация в VI в.*, Санкт-Петербург 1908, 685 с.
5. А. Джонс, *Гибель античного мира*, Ростов-на-Дону 1997, 576 с.
6. Ю. Кулаковский, *История Византии*, Санкт-Петербург 1996, т. II, 460 с.
7. Г. Курбатов, *Ранневизантийские портреты*, Санкт-Петербург 1991, 272 с.
8. Прокопий из Кесарии, *Война с готами*, пер. Е. Косминского, Москва 1950, 519 с.
9. Прокопий Кесарийский, *Война с персами. Война с вандалами. Тайная история*, пер. Г. Литаврина, Москва 1993, 578 с.
10. Ж.-К.Шейнэ, *История Византии*, Москва 2006, 160 с.
11. J. Barker, *Justinian and the Later Roman Empire*, Madison 1966, 318 p.
12. R. Browning, *Justinian and Theodora*, London 1971, 272 p.
13. J. Bury, *A history of the Later Roman Empire*, London 1889, vol. I, 482 p.
14. T. Wolinska, *Justynian Wielki*, Krakow 2003, 100 s.
15. G. Hopper, *Law Library Justinian's Novels*. Режим доступа: <http://www.uwyo.edu/lawlib/blume-justinian/ajcedition2/novels/6180/index.html>

КАК СРЕДИЗЕМНОЕ МОРЕ В VI В. СТАЛО «ВНУТРЕННИМ ОЗЕРОМ» ВИЗАНТИЙСКОЙ ИМПЕРИИ?

Ирина ГИЩИНСКАЯ

Львовський національний університет імені Івана Франко

В данной статье рассмотрены особенности завоевательной политики Юстиниана I, идея возрождения Римской империи в территориальном плане и ее практическое воплощение. Обращено внимание на административную политику императора на завоеванных территориях и ее главные аспекты во всей империи.

Ключевые слова: Юстиниан I, Велизарий, Римская империя, войны Юстиниана, завоеванные территории, административная политика, налоги, область.

HOW THE MEDITERRANEAN SEA IN VI C. BECAME THE «INLAND LAKE» OF THE BYZANTINE EMPIRE?

Iryna HISHCHYNSKA
Ivan Franko National University of Lviv

This article describes the features of the aggressive policy of Justinian I, the idea of revival of the Roman Empire in the territorial plan and its practical implementation. Attention is paid to the administrative policy of the emperor in the conquered territories and its main aspects throughout the empire.

Keywords: Justinian I, Belisarius, the Roman Empire, wars of Justinian, conquered territories, administrative policy, taxes, area.

УДК 94(37):612.616.1

ГЕНЕЗА ЄВНУХСТВА У ВІЗАНТІЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: МЕДИЧНИЙ АСПЕКТ І ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ

Юлія ГРИШКО

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті досліджено становлення та розвиток інституту євнухів, соціально-правове становище кастратів у візантійському суспільстві протягом IV–VI ст. Проаналізовано причини важливості інституту євнухів для управління державним апаратом Візантійської імперії. Розглянуто процес кастрації з медичної точки зору та встановлено у відсотковому відношенні число людей, які вижили після операції. Охарактеризовано ставлення візантійської знаті та простолюдинів до євнухів.

Ключові слова: євнух, кастрат, Візантійська імперія, медицина, правове становище євнухів, Юстиніан I (527–565).

У традиційному суспільстві існують лише дві статі: чоловіча та жіноча. Натомість у Візантійській імперії був ще «третій» прошарок людей – євнухи, які не мали чіткого місця в тодішній соціальній драбині. Актуальність теми полягає в дослідженні соціально-правового положення євнухів та причин появи кастратів, а також вивченні сприйняття візантійським соціумом подібного роду «чоловіків».

Євнухи були показовою рисою Візантійської імперії, набувши значного поширення в межах держави. Їх використовували в якості слуг при імператорському палаці, церкві, армії, державному апараті влади, сім'ях заможних землевласників, а також вони були помічниками в ергастеріях (майстернях). У Римській імперії жоден поважний чоловік не пішов би на такий крок – бути євнухом, проте з IV ст. кастрація чоловічих органів ставала популярною на східних кордонах. У державу стали завозити рабів-кастратів із сусідніх земель, при цьому іноземні полонені та раби піддавались операції на рабовласницьких ринках для того, щоб згодом бути проданими в якості євнухів. Прокопій Кесарійський (VI ст.) писав, що «чимало євнухів прийшло в імперію з Абазгії [Абхазії –Ю.Г.] та з

Балкан». Із літописів відомо, що абхазькі царі добре знали про існування ринку постачання євнухів у Візантію і вдало користувались прихильністю імператорів до кастратів-слуг [12, р. 168]. Утім, це були не єдині регіони постачання, адже чимало поставок проводилось з Аравії чи з провінції Пафлагонії (терени Малої Азії).

Ранновізантійські фіскальні документи містять згадки про те, як цінувалися євнухи-раби в залежності від їхніх вмінь. Ціна коливалась від 20-30 номізм (1 номізма = 4, 55 гр. золота) за раба, що володів хоча б якоюсь професією, та до 50 номізм за рабів, що були навчені римському праву. Водночас лікарі-євнухи коштували 60 номізм, але найбільшу вартість – 70 номізм, становили кастрати, що володіли будь-яким ремеслом [7, р. 3]. Як бачимо, плата за раба-євнуха була в середньому в два рази більшою, ніж за простого раба.

З поширенням ісламу та розвитком Халіфату у середині VII ст. зростав попит на рабів-євнухів, поставками яких займалися араби; дедалі популярнішими стають ринки в Римі, Венеції та Іспанії. Але попит на євнухів настільки великий, що цих ринків уже стало недостатньо. Візантія помітила цю тенденцію та змушені були шукати нові джерела цього «живого товару».

Зауважимо, що кастратів здебільшого не залучали до важкої чи сільськогосподарської роботи, проте вони масово цінувалися в ролі домашніх слуг. Закон забороняв каструвати рабів-візантійців, (оскільки ті були християнами), а «кастрований раб отримував свободу» [6, с. 14–19], тому більшість євнухів були саме іноземного походження. Численна челядь з рабів поповнювала імператорський двір і будинки заможних візантійців. Велика кількість рабів-прислуги вважалася показником багатства і політичного впливу їх власника [1, с. 16].

У той час явище євнухства перестало бути табуованим і сформувалось в окремий соціальний інститут. Звичайні люди добре знали, що для євнуха було відкрито чимало ключових постів у імперії, що дозволяло їм використовувати свій вплив для покращення економічного чи політичного становища власних родин.

Зростання політичної ролі євнухів та зміни в колективній свідомості візантіїців дозволили проводити кастрацію в середовищах знаті. Частими були випадки, коли в заможних і знатних родинах молодші сини піддавались кастрації. Дітям слід було проводити цю операцію до 7 років. У тогочасному суспільстві побутувала думка, що в кастратів існувало більше можливостей досягнути кар'єрного успіху. Адже починаючи з V ст. при палаці імператора, а згодом і в центральній адміністрації, все більшу роль відігравали кастрати, за якими закріплювались деякі повинності і титули. Використання євнухів у державному апараті було привабливе тим, що будь-яке нажите ними майно не передавалося у спадок, а назад поверталось у державну власність [9, р. 135–138].

Зауважимо, що не всі євнухи були рабами чи полоненими, адже існували також і невдалі узурпатори, повстанці чи скинуті імператори. Річ у тім, що в тогочасному візантійському суспільстві кастрація була одним із методів усунення конкурентів та їх синів від боротьби за владу. Тому, замість того щоб убити суперника, його просто кастрували, оскільки неможливість привести на світ наступника нівелювала потенційні претензії на владний трон.

Станом на VI ст. явище кастрування чоловіків набуло таких великих масштабів, що стало звичною справою, як-от щоденна літургія. Юстиніан I (527–565), констатує увесь жах суспільної моралі по відношенню до цієї операції, видав указ, згідно з яким виконавців процесу кастрування суворо карали – це могли бути примусові роботи на копальнях, конфіскація майна або та ж сама кастрація. Свідченням цього є 142 закон з «Новел» Юстиніана, в якому йдеться про заборону кастрації людей і кримінальну відповідальність за цей злочин [14, р. 141–168].

Зауважимо, що статистика смертності внаслідок кастрації є досить суперечливою. В період правління імператора Юстиніана I лише три людини зі ста прооперованих виживали. Такий рівень смертності був пов'язаний з примітивним методом кастрування, больовим шоком та недотриманням елементарних санітарних і гігієнічних правил. Зазвичай, євнухи старіли й помирали значно раніше, ніж здорові чоловіки. Але в цілому для людини це була цілком легка та безпечна операція (при

умові дотримання всіх гігієнічних норм), про що зазначає історик Гарі Тейлор у своїй праці «Castration» [16, p. 55].

Зазначимо, що більша частина медичних знань базувалась на вченнях Арістотеля (IV ст. до н. е.), Гіппократа (V-IV ст. до н. е.) і Галена (II ст.). Те, що в наш час ми називаємо «корпусом Гіппократа» являло собою збірку лекцій різноманітних текстів, написаних лікарями у V-IV ст. до н. е., що ввійшли у візантійську медицину через вчення Галена, мабуть, найбільш відомого та популярного лікаря часів Римської імперії. Саме з цих трактатів візантіїці черпали знання про природу людського тіла, будову плоті, формували уявлення щодо взаємодії тіла, душі та їх моральних складових [5, p. 18].

У працях Гіппократа підкреслювалась важливість балансу та гармонії в організмі людини, які були ознакою здорового тіла. Вважалося, що цей ідеальний баланс чоловічого тіла був порушений у випадку появи євнухів. Євнухи у своїй поведінці були схожими до жінок, адже якщо зрілий чоловік мав бути наділений якостями самоконтролю, вираженістю, чітким голосом та фізичною силою, то жінка була не в змозі опанувати власне тіло та розум. Тому євнухам, як і жінкам, «приписували» нездатність контролювати свої потяги до їжі та фізичної насолоди [15, p. 52-53].

У кінці V ст. гендерна відмінність між чоловіком та жінкою поєднувала в собі фізіологічну та моральну відмінність статей. Така думка прослідковується у трактаті невідомого автора «De physiognomia tiber» Дослідник намагався відрізнити мужнього «чоловіка сили» (Vir fortis) та його жінкоподібний аналог «слабкий та боязкий євнух» (Timidus et imbecillis) [11, p. 90-91]. У трактаті наводиться характеристика «не мужнього чоловіка», яка виявляється в його фізіологічних відмінностях – буквально від тонкого волосся до м'яких ніг. Також кастрата можна було впізнати по горловому голосу, похилій голові, піднятих бровах, швидких рухах і легкій ході. Автор стверджує, що кастрати є невідомими у всьому, і невідомість ця може виявлятися в будь-якій частині тіла: в очах, руках, грудях чи ногах – де ліва частина може за розмірами переважати праву [13, p. 25].

Звернемо увагу, що навіть Арістотель відносить євнухів ближче до жіночої, аніж до чоловічої статі, зауважуючи при

тому, що вони є «напівлюдьми». Прикладом цього є історія, в якій ідеться про те, що семирічну дівчинку було прийнято в монастир, вважаючи її за хлопчика-євнуха. Лікарі Аецій Амідський (V–VI ст.) та Александр Тралеский (VI ст.) вважали, що оскільки тіло кастратів залишалось таким як у юнаків, то їм підійде *«більш лагідніше лікування, ніж для чоловіків»* [15, р. 55].

Зазначимо, що існувало два типи євнухів. Перший тип – чоловіки, які проходили процедуру кастрації у юному віці, не досягнувши статевої зрілості. Такі євнухи, через брак тестостерону, мали довші кінцівки та м'які кістки, ніж звичайні чоловіки, а також у них ніколи не росла борода. Варто зауважити, що кастровані чоловіки володіли унікальним і гнучким голосом, через що чимало шанованих співаків лягало під скальпель, щоб здобути омріяне сопрано.

Другий тип – процедура здійснювалась після досягання статевої зрілості, при цьому в чоловіка зберігались його набуті маскулінні ознаки [15, р. 53–55, 58, 60].

Візантійські хроністи часто задавалися питанням, чи може євнух отримати сексуальне задоволення? Якщо хлопчика до його 14-річчя зробити євнухом, то він не зможе відчувати сексуального задоволення, хоча зможе займатись пасивним самовдоволенням. Чоловіки ж, які були кастровані у старшому віці, могли брати участь у статевому акті, але з тією відмінністю, що в цьому випадку не буде змоги привести на світ потомків [4, с. 91].

У цілому, ставлення візантійської медичної спільноти до євнухів було виразним лише тоді, коли лікарі могли пояснити фізіологію звичайних людей, жінок та дітей. Кастратів не відносили повною мірою ні до чоловіків, ні до жінок, вважаючи їх штучно створеними, неповноцінними організмами – членів світу природи.

Пропонуємо розглянути три реальні історії євнухів, які після кастрації добились значних посад при імператорському дворі:

1) Евтропій (IV ст.) – єдиний серед усіх євнухів удостоївся консульського звання та титулу патриція. Він був кастрований у дитинстві, ймовірно, задля його подальшого продажу.

2) Соломон (539–544) – євнух, який відзначився підкоренням провінції і встановленням контролю над гірським

масивом Орес і східною Мавританією за правління Юстиніана I. Він у віці немовляти був випадково кастрований прислугою.

3) Мамас (VI ст.) – вірменський євнух, який спромігся стати препозитом священних опочивалень при палаці імператора Анастасія I (491–518). Він піддався операції через хворобу. Зауважимо, що переважна більшість кастрацій проводилась саме в дитячому віці шляхом дробіння чи виведення яєчок [15, р. 61].

У часи Римської імперії практика кастрації була табуйована. Перша заборона про кастрацію хлопчиків була видана при Доміціані (81–96), який також знизив ціну на євнухів, аби зменшити бажання торгувати ними [3, с. 456–457].

Ця заборона була підтверджена також при імператорах Нерві (96–98) та Траяні (98–117), які розповсюдили на лікарів, що займалися кастраціями, закон "De sicariis et veneficiis" запроваджений ще за правління диктатора Сулли (82–79 до н. е.), котрий забороняв кастрування усім, за виключенням євреїв, хоча ці заборони й не зменшили кількості євнухів. Оскільки імператори могли обмежити практику кастрації лише в межах своєї імперії, тому відкривався шлях для постачання євнухів з-за кордону [9, р. 166].

При Констянтині I (306–337) старі закони проти євнухів були відновлені, але вже в той час суспільство не дотримувалось їх так строго. При його наступнику Констанції II (337–361) вплив євнухів настільки посилювався, що євнух-препозит Євсевій, перебуваючи при імператорському палаці, схилив до аріанства імператора та вплинув на релігійну політику держави.

Зауважимо, що євнухи мали великий вплив у військовій сфері. Прикладом цьому служить згадка Аміана Марцеліна (IV ст.) про те, як євнухи *«нашіптували своїми, незалежно від віку, дитячими голосами, власні думки полководцю Урсицину [IV ст. – Ю. Г.]»*, на що хроніст відгукується негативно, з ностальгією згадуючи імператора Доміціана, що присікав *«подібні неподобства»* [2, с. 150].

У V ст. імператор Лев I Макелла (457–474) заборонив на території імперії торгівлю євнухами-візантіяцями, після чого у Візантію стали завозитись євнухи-раби з інших земель. Імператор Юстиніан I через високу смертність від проведення

операції видав 142 закони з «Новел». Ними підтверджувались попередні закони і встановлювалось, що виконавці та прихильники операцій карались за законом Таліону, а якщо вони після операції виживали, то підлягали відправці на каторгу, а їх майно конфісковувалось [8, р. 15].

Зауважимо, що люди, яких кастрували в неволі, отримували право на звільнення з рабства, але дія новели не розповсюджувалась на тих, кому таку операцію було призначено через медичні показання. Для варварських народів торгівля євнухами надалі залишалася прибутковою справою. Прокопій Кесарійський згадує про це як про важливу статтю прибутків царів Абхазії [5, с. 15–21]. Коли ж Юстиніан через свого посла, кастрованого абхаза Єфратія, наказав абхазам покинути свій промисел, його наказ було зустрінуто вороже, що послужило в подальшому одним із приводів до повстання абхазів проти імперії [9, р. 166].

Відомо декілька видів класифікації євнухів, що побутувала в юридичній та неюридичній літературі. Візантійський юрист Феофіл (VI ст.) виділяє дві категорії євнухів:

I. давньогрецькою *ἐκτορίαί*, *ἐκτομοί* (ектоміє, ектомі) – тобто ті, хто в результаті хірургічного втручання повністю втратили репродуктивну здатність;

II. давньогрецькою *σπιδόνες* (спадонес) – чоловіки, в яких нездатність продовжувати рід пояснювалась хворобою.

Якщо для перших нездатність розмножуватись була гарантованою, то для других була лише ймовірною, а відтак правове становище цих категорій різнилось. Якщо *σπιδόνες* (спадонес) мали право одружуватися, то *ἐκτορίαί* (ектоміє) не могли всиновлювати дітей, передавати майно у спадок та одружуватися [8, р. 15].

Отже, якщо в часи Римської імперії явище євнухства було поодиноким та табуованим, то в часи Візантії воно набуло масового характеру та стало популярним. Ромейський соціум, з однієї сторони, ставився з відразою до кастратів, але з іншої зважав на те, що вони якісно виконували ряд необхідних військових та державних функцій, адже не піддавались різноманітним корупційним спокусам через неможливість продовження роду. Сама процедура кастрування, з медичної

точки зору, була небезпечною, з великою кількістю летальних випадків, але це не зупиняло работорговців, які проводили кастрацію своїх рабів. Зауважимо, що навіть вільні люди піддавали своїх дітей кастрації, адже вважали, що тим самим вони зможуть зробити успішну кар'єру.

Список джерел та літератури:

1. Агафий Миринейский. *О царствовании Юстиниана*, пер. М. Левченка, Москва 1953, 221 с.
2. Аммиан Марцелин. *Римская история*, пер. Ю. Кулаковского, Киев 1906, т. XVIII, ч. 4, 563 с.
3. О. Кифер. *Сексуальная жизнь в Древнем Риме*, Москва 2003, 607 с.
4. Михаил Пселл. *Хронография. Краткая история*, пер. Я. Любарского, Д. Черноглазова, Д. Абдрахманова, Москва 1978, 319 с.
5. Прокопий Кесарийский. *Война с готами. О постройках*, пер. С. Кондратьева, Москва 1996, 167 с.
6. З. Удальцова, *Положение рабов в Византии*, «Византийский Временник» 1964, т. 24, с. 3–34.
7. *Codex Justinianus* [in:] *Corpus juris civilis*, ed. P. Krueger, Berolini 1954, vol. II, 43 p.
8. S. Dieter, *Lobpreis des Eunuchen*, München 1994, 270 p.
9. G. Greer, *The Female Eunuch*, New York 2008, 432 p.
10. R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, Berlin 1967, vol. I, 607 p.
11. A. Jacques, *Traite de physiognomonie*, Paris 1981, 154 p.
12. E. James, *Women, Men and Eunuchs: Gender in Byzantium*, Routledge 1997, 240 p.
13. M. Kuefler, *The manly eunuch: masculinity, gender ambiguity, and Christian ideology in late antiquity*, Chicago 2001, 437 p.
14. Novel 124. *Concerning those who make eunuchs*. Режим доступу: http://www.uwyo.edu/lawlib/blume-justinian/ajc-edition-2/novels/141-168/novel%20142_replacement.pdf
15. K. Ringrose, *The Perfect Servant: Eunuchs and the Social Construction of Gender in Byzantium*, Chicago 2003, 312 p.

16. G. Taylor, *Castration: An Abbreviated History of Western Manhood*, Routledge 2000, 307 p.

ГЕНЕЗИС ЕВНУХСТВА В ВИЗАНТИЙСКОМ ОБЩЕСТВЕ: МЕДИЦИНСКИЙ АСПЕКТ И ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ

Юлия ГРИШКО

Львовський національний університет імені Івана Франко

В статье исследовано становление и развитие института евнухов, а также социально-правовое положение кастратов в византийском обществе в IV–VI вв. Проанализированы причины важности института евнухов для управления государственным аппаратом Византийской империи. Рассмотрен процесс кастрации с медицинской точки зрения и установлено в процентном отношении число людей, которые выживали после операции. Охарактеризовано отношение византийской знати и простолюдинов к евнухам.

Ключевые слова: евнух, кастрат, Византийская империя, медицина, правовое положение евнухов, Юстиниан (527–565).

EUNUCHS INSTITUTE IN THE BYZANTINE SOCIETY: THE MEDICAL ASPECT AND LEGAL STATUS

Yulia HRYSHKO

Ivan Franko National University of Lviv

The aim of the given article is to examine the development of the institute of eunuchs, the socio-legal status of eunuch in the Byzantine society in the IV–VI c. The reasons of the importance of the eunuchs institute for the management of the state apparatus of the Byzantine Empire are analyzed. The process of castration from the medical point of view is considered. The article deals with the analysis of the percentage of people who survived after the operation. The attitude of the Byzantine nobility and commoners to the eunuchs is described.

Key words: eunuch, castration, Byzantine Empire, medicine, legal status of eunuchs, Justinian I (527–565).

УДК 930:[355.1/.3(479.25)"08/10"]

ІСТОРИОГРАФІЯ ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ БАГРАТИДСЬКОЇ ВІРМЕНІЇ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Дмитро ДИМИДЮК

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто стан вивчення чисельності, озброєння та організації війська Багратидської Вірменії наприкінці IX – в першій половині XI ст. Висловлено думку, що військова історія держави Багратидів вивчалася переважно під кутом зору вірмено-візантійських чи вірмено-арабських відносин, через що військова організація Вірменського царства не виступала об'єктом окремого дослідження навіть на рівні статей. Акцентовано увагу на малодосліджених аспектах поданої теми.

Ключові слова: Вірменія, Багратиди, феодалізм, військо, озброєння, історіографія, Візантійська імперія, Арабський халіфат.

Посилення Візантійської імперії та ослаблення Арабського халіфату спричинило зміну геополітичного становища на Закавказзі наприкінці IX ст., що в свою чергу дозволило здобути незалежність Вірменській державі від мусульманського панування. Очолили новостворену державу представники роду Багратидів*, які задавали політичний тон в регіоні та були сюзеренами інших кавказьких держав, зокрема Картлі (Грузії) та Албанії аж до середини XI ст.

Перебуваючи на перехресті торгівельних шляхів, Вірменія була об'єктом територіальних зазіхань із боку Візантії та

* Багратиди – вірменський знатний рід, коріння якого сягає ще часів Великої Вірменії (331 р. до н. е. – 428 р. н. е.), де Багратиди були вінченосним родом, тобто мали право коронувати вірменських царів з династії Аршакидів (52–428). Привласнення земель інших знатних родів (нахарарів) сприяло посиленню влади Багратидів, що дозволило їм у VIII–IX ст. закріпити за собою посаду ішхана, ставши спадковими правителями Вірменії (під протекцією Халіфату).

Послаблення Арабського халіфату наприкінці IX ст. сприяло створенню Вірменської та Грузинської держав, де правили споріднені династії Багратидів та Багратіонів відповідно. Якщо із занепадом Вірменії в середині XI ст. згасає рід Багратидів, то династія Багратіонів не сходить з політичної арени і в наступних століттях.

Халіфату, що сприяло постійному розвитку оборонного потенціалу Багратидської держави та створенню особливої військової організації суспільства із розвинутими сюзеренно-васальними відносинами.

Вірменське царство часто перебувало в полі зору істориків, особливо візантиністів, які вивчали політичну та релігійну історію держави Багратидів та всього Закавказзя в IX–XI ст. Менш дослідженою виявилась військова сфера Багратидської Вірменії, адже її розглядали лише з точки зору візантійської чи арабської історії, через що в цій темі існує ряд «білих плям».

Більшість праць з історії Вірменського царства страждають однобічними поглядами та вузькою тематичністю, адже вони написані в річищі марксистської методології, де знаходимо коментування авторами джерел, а не їх аналіз (не говорячи вже й про ідеологічне заангажування текстів). Зауважимо, що західна історіографія, крім кількох істориків-емігрантів з Росії, не знає фахових дослідників з середньовічної історії Вірменії та Закавказзя.

Для аналізу історіографічної бази доцільно буде обрати метод «сходинок» Наталії Яковенко, рухаючись від загальних праць до вузьких розвідок. У самих щаблях ми згрупуємо літературу за проблемним підходом, щоб не подавати всі праці в перемішку.

Чи не найкращими дослідженнями з історії ранньосередньовічної Вірменії є монографії Арама Тер-Гевондяна [20] та Карена Юзбашяна [24], які описують арабо-вірменські та візантійсько-вірменські відносини в VII–IX та IX–XI ст. відповідно, а також характеризують тодішню васально-сюзеренну систему, від якої залежало формування війська. Якщо А. Тер-Гевондян сконцентрував свою увагу на вивченні стосунків між вірменською знаттю та арабськими правителями, а також на причинах посиленні династії Багратидів у IX ст. (подібними до цього є студії Едуарда Даніеляна [8, т. 26–27]), то К. Юзбашян детально проаналізував вірмено-візантійські відносини визначивши причини входження вірменських князівств до складу Візантійської імперії наприкінці X – в першій половині XI ст. Недоліком цих видань є те, що описуючи політичну

історію Вірменії, автори займалися коментуванням джерел, а не їхнім аналізом.

Подібною за змістом є колективна монографія американських вірменознавців під редакцією Річарда Ованесяна [32], де в кількох розділах подано загальну характеристику епохи Багратидів. На сьогодні найновішою працею з політичної історії Багратидів є робота Армена Єгіазаряна, де окреслено передумови утворення Вірменського царства, охарактеризовано відносини між князями та царем з династії Багратидів, а також описано правління царів Ашота I та Смба I (890–914). Автор довів свою роботу до повстання Гагіка Арцруні (908 р.), з метою заволодіння царським престолом, що в свою чергу призвело до початку арабської інвазії на територію Вірменії [40].

Політичну історію Багратидського царства X–XI ст. доволі добре висвітлюють різноманітні статті, які присвячені вузловим проблемам досліджуваної теми. Найплідніше в цій проблематиці працюють російські та вірменські візантиністи, а саме: Віада Арутюнова-Фіданян [3], Валерій Степаненко [16; 17; 18], Рач Бартикян [4; 5], Сурен Єремян [9; 10] та інші. Праці цих дослідників розповідають про вірмено-візантійські стосунки в X–XI ст. та аналізують хід експансіоністської політики ромеїв. Для прикладу, В. Степаненко вивчає передумови та причини експансії Візантії на Схід в часи правління Василя II Болгаробивці (976–1025) та його наступників [19, с. 123–126], а В. Арутюнова-Фіданян [2] та К. Юзбашян [25] охарактеризовують процес захоплення Анійського царства ромеями в 1045 р.

Незважаючи на те, що політична історія царства Багратидів достатньо добре вивчена, військова організація Вірменської держави ще не ставала предметом спеціального дослідження. Якщо існують праці з військової історії Античної [44] чи Кілікійської Вірменії [15; 26], то через незрозумілі нам причини історики оминали питання військової організації Багратидської держави.

Чи не єдиним ґрунтовним дослідженням, де питанням військової історії Багратидів присвячено окремий розділ, є третій том праці «Історія вірменського народу» за редакцією Бабкена Аракеляна. Автор у загальних рисах окреслює

організацію війська, його структуру, озброєння та чисельність [41, с. 273–277]. На жаль, як і в більшості радянських праць, у цій роботі йдеться про ототожнення вірменської знаті та західноєвропейських феодалів, через що система формування армії виглядає викривленою та малодослідженою.

Військова тактика, стратегія та детальні описи битв часів Багратидської Вірменії вміщені у 2 [42] і 3 [43] томах багатотомного видання «Наші перемоги» за редакцією Григора Арутюняна. На жаль, це видання є радше описовим за характером, яке доволі добре впорядковує відомості з відомих нам джерел про ту чи іншу битву. Подібною за суттю є найновіша монографія А. Єгіазаряна про біографію вірменського царя Ашота II Залізного (914–928), котра описує військово-політичну діяльність царя на основі великого масиву джерел, де військовій сфері приділено багато уваги, але без її критичного та системного аналізу [39].

Окремі відомості з поданої тематики містяться в дотичних працях з військової історії Візантійської імперії та Арабського халіфату, а також у статтях із соціально-економічної історії Багратидського царства, які базуються на археологічних матеріалах. Так, вірменський історик Б. Аракелян, вивчаючи ремесло та торгівельні відносини вірменських міст в IX–XIII ст. висловив припущення, що вірмени знали більше 18 типів зброї, частину з яких дослідник зумів охарактеризувати на основі наявних археологічних даних [1, с. 120–121].

Види обладунків, які були поширеними серед грузинської знаті в X–XII ст., детально розглянула в своїй статті Мамука Цурцумія, охарактеризувавши та порівнявши їх із бронею ромейських воїнів. Дослідниця доводить, що озброєння, яке виготовлялося на Закавказзі (зокрема у Грузії), було практично ідентичним візантійському, що свідчить про однакові стандарти їхнього виготовлення [37].

Не менш змістовними виявились дослідження англійського історика Девіда Ніколя, котрий, вивчаючи ранньосередньовічну арабську та візантійську армії, не раз згадував про вірмен, які не тільки служили у військах цих двох держав, запозичуючи їхні новинки, але вносили й свою лепту в розвиток військової сфери [28;29;30]. Також у додатках до дисертації Д. Ніколя знаходимо

копії різних книжкових мініатюр (X–XI ст.), де показано різноманітні види зброї та броні, які автор змальовував з оригінальних манускриптів збережених у архівах Венеції (Італія), Матенадарана та Ечміадзіна (Вірменія) [31, *illust.* № 240–246], що є цінним джерелом до вивчення озброєння тогочасних вірмен.

Стосовно кількісного складу вірменського війська, то в історіографії дотепер панує міф, що об'єднана армія налічувала 100 тис. воїнів [6, с. 70], що на нашу думку видається неможливим, адже населення самої Вірменії складало до 1 млн. людей [23, с. 44]. Одними з небагатьох, хто висловив думки про меншу чисельність війська, були Кирило Туманов [33, р. 593–607; 34, р. 123–124] та Арсен Шагінян [21; 22, с. 216, 222], але це питання не було об'єктом їхнього дослідження, через що ці висновки в їхніх працях займали побічний характер та були до кінця необґрунтованими. Зауважимо, що не зважаючи на серйозні академічні заслуги, одна із недавніх монографій А. Шагіняна піддалася жорсткій критиці з боку Наїлі Веліханової, котра критикує автора за компіляцію цілих уривків текстів з творів інших дослідників [7, 266–272].

У плані проведення компаративного дослідження цінними видаються праці з військової історії Візантійської імперії Уоренна Тредголда [36] та Вальтера Кейгі [27]. Незважаючи на політичну та культурну близькість між Вірменією та Візантією, у військовому плані ці держави були кардинально різними. Рафел Матевосян стверджує, що на відмінну від Візантії, у Вірменії була розвинена система васалітету-сюзеренітету, яка сприяла формуванню строкатої суспільної ієрархії (вірменський цар – князі – нахарари – азати) [13, с. 29]. Вірменія ділилася не на феми, які були військово-адміністративними одиницями, а на окремі князівства, де були свої правителі з династії Арцруні, Сюні і т. д. Стратиги у фемах не мали сеньйоральних прав і за службу отримували винагороду через централізовану ренту, натомість вірменські князі лише формально визнавали васальну залежність від анійського царя з династії Багратидів [12, с. 105]. Якщо Багратидська Вірменія потерпала від роздробленості, то Візантія, навпаки, страждала від бюрократичної централізації [13, с. 29].

Зауважимо, що більшість сучасних дослідників мають доволі розмите уявлення про значення терміну «феодалізм», що створює штучні труднощі на шляху до вивчення військової організації Вірменії і не тільки. Так, у своїй кандидатській дисертації Катерина Моця пише: «У Візантійській імперії [в X ст. – Д. Д.] вводиться феодальний порядок набору в армію. Знову зростає роль найманців: норманів, русичів, вірменів, грузинів, арабів» [14, с. 150]. Вважаємо, що це помилкова думка, адже феодальний тип армії є повною протилежністю найманим військам. У власних висновках підтримуємо теорію К. Туманова про існування квазі-феодалізму на теренах Вірменії у IX–XI ст. [35, р. 417–419], який мав ряд відмінностей від західноєвропейського, але в основних рисах був подібним до нього.

Головна різниця між цими «феодалізмами» полягала в тому, що багратидський цар не надавав земельних володінь ішханам та нахарарам, які були його васалами, адже ці князі являлися спадковими власниками своєї землі на основі історичного права. Ще «батько вірменської історіографії» Мовсес Хоренаци (V ст.) писав, що «*невідомо звідки пішли ці нахарарства*» [11, с. 20–25, 295–298]. Окрім цього, у тогочасній Вірменії азати, скоріш за все, володіли лише бенефіціями, а то й зовсім утримувались як дружина за рахунок князя. Можливо, ці бенефіції перетворилися б на феоди, але візантійське завоювання Вірменії у середині XI ст. та наступна сельджуцька експансія відтермінували ці процеси.

Як бачимо, в сучасній історіографії військова історія Вірменського царства рідко коли виступає об'єктом окремого дослідження, а всі відомі розвідки з поданої теми проводяться в контексті історії Візантійської імперії, Арабського Халіфату чи інших держав Закавказзя, через що військова організація Багратидської держави досліджена фрагментарно. Отримані результати будуть корисними не тільки в контексті вивчення історії Вірменії, але й для проведення різноманітних компаративних досліджень з військової історії.

Список джерел та літератури

1. Б. Аракелян, *Развитие ремёсел и товарного производства в Армении в IX–XIII вв.*, «Советская археология» 1956, т. XXVI, с. 118–153.
2. В. Арутюнова-Фиданян, *К истории падения Ани (О личности "царского раба" в "Истории" Михаила Атталиата)*, «Вестник общественных наук АН АрмССР» 1967, № 9, с. 97–103.
3. В. Арутюнова-Фиданян, *Православные армяне и армяно-византийская контактная зона*, «Вестник Православного Свято-Тихоновского университета» 2009, т. 5, с. 7–18.
4. Р. Бартикян, *О феме Иверия*, «ВОН АН Арм. ССР» 1974, № 12, с. 68–79.
5. Р. Бартикян, *О царском кураторе "MANZHKEPT KAI EZΩ IBHPIAΣ" Михаила. В связи с восточной политикой Василия II (976–1025 гг.)*, «Историко-филологический журнал» 2000, № 1, с. 130–149.
6. В. Брюсов, *Летопись исторических судеб армянского народа / Валерий Брюсов*, Ереван 1989, 182 с.
7. Н. Велиханова, *Рец. на кн.: Шагинян А. Закавказье в составе Арабского халифата*, «Письменные памятники Востока» 2005, № 2(3), с. 266–272.
8. Э. Даниелян, *Армяно-византийские отношения в период заключения армяно-арабского договора*, «Լրագրի հիշատակները գիտությունները» [«Вестник общественных наук»] 1988, № 4, էջ. 21–32.
9. С. Еремян, *Общность судеб и культурно-политическое содружество народов Закавказья в IX–XIII вв.*, «Кавказ и Византия» 1982, №. 3, с. 5–9.
10. С. Еремян, *Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке*, «Вестник общественных наук АН АрмССР» 1971, № 3, с. 4–16;
11. *Исторія Арменіи Моисея Хоренского*, пер. Н. Эмина, Москва 1893, 325 с.
12. В. Кучма, *Военно-экономические проблемы византийской истории на рубеже IX–X вв. по «Тактике Льва»*, «Античная древность и средние века» 1973, №. 9, с. 102–113.

13. Р. Матевосян, *Государственное устройство и административный строй Багратидской Армении: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук*, Ереван 1991, 32 с.
14. К. Моця, *Военне мистецтво візантійської Таврики наприкінці IV – на початку XII ст.: дис. канд. іст. наук*, Київ 2016, 256 с.
15. М. Романова, *Вооружение и обмундирование армянского Киликийского войска (1073–1375)*, «Հայոց պատմության հարցեր» [«Питання вірменської історії»] 2011, т. 64–81.
16. В. Степаненко, *Апахуник в византийско-таоских отношениях в период мятежа Варды Склира (976–979)* «Античная древность и средние века» 1973, № 10, с. 221–224.
17. В. Степаненко, *Из истории армяно-византийских отношений второй половины X–XI вв. (к атрибуции монет Кюрике куропалата)*, «Античная древность и средние века» 1978, № 15, с. 43–51.
18. В. Степаненко, *К идентификации личности веста «Матиане Кармлиса»*, «Византийский временник» 1980, т. 41, с. 163–172.
19. В. Степаненко, *Политическая обстановка в Закавказье в первой половине XI в.*, «Античная древность и средние века» 1975, № 11, с. 124–132.
20. А. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, Ереван 1977, 319 с.
21. А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа в VII–IX вв.: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук*, Санкт-Петербург 2010, 39 с.
22. А. Шагинян, *Расформирование арабской провинции Арминия во второй половине IX в.*, «Вестник Санкт-Петербургского университета» 2009, № 2, с. 213–223.
23. А. Шагинян, *Численность населения велико-армянских, албанских и иберских земель в условиях власти ранних Аббасидов (750–1258)*, «Вестник Санкт-Петербургского университета» 2014, № 3, с. 40–46.
24. К. Юзбашян, *Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв.*, Москва 1988, 305 с.
25. К. Юзбашян, *Склици о захвате Анийского царства в 1045 г.*, «Византийский временник» 1979, т. 40, с. 76–91.

26. M. Chlipała, *Wojskowość królestwa Armenii cylicyjskiej w czasach wypraw krzyżowych*, Tarnowskie Góry 2013, 128 s.
27. W. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests* / Walter Kaegi, Cambridge 2005, 314 p.
28. D. Nicolle, *A Companion to Medieval Arms And Armour*, Woodbridge 2002, 320 p.
29. D. Nicolle, *Romano-Byzantine Armies IV–IX c.*, Oxford 1992, 49 p.
30. D. Nicolle, *The Armies of Islam VII–XI c.*, Oxford 1995, 41 p.
31. D. Nicolle, *The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph.D. thesis*, Edinburgh 1982, vol. I–III, 521 p.
32. *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, ed. by Richard G. Hovannisian, New-York 1997, vol. I, 493 p.
33. C. Toumanoff, *Armenia and Georgia*, «The Cambridge Medieval History» 1966, vol. IV, p. 593–607.
34. C. Toumanoff, *Caucasia and Byzantium*, «Traditio» 1971, vol. 27, p. 111–158.
35. C. Toumanoff, *The background to Manzikert*, «XIII International Congress of Byzantine Studies» 1967, p. 411–426.
36. W. Treadgold, *Byzantium and Army*, Stanford 1995, 284 p.
37. M. Tsurtsumia, *The Evolution of Splint Armour in Georgia and Byzantium: Lamellar and Scale Armour in the 10th–12th centuries*, «BYZANTINA SYMMEIKTA» 2011, vol. 21, p. 65–99.
38. Բ. Առաքելյան, *Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ.* [Б. Аракелян, *Ремесло у містах Вірменії IX–XIII ст.*]. Режим доступу: <http://rma.zorakn.org/?p=24>
39. Ա. Եղիազարյան, *Աշոտ Երկաթ. Թագավոր Հայոց*, Երևան 2016, 120 էջ. [А. Єгіазарян, *Ашот Залізний. Вірменський цар*, Єреван 2016, 120 с.]
40. Ա. Եղիազարյան, *Հայ Բագրատունիների տերությունը (885–908 թթ.)*, Երևան 2011, 396 էջ. [А. Єгіазарян, *Держава вірменських Багратидів (885–908 рр.)*, Єреван 2011, 396 с.]
41. *Հայ ժողովրդի Պատմություն*, Խմբ. Բ. Առաքելյան, Երևան 1976, Հ. 3, 1032 էջ. [Історія вірменського народу, під. ред. Б. Аракеляна, Єреван 1976, т. III, 1032 с.]
42. *Մեր հաղթանակները*, Խմբ. Գ. Հարությունյան, Երևան 2009, Հ. 2, 332 էջ. [Наші перемоги, під. ред. Г. Арутюняна, Єреван 2009, т. 2, 332 с.]

43. *Մեր հաղթանակները*, Խմբ. Գ. Հարությունյան, Երևան 2011, շ. 3, 336 էջ. [*Наши победы*, під. ред. Г. Арутюняна, Єреван 2011, т. 3, 336 с.]

44. Ս. Սարգսյան, *Հայ ռազմական արվեստի պատմություն*, Երևան 1969, 218 էջ. [С. Саркисян, *3 історії вірменського військового мистецтва*, Єреван 1969, 218 с.]

ИСТОРИОГРАФИЯ ВОЕННОЙ ИСТОРИИ БАГРАТИДСЬКОИ АРМЕНИИ: ОБЩИЙ ОБЗОР

Дмитрий ДИМИДИУК

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

В статье рассмотрено состояние изучения проблемы численности, вооружения и организации войска Багратидской Армении в конце IX - первой половине XI в. Высказано мнение, что военная история государства Багратидов изучалась преимущественно с точки зрения армяно-византийских или армяно-арабских отношений, из-за чего военная организация Армянского царства не выступала объектом отдельного исследования даже на уровне статей. Обращено внимание на малоизученные аспекты данной темы.

Ключевые слова: Армения, Багратиды, феодализм, войско, вооружение, историография, Византия, Арабский халифат.

HISTORIOGRAPHY OF THE MILITARY HISTORY OF BAGRATID ARMENIA: GENERAL OVERVIEW

Dmytro DYMYDYUK

Ivan Franko National University of Lviv

The article deals with the historiography of the armament, number of troops and military organization of Bagratid Armenia at the end of the IX - first half of the XI c. The opinion has been expressed that to date the military history of Bagratid's state has been studied mainly from the perspective of the Armenian-Byzantine or Armenian-Arab relations. Therefore, military organization of the Armenian kingdom hasn't been the object of a separate study, even at the level of articles. We concentrated upon the unexplored questions of the subject under study.

Keywords: Armenia, Bagratid dynasty, feudalism, army, armament, historiography, Byzantine Empire, Arab Caliphate.

УДК 929.731(485)"07/09"

СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ГЕНЕАЛОГІЇ ШВЕДСЬКИХ ПРАВИТЕЛІВ VIII – X ст.

Владислав КЮРСАК

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті здійснено спробу реконструкції генеалогії шведських правителів від кінця VIII – до початку X ст, а також проведено відокремлення легендарних володарів від реальних. Досліджено зовнішню та внутрішню політику окремих правителів, а також їхній стосунок до державотворчих процесів у Східній Європі.

Ключові слова: генеалогія, династія Мунсе, середньовічна Швеція, русько-скандинавські відносини.

Питання генеалогії правлячих династій є малодослідженим у скандинавській історіографії, не кажучи вже про вітчизняну, оскільки маємо справу з доволі пізніми джерелами, через що важко відділити легендарний прошарок генеалогії від історичної.

У середньовічному скандинавському суспільстві генеалогія є особливим явищем, унікальність якого полягає в надзвичайній вагомості родоводу. Його семіотику можна поділити на дві частини – ментальну та культурну. Ментальний вимір полягає в тому, що родовід для скандинава був способом його характеристики. Для того, щоб робити висновок про людину, потрібно було знати його рід. Родоводів не було лише в рабів, всі інші повноправні члени суспільства пам'ятали своїх предків від давніх часів, на відміну від інших європейців. Особливі функції виконувала генеалогія в знатних родах. Зазвичай вони виводили свої родоводи від легендарних ватажків, оскільки вважалося, що їхні якості передаються родичам. З іншого боку, це був і спосіб обґрунтування права на політичну та соціальну вищість [9, с. 76].

Королівські династії починали відлік свого роду від язичницьких божеств – Одіна, Фрейра і т.п.. Тому особа конунга мала сприйматись як божественна, бо часто була пов'язана із

культами та легітимізувала правонаступність його роду [8, с. 90–91].

Інший вимір скандинавської генеалогії проявляється в літературних текстах та усних творах. Тут родовід слугує своєрідним стержнем, на якому зав'язується весь сюжет, що дає можливість робити відлік часу вперед і назад, тим самим виносячи події далеко за межі оповіді [14, с. 77–78].

Зрозуміло, що з позицій легітимізму чи знатності, за якою чим довшим був генеалогічний ряд, тим поважніший був чоловік, автори свідомо чи не свідомо вдавалися до фальсифікації генеалогічних даних. Тому нас у першу чергу цікавлять конунги Упсальської династії епічного прошарку пам'яті, який за Глебом Лебедевим починається від правління Івара Широки Обійми (VII ст.). Звичайно, цей прошарок також є не надто достовірний, однак вже несе відбиток реальних подій. Завершимо розгляд королів заздалегідь визначеними хронологічними рамками, а саме кінцем X ст.

Не важко здогадатись, що чим більше віддаленим у часі є хронологічний період, в якому жив той, чи інший король, тим більш суб'єктивною і неточною буде інформація про нього. Джерел для реконструкції політичної історії Швеції знайдено досить мало. Генеалогію шведських королів зберегла «Сага про Гревйор» (XIII ст.) [5, с. 70]. Невідомо що саме було джерелом для написання цієї генеалогії, однак багато її даних підтверджують інші джерела. Деяку інформацію нам подають саги з праці Сноррі Струлусона «Коло Земне» (XIII ст.)

Не менш важливими є латинські джерела, в першу чергу житія святих. Яскравим прикладом такого твору є «Житіє святого Ангарія», яке було написано між 865–876 рр. Автори цього твору були очевидцями описаних подій. Цей твір практично повністю виключає ретроспективні уявлення, якими так рясніють скандинавські твори XIV–XV ст. [11, с. 11–86].

Хроніка Адама Бременського (XI ст.) є корисною для дослідження більш пізніх періодів, як і твір Саксона Граматика «Діяння Данів» (XII ст.). Джерельна база для дослідження конунгів, так званого «історичного» періоду (друга половина X ст.) значно повніша і включає в себе широкий масив давньоскандинавської і західноєвропейської літератури.

Період, який ми розглядаємо, знаменується початком правління короля Бйорна (IX ст.). За сюжетом саги про Гревйор, він був сином легендарного короля Рагнара Лодброка (IX ст.), сина Сігурда Кільце. Бйорн вбив Ейстейна Поганого, сина Гарольда Бойового Зуба (VIII ст.), після чого утвердився на упсальському троні. Тут варто відзначити сумнівність цього епізоду. По-перше, сам Рагнар Лодброк є дискусійною особою, різні джерела по-різному трактують його генеалогію. Якщо ми відштовхуватимемось від Рагнара, якого згадують франкські джерела в зв'язку з нападом на Париж 845 р., то це суперечить твердженню, що Рагнар міг бути сином Сігурда Кільце, період життя якого припадає на середину VIII ст. Так само не міг бути Рагнар і данським королем, оскільки в той час Данія вступала в різні зв'язки з європейськими державами і данська генеалогія є представлена чи не найповніше з-поміж інших скандинавських країн.

Очевидно, автор генеалогічного переліку шведських королів був знайомий з сагою про Рагнара або татром про синів Рагнара, оскільки в тексті він на них посилався [18, с. 60]. Через неточності в хронології важко уточнити предків Бйорна [16, с. 173–196].

Період написання цієї саги – це період поширення романтизму в Скандинавії, який передбачав зацікавлення національною історією, зокрема історією Швеції. Ісландські саги вигадали ще одного сина Рагнара, який нібито був одним з перших жителів Ісландії [9, с. 119–126]. Історичну пам'ять в середньовічній Скандинавії можна реконструювати за допомогою ісландських саг. В «королівських сагах», які описують пізніші часи, інколи натрапляємо на згадки королями таких легендарних осіб як Рагнар Лодброк чи Сігурд Кільце. Очевидно, така історична пам'ять формувалась на основі усних переказів і була невід'ємною складовою суспільства. Тож не дивно що кожна династія прагнула бути потомками легендарних королів, оскільки це був один зі способів обґрунтування територіальних претензій.

Відповідно до «Саги про Гревйор» у Бйорна було двоє синів – Ерік і Рефіль. Однак, ми не можемо знайти жодної інформації про них в інших джерелах. Рефіль не йменується

королем Швеції. Після Еріка почав правити його небіж, син Рефіля Ерік, ця особа також не згадується в інших джерелах, тому важко сказати чи справді він міг існувати.

Першими королями Швеції, інформацію про яких ми можемо знайти в інших джерелах, були Анунд і Бйорн. «Сага про Гревйор» називає їх синами Еріка Бйорнсона [18, с. 60].

Вірогідно, що саме Бйорн Еріксон був тим конунгом Бірки, про якого йдеться в житті св. Ансарія (IX ст.) і яке є більш достовірним джерелом, ніж скандинавські саги. За ним в Бірці правив король на ім'я Бйорн, який дозволив Ансарію у 829 р. провадити свою місію в шведських землях [11, с. 32].

Приблизно в 50-х роках IX ст. в «Житті св. Ансарія» згадується ще один шведський король Анунд. Він був вигнаний і проживав в Данії, де зібрав команду для відвоювання престолу в Бірці. Хто в той час був королем Швеції – невідомо. Однак, розграбувавши передмістя, ватажок відмовився захоплювати Бірку. Причиною цього автор життя вважає набожність місіонера Херігарія. Данці кинули жереб, який визначив, що їм варто пограбувати місто далеко за межами Скандинавії у землях слов'ян [11, с. 32].

Анатолій Кіріпінчиков, аналізуючи матеріали археології, доходить висновку, що це могло бути поселення в Ладозі, де в культурних шарах, датованих серединою IX ст. можна знайти сліди сильної пожежі. З цього моменту, на думку автора, починається данська колонізація Північноруських земель [7, с. 47–49].

У той час в Швеції, за свідченнями автора життя, правив конунг Олаф. Враховуючи те, що він правив в один час із данським королем Хоріком I, час його правління можна датувати першою половиною IX ст. Цього правителя не згадують інші джерела. Також за хронологією важко встановити послідовність правління Анунда, Бйорна та Олафа, оскільки сам автор проводить досить нечітку межу між цими правителями.

З конунгом Олафом пов'язаний один східноєвропейський епізод, який згадує боротьбу шведів та данців за прибалтійські землі куршів, які до того часу були під владою шведських королів, однак збунтувались і шведам довелось їх придушувати [11, с. 63–65].

Більше інформації знаходимо про наступного конунга – Еріка. Хоч і джерельні відомості про нього суттєвіші, його особа залишає ще багато питань. «Коло Земне» зазначає, що Ерік правив водночас з Гарольдом Прекрасноволосим (872–930) в Упсалі, як конунг об'єднаної Швеції [13, с. 43].

У «Сазі про Гаральда Прекрасноволосого» (XIII ст.) йдеться, що король підпорядкував собі весь Вермаланд, Західний Гаутланд, а також збирав данину з більшості лісових земель [13, с. 48–50].

У цій пам'ятці Ерік називається сином Еймунда. Тож можемо припустити, що Ерік був прямим нащадком «династії Бйорна Залізногобокого». Єдиним невирішеним питанням залишається ототожнення Олафа та за яких обставин він прийшов до влади і, власне, яке відношення він мав до упсальської династії.

Тут варто відзначити також політичні особливості Швеції, яка до кінця IX ст. не була об'єднаною державою. Тому можемо мати справу з різними гілками шведської династії [10, с. 713].

Обидві саги називають Еріка об'єднувачем Швеції. Цікаві дані подає нам «Сага про Олафа Святого» (XIII ст.), в якій згадується, що Ерік щоліта ходив походами на Схід і «завоював землі Кіряланд, Естлан, Фінланд, Курланд і багато інших земель на Східному шляху» [13, с. 219]. Саме з цим конунгом дослідники пов'язують освоєння шведами Ауствегу [2, с. 60–61]. Хоча, не виключені й раніші спроби освоєння цих територій [17, с. 321–328].

Дата смерті короля також невизначена. В «Сазі про Гаральда Прекрасноволосого» згадується, що Ерік помер через десять років після того, як Гарольд став королем Норвегії, тобто у 882 р. Більшість дослідників прийняли цю дату, однак в ісландських анналах згадується, що король помер у 871 р [13, с. 639].

У Еріка був син Бйорн [18, с. 61]. У згадуваній «Сазі про Гаральда Прекрасноволосого», зазначається, що Бйорн правив 50 років [13, с. 57]. Ці ж дані підтверджує і «Сага про Олафа Святого» та «Книга про заселення землі». Однак більше інформації про цього конунга не знаходимо. Не зважаючи на це, можемо дійти висновку, що особа Бйорна Еріксона не є вигаданою, цей король справді правив Швецією після свого батька між 871 і 882 рр. і до смерті у 920-х рр.

«Сага про Гревйор» згадує ще двох синів Бйорна – Еріка Переможця і Олафа. Питання про те, чи могли вони бути синами Бйорна є надзвичайно складним, оскільки Ерік правив до 990-х рр. В переліку згадується також що відбулось це в час, коли помер Гарольд Прекрасноволосий. Можливо, автор не врахував представників одного покоління, не виключені неточності й у попередніх обчисленнях.

Еріка й Олафа як синів Бйорна згадує «Сага про Гаральда Прекрасноволосого» [13, с. 57] та багато інших саг. Дружиною Еріка була Сігрід Горда, однак згодом він одружився з дочкою ярла Хакона, а до Сігрід посватались два конунги, один з яких був конунгом Аустрвегу [3, с. 148]. Через те, що конунги були не надто знатними, Сігрід сприйняла це як образу і спалила їх обох в будинку, коли вони спали, після цього вона одружилась зі Свейном Вилобородим [3, с. 487].

«Татр про Стюрбйорна» зазначає, що Ерік отруїв свого брата Олафа на бенкеті, після чого правив одноосібно [15, с. 70–73].

Сумнівів в існуванні цього короля немає через величезний пласт різноманітних джерел, які згадують його особу. Цікавим для нас видається свідчення про його зовнішню політику. Зокрема, Адам Бременський, виходячи з розповідей короля Свейна, згадує, що Ерік з великим військом напав на Данію і захопив країну Свейна Вилобородого. В тому ж творі згадується, що він уклав договір з польським королем Болеславом (992–1025), що був скріплений шлюбом, вів війну з Оттоном III (996–1002), а також ненадовго прийняв християнство [1, с. 346–348].

Східноєвропейська політика правителя відображена нечисельними джерельними свідченнями. Так, «Сага про Інгвара Мандрівника» (XII ст.) згадує одну дочку Еріка, ім'я якої невідомо. Вона була одружена з конунгом фюлька в Гардаріці [6, с. 51–56].

«Сага про мешканців Фарерських островів» (XIII ст.) згадує, що норвезькі купці вбили одного шведа. За це король наказав вбити всіх дванадцятьох купців. Норвезький правитель вирішив помститись. Він доручив напасти на прикордонний загін, а після цього напав на Хольмгард в якості помсти шведському королю [10, с. 242]. Цей факт можна розцінювати як натяк на пережитки часів, коли Східноєвропейські землі входили до

орбіти впливу шведських королів. Очевидно тут мала місце і шлюбна політика – напад на ці землі міг завдати шкоди родичам шведського короля.

Внутрішня політика короля також суперечлива. В «Сазі про Інгвара Мандрівника» описується захоплення Еріком земель дев'яти ярлів, які бунтували проти короля та прилучення їх до Швеції [6, с. 51–56]. Однак Галина Глазиріна помітила схожість цього епізоду із татром про Еймунда [6, с. 59], тому ця згадка може бути виключно символічною.

Син брата Еріка, Олафа, Стюрбйорн очевидно також претендував на шведське королівство. Він неодноразово повставав проти свого дядька. Через це, щоб відволікти конкурента, Ерік дав йому 60 кораблів, щоб він відправився в Аустрвег як вікінг, грабуючи околиці. В тому ж таки творі вказано, що Стюрбйорн відвойовував володіння колишніх королів Швеції [10, с. 163].

Стюрбйорн, заручившись допомогою данців, все ж виступив проти свого дядька. Генеральна битва відбулась на Фллісфеллірі. За сюжетом «Татру про Стюрбйорна» Ерік поклонявся Одіну, а його племінник – Тору. Ерік пообіцяв, що в разі перемоги Одін може забрати його життя через десять років, після чого здобув перемогу. Саме за неї він отримав прізвисько Переможець [15, с. 70–73]. На честь загиблих в цій битві було встановлено декілька рунічних каменів, які підтверджують масштаби цієї події [10, с. 370].

Дата смерті конунга також є дискусійною. Нам відомо що він помер своєю смертю від хвороби [12, с. 116]. Адам Бременський згадує, що Свен Вилобородий повернувся на данський трон після смерті Еріка, пробувши у вигнанні 14 років. Однак, сучасні дослідники спростовують це твердження [4, с. 131–132]. «Сага про Гаральда Сіра Шкура» (XIII ст.) повідомляє, що Ерік помер через 10 років після смерті Стюрбйорна [13, с. 94], тобто десь в 90-х рр. X ст. У «Сазі про Гревйор» сказано, що коли Ерік помер, його син ще був досить малим [18, с. 61]. Враховуючи, що Олаф був його сином від першої дружини, можемо побачити деякі невідповідності. Скоріше за все, автор саги помиляється, оскільки далі йде легенда про прізвисько короля Олафа

Шетконунга, яка не зовсім співпадає з офіційною версією [3, с. 238].

На думку Аделаїди Сванідзе, Ерік Переможець є першим конунгом про якого у нас є справді достовірні свідчення, інші конунги відносяться до епічного прошарку, де народна пам'ять домінує над історичною [12, с. 366].

На прикладі невеликої частини родоводу шведських королів ми розглянули політичну історію Швеції. Ця розвідка має ознайомчий характер і не вичерпується представниками бічних та гіпотетичних членів королівських родів. Метою цієї статті є постановка проблеми, оскільки це питання потребує подальших спеціальних досліджень.

Важливим є розгляд представників непрямих спадкоємців королівств, оскільки саме вони найчастіше відправлялись у морські походи в пошуках слави і збагачення та не рідко колонізували захоплені землі. Такі особи найчастіше ставали героями легендарних саг, часто присвоюючи чужі заслуги. Генеалогія таких людей не є абсолютною і саги згадують лише невелику кількість персоналій, існування яких не завжди можна довести або спростувати, а факти їхніх біографій окуті численними міфами. Доволі часто трапляються «мандрівні сюжети». Якщо почерпнути інформацію про таких бічних представників з інших джерел, вона буде вкрай мізерною, оскільки часто ми мало що можемо знайти навіть про королів, не кажучи вже про їхніх родичів чи місцевих конунгів.

Королівські родини почали описувати часто на замовлення самих представників династії. Саме в цей час починають зароджуватись перші скандинавські національні історіографії – «Коло Земне» Снорі Струлуссона, «Діяння Данів» Саксона Граматика, «Історія Норвегії». На жаль, жодного твору який би відображав історію Швеції цього періоду ми не знаємо, тому мусимо збирати інформацію про кожного окремого короля з невеликих фрагментів.

Список джерел та літератури

1. А. Бременский, *Деяния архиепископов гамбургской церкви*, [в:] *Немецкие анналы и хроники X–XI столетий*, перев. И. Дьяконова, В. Рыбакова, Москва 2012, с. 296–449.
2. Л. Войтович, *Князь Рюрик, Біла Церква* 2014, 123 с.
3. Т. Джаксон, *Исландские королевские саги о Восточной Европе*, Москва 2012, 780 с.
4. Г. Джонс, *Викинги. Потомки Одина и Тора*, Москва 2007, 445 с.
5. Г. Глазырина, *Перечень правителей Швеции в древнеисландской «Саге о Хервѳр и конунге Хейдреке»*. К проблеме конструирования генеалогий, «Восточная Европа в древности и средневековье» 2001, с. 66–71.
6. Г. Глазырина, *Сага об Ингваре Путешественнике: Текст. Перевод. Комментарий*, Москва 2002, 464 с.
7. А. Кирпичников, *Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв.*, «Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы» 1988, с. 38–79.
8. Г. Лебедев, *Эпоха викингов в Северной Европе*, Ленинград 1985, 285 с.
9. Е. Литовских, *Родословия в «Саге о Ньяле»*, [в:] *Восточная Европа в древности и Средневековье: Генеалогия как форма исторической памяти. XIII Чтения памяти чл.-корр. АН СССР В. Папуто*, Москва 2001, с. 119–126.
10. О. Пріцак, *Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія*, Київ 2003, 1306 с.
11. Римберт, *Житие святого Ансгара*, [в:] *Швеция и шведы в средневековых источниках*, ред. А. Щеглов, Москва 2007, с. 11–86.
12. А. Сванидзе, *Викинги – люди саги: жизнь и нравы*, Москва 2014, 800 с.
13. С. Стурлусон, *Круг Земной*, ред. А. Гуревич, Москва 1980, 687 с.
14. Ф. Успенский, *Люди, тексты и вещи. Из истории культуры средневековой Скандинавии*, Москва 2015, 256 с.
15. *Flateyjarbok. En Samling af norske Konge-Sagaer med indskudte mindre Fortællinger om Begivenheder i og udenfor Norge samt Annaler*, udg. af G. Vigfusson og C. Unger, Christiania 1862, 603 p.

16. A. Smith, *The Sons of Ragnar Lothbrok*, «Saga Book of the Viking Club» 1936, № 11, p. 173–196.

17. T. Noonan, *Why the Vikings First Came to Russia*, «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge» 1986, № 34, p. 321–348.

18. *The Saga of King Heidrek the Wise*, trans. C. Tolkien, London 1960, 100 p.

ПОПЫТКИ РЕКОНСТРУКЦИИ ГЕНЕАЛОГИИ ШВЕДСКИХ ПРАВИТЕЛЕЙ VIII – X СТ.

Владислав КИОРСАК

Львовський національний університет імені Івана Франко

В статье сделано попытку реконструкции генеалогии шведских правителей от конца VIII до начала X вв., а также попытку отделения легендарных персонажей от тех, которые действительно имели место. Проанализировано состояние базы источников и на их основании воспроизведено биографию конунгов династии Мунсё. Исследовано внешнюю и внутреннюю политику, а также их отношение к геополитической ситуации в Восточной Европе.

Ключевые слова: генеалогия, династия Мунсё, средневековая Швеция, русско-скандинавские отношения.

ATTEMPT TO RECONSTRUCTION A GENEALOGY LIST OF SWEDISH RULERS VIII-X C.

Vladislav KIORSACK

Ivan Franko National University of Lviv

In this article we try to analyze the main sources and to make genealogical research of Swedish legendary kings. Analyze of domestic and foreign policy of this rulers and their influence on processes of state formation in Eastern Europe is made. Historicity of these persons is controversial and sources are often later than events that we are considering on. In our view this issue is very important, because it helps to understand history of the early Swedish states.

Key words: genealogy, house of Munsö, medieval Sweden, Russian-Scandinavian relations.

УДК 94(37):61-051]"05/11"

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ЛІКАРСЬКОЇ СПРАВИ У ВІЗАНТІЇ В VI-XII ст.

Назар КУРІЙ
Лугівська ЗОШ I-II ступенів

У статті пропонується короткий огляд медичної справи Візантії у VI-XII ст. Проаналізовано особливості розвитку медичної справи як за письмовими, так і за археологічними джерелами.

Ключові слова: лікарська справа, візантійські лікарі, Візантія у VI-XII ст.

Лікарська справа у Візантії досліджувалася лише в контексті історії середньовічної медицини. Так, у Російській імперії візантійській медицині був присвячений розділ праці Савелія Ковнера «Історія середньовічної медицини» [16]. У 1961 р. в післяреволюційній Росії вийшли дві «Історії медицини» Феодосія Бородуліна [4] та Михайла Мультановського [25]. Ф. Бородулін виділив короткий огляд лекцій з візантійської медицини, а М. Мультановський у своїй монографії присвятив цій темі п'ятий розділ під назвою «Медицина у Візантії та арабських халіфатах». Глибокому вивченню лікарська справа Візантійської імперії піддалася лише у 80-х рр. XX ст. Варто згадати науковий симпозіум щодо згаданої проблеми, що відбувся в 1983 р. у Вашингтоні – «Symposium on Byzantine Medicine», а також роботу Тімоті Міллера про візантійські лікарні [48]. В російськомовній літературі на це питання звернула увагу Зінаїда Самодурова [33, 34, 35,]. Також варто відзначити переклад візантійського медичного трактату, виконаний Григорієм Литавріним [24].

У ранній період Візантійської імперії лікарською справою займалися в Олександрійській медичній школі. Тут медичну освіту здобули такі візантійські лікарі як Оривасій, Кесарій, Яків, Аецій з Аміди, Павло Егінський, Гесихій, Дамаскій, Асклепідот, Палладій. Після завершення навчання в Олександрії, складання іспитів, надання відповідних свідоцтв і закінчення медичної школи лікарі мали змогу займати державні посади і отримати

звання старшого лікаря – архіатра. Випускникам цієї школи відкривалися чудові перспективи в Константинополі. Після завоювання арабами Олександрії (642 р.) лікарською школою став заклад у Салерно, заснований в IX ст. на Апеннінському півострові. Ця школа відома, насамперед, своєю анатомічною студією і тим, що тут дозволялося навчатися та викладати жінкам. Анатомію вивчали на підставі розтину тварин (переважно свиней), оскільки християнською релігією осквернення людських тіл заборонялося [9, с.160]. Інколи цікавість перемагала, і багато хто наважувався досліджувати людську будову всупереч законам: *«Затримано... перебіжчика з християн, ватажка скамарів, якому в пристані святого Фоми відрізали руки і ноги, і потім віддали лікарям; вони його, ще живого, розрізали [від пупа до грудної порожнини – В.О., Ф.Т.] для вивчення внутрішнього устрою і нарешті піддали спаленню»* [22, с. 319].

Окрім вже згаданих медичних шкіл Олександрії і Салерно, медицина разом з іншими науками викладалася у Вищій школі в Константинополі. Лікарі проходили навчання двома способами: індивідуально або в школі. Як правило, професія медика була спадковою, передавалася від батька до сина. У 1134 р. при лікарні існувала школа для дітей, де навчалися майбутні спадкоємці медичного персоналу, які хотіли продовжити роботу своїх батьків. Між іншим, Олександр та його брат Діоскор з Тралл, перейняли навик лікування від свого батька, який лікував жителів міста, син Оривасія, Євстафій, також пішов слід за своїм батьком. Здобути освіту лікаря міг будь-хто, якщо мав змогу оплатити навчання. Студит у «посланні монаху Феодору» децю пише про це: *«У лікарів тілесних ми бачимо велику старанність і багато засобів лікування, один візьметься лікувати того, інший іншого, і навіть на тих, хто ходить в званні слуги не забороняється займатися цим, у міру придбаного ними лікарського знання, вищого або нижчого»* [42, с 415].

У 1136 р. була створена медична школа при лікарні, побудована імператрицею Іриною для монастиря Пантократора. Заняття з медицини викладав Михайл Італік (бл. 1090–1157). Описуючи слухачам різні хвороби, він для наочності своїх пояснень показував їм пацієнтів, які знаходилися в лікарні.

Навчання медичній справі ґрунтувалося на творах медиків – Гіппократа та Клавдія Галена. Їхні праці слугували основними посібниками під час вивчення медицини, їх вважали беззаперечними авторитетами [9, с. 160]. Про становлення медичної освіти у Візантії збереглися лише фрагментарні відомості з джерел. Візантійські інтелектуали «Першого візантійського відродження» (визначення Поля Лемерля) включали медицину в коло своїх енциклопедичних знань. Зокрема, патріарх Фотій вивчав медицину разом із граматиною, поетикою, риторикою, філософією [19, с. 12]. Так, у «Бібліотеці» розглядаються разом з іншими творами ще й медичні, наприклад, твори Орівасія, Феона, Аеція з Аміди. Так само володіли медичною освітою Михаїл Пселл [27, с. 163] та пізніше – Анна Комніна, Михаїл Італік. У першій половині XII ст. з'являється сатиричний діалог «Тимаріон», з нього дізнаємося про хороші медичні знання автора діалогу. Власні наукові здобутки ромей у цій галузі до XII ст. виглядали наступним чином:

- Орівасій Пергамський (320–400) – лікар і друг імператора Юліана (361–363), склав збірку ексцерптів з найважливіших творів кращих медиків старовини, під назвою «Лікарський збірник». Складався з 70 книг, із яких до нас дійшли тільки 27. «Загальнодоступні лікарства» у 4 книгах, «Синописис» у 9 книгах;

- Аецій з Аміди у VI ст. н. е. склав подібну компіляцію;

- Александр з Тралл (525–605) написав твір під назвою «Терапевтика» у 12 книгах, присвячений патології і терапії внутрішніх хвороб, написаний автором на підставі довголітньої практики;

- Павло Егінський (607–690) – грецький хірург і акушер. Ним був складений компендіум по усіх галузях медицини, особливо важливим розділом якого є «Хірургія» з книги «Короткий виклад Медицини»;

- Феофіл – протоспафарій імператора Іраклія (610–641). Склали компілятивну роботу про облаштування людського тіла і трактат про лікування лихоманки;

- Лев Математик (між 790 та 800 – на початку 870-х рр.) – ймовірний автор твору *Conspectusmedecinae* («Огляд медичного

мистецтва»), та Епіграми («Про лікаря»). Його *Conspectus* складається з 7 розділів, де коротко переказуються роботи Гіппократа та Галена;

- Лікар Лев (*Leonismedici*) жив при імператорі Феофілі (829–842). Склав «Лікарський синопсис» та твір *De natura hominum synopsis* («Про природу людини»). Тема твору подібна до теми твору ченця Мелетія;

- Чернець Мелетій жив у IX ст. Написав трактати про душу, склад тіла тощо. Він трудився у Свято-Троїцькому монастирі міста Тіберополіса (Мала Азія) і був практикуючим лікарем. Його трактати «Про влаштування людини», «Про природу людини» містять теми з богослов'я, фізіології та анатомії. Він ґрунтувався як на творах Галена, так і на працях отців Церкви: Немесія Едеського (його твір «Про природу людини»), Григорія Нисського, Григорія Назіанзина і Василя Великого. Крім того, чернець залишив коментарі до медичних творів Гіппократа;

- Феофан Нонн жив при імператорові Константині VII (945–959). Склав медичну енциклопедію під назвою «Епітомія»;

- Михайл Пселл (1018–1078) склав поетичний словник хвороб «Краща лікарська праця», написаний ямбами (у 1373 віршах) і книги «Про лазню», «Про дієту». У його трактаті *Omnifaria Doctrina* чимало матеріалів з медицини та психології;

- Дамнаст – іатр (з гр. ιατρος – лікар. Наприклад: Педіатр, Психіатр). Склав відомості про догляд та лікування за вагітними жінками, які відносять до XI ст.;

- Симеон Сиф – протовестіарій і магістр. Жив при імператорові Алексії I (1081–1118). Складає книгу про правильне харчування, яка ґрунтується, в основному, на античній традиції. Сиф написав й інші книги з медицини, включаючи спростування розробок Галена;

- Ієрофіл (XII ст.) – автор трактату «Про різну їжу для кожного місяця та її вживання» [49, р. 80–103].

У межах імперії існували лікарні як в містах, так і при монастирях. Дослідники припускають, що у візантійському Херсоні могла функціонувати міська лікарня на місці архітектурного комплексу площею в 1600 кв. м. у районі так званих «Мертвих воріт». Перший, хто звернув увагу на цю

будівлю як міську лікарню, був Сергій Сорочан. Дослідник відносить період будівництва лікарні до V–VI ст., а припинила функціонувати вона в X ст. [36, с. 962].

У 1134 р. при монастирі Христа Пантократора імператор Іоанн II Комнін (1118–1143) урочисто відкрив лікарню на п'ятдесят ліжок. Типікон монастиря повідомляє про лікарню з п'ятьма палатами. Лікарня складалася з декількох відділень: жіночого, хірургічного, для хворих з гострими захворюваннями (сюди перш за все зараховували хворих очима і шлунком) та для звичайних пацієнтів. Хворим видавали матраци (для лежачих – з отвором посередині), подушки, ковдри, сорочки, плащі. У кожному відділенні (себто на 8–12 пацієнтів) працювали двоє лікарів, троє штатних асистентів (фельдшерів), двоє понадштатних і двоє священиків. Уночі в відділеннях чергували по одному з асистентів [18, с. 67]. У VI ст. при монастирі був побудований *nosocomium* на 100 ліжок для хворих Єрусалиму та жителів найближчих околиць [29, с. 46].

Із «Життя преподобного Андрія Юродивого», близько X ст., дізнаємося про існування в Константинополі спеціального притулку для психічнохворих, або, за тодішніми міркуваннями, для біснுவатих людей. Функціонував притулок при церкві св. Анастасії. Хворого заковували в кайдани: таке відношення не вважалося антигуманним, оскільки вважали, що в кайдани поміщається не сам хворий, а демон, який вселився у хворого. Заковування в ланцюги було звичайною практикою в подібних випадках [11, с. 18]. Однією з клінік у Константинополі була лікарня Евбул, про яку розповідається в «Житті Луки Стовпника». В ній могли отримати допомогу жителі не тільки столиці, а й навколишніх міст. Феофілакт Нікомедійський за даними його життя, близько VIII ст., побудував лікарню при головному храмі Нікомедії, долучив до роботи лікарів та персонал з обслуговування, надавши в їхнє розпорядження ліжка й постільну білизну для хворих [32, с. 108]. Із «Життя Філарета Милостивого», (VIII ст.,) дізнаємось, що дружина Філарета в себе на батьківщині за гроші імператора відновлювала храми спалені та зруйновані арабами, а також займалася будівництвом монастирів, богаділень, лікарень [7, с. 113].

Тому бачимо, що при церквах та монастирях знаходилися притулки для хворих, рідше будувалися спеціалізовані будівлі для потреб лікарні. Інколи траплялися масові трагічні випадки з хворими, особливо під час воєн та соціальних заворушень. Такий інцидент стався під час повстання «Ніка» в 532 р. *«При ньому [Юстиніані I (527–565) – А. В.] відбулося повстання Димів, і спалили вони Святу Софію, храм Святого Самсона разом з хворими, вхід у Палац, критий міддю, який з тих пір і понині називається Халка (Мідна) через те, що був покритий позолоченими мідними листами»* – повідомляє нам «Хроніка Магістра та Симона Логофета» (X ст.) [43, с. 117]. Церква на свої кошти виконувала важливу державну функцію соціального забезпечення (організації будинків престарілих, госпіталів тощо). Тому для того, щоб церкви та монастирі продовжували займатися благочинністю, імператори надавали їм земельні наділи. Чимало проастіїв (земельні володіння, що знаходилися як в передмістях, так і в межах самого міста) в столиці та в окрузі знаходилися у володінні церков, монастирів, притулків. Прибутки з таких наділів йшли на потреби самої церкви та її установ, зокрема на утримання лікарів, що працювали в благочинних будинках [47, р. 136]. «Богоугодні» будинки отримували право збирати на покриття своїх витрат державні податки з селян, які жили на землі цієї установи. Така дотація називалася «самоповертальна пожертва» [40, с. 36]. Наявні дані в агіографічних джерелах про лікарську справу в церковному та чернечому середовищі:

- «Життя Саввіанських мучеників», написані Стефаном Савваїтом (кінець VIII ст.) повідомляють, що арабські племена напали на Савину лавру, а внаслідок погрому за пораненими доглядав авва Фома (авва, абат – ще одна назва настоятеля монастиря в Православній церкві);

- «Життя Стефана Савваїта», написані Леонтієм (кінець VIII ст. – початок IX ст.). У них повідомляється, що Єрусалимський патріарх Фома I (807–820) був лікарем та допомагав хворим в Єрусалимі в сані диякона, хоча російський дослідник Хрисанф Лопарев сумнівається в достовірності цієї інформації [5, с. 13–31].

- Саїд ібн-Батрік (876–940), який прийняв ім'я Євтихія, ставши мелькітським патріархом в Олександрії (6 лютого 933 р). Йому належить кілька медичних трактатів, які до нас не дійшли, про які згадує його біограф ібн-Абу Осайбія, що склав його коротку біографію в «Життєписах лікарів», (XIII ст.) [15, с. 112–113].

- Феодор Студит у «Подвижницьких посланнях до монахів» дещо повідомляє нам про функціонування лікарської справи в монастирі. В настанові (слово 84, пункт 3) пише, що існував у монастирі спеціально навчений монах, який мав досвід у лікуванні недуг. За ним прикріплялися від трьох до п'яти помічників. Особливий кухар – особа, що відповідала за фінанси і людина, яка займалася приготуванням мазей, пластирів, бинтів. У слові 77, пункт 5 Студит так закидає монахам: *«І для чого ви ще так неввічливі, що, коли приходить лікар, все біжите до нього, все питаєте, все показуєте члени свої, називаєте хвороби? Чи не соромно вам перед мирською людиною?»* [38, с. 234–235, 255].

- У посланні «чаду Симеону» читаємо про монаха, який лікував хворих поза межами монашого середовища: *«Це я говорю тому, що, як чув, ти залишив келію з метою лікування. Тепер, час не для лікування, а мучеництва. Якщо хочеш лікувати – лікуй словом недужих. А лікувати тілесно хворих дозволено тільки в тому випадку, якщо це зручно робити, проживаючи вдома і не переходячи з місця на місце, і то лише благочестивих чоловіків, а не жінок. Це я тобі раджу з любові»* [38, с. 2182].

Щодо використання лікарської праці військових лікарів під час походів, то ми наштовхуємось на відсутність інформації. Г. Литаврін пише, що візантійські воїни мали особисті запаси бальзамів, мазей та перев'язувальних засобів, військові зберігали правила санітарії та гігієни під час та після походів [24, с. 120]. У «Стратегіконі Маврикія» (VII ст.) знаходимо цікаву деталь про спосіб захисту воїнами себе від отруйних стріл: *«...якщо поранений не натерся заздалегідь соком тіріаку або іншими засобами відомими лікарській науці, або, якщо в той же момент не вирізав рану, щоб отрута не розповсюдилась по всьому тілу...»* [37, с. 191].

З організації війська ми знаємо, що в кожній тагмі було близько 8–10 санітарів і лікар-хірург [17, с. 47]. За Дієстами *«військові лікарі можуть просити про допомогу шляхом відновлення в*

попередньому сані, оскільки посада, яку вони займають, і суспільству приносить користь, і їм не повинна завдавати шкоди» [10, с. 523]. Дещо дізнаємось із статті Олександра Сиркіна, у ній автор робить короткий огляд побуту, матеріальної культури за джерелом IX–XII ст. У тексті зустрічається згадка про військового лікаря, який працював над хворим (не військовим) у мирний час, але сам автор вважає, що ця згадка пов'язана з часом Олексія I Комніна (1081–1118), при якому інститут військових лікарів почав більш окреслювати свою діяльність та отримав ширше поширення серед населення [39, с. 157].

Як бачимо, лікарська справа у Візантії пристосовується до широкого кола потреб людей, відзначається доступністю до медицини всіх верств населення. Створюються притулки для сиріт та вдів, шпиталі для безхатченків і бідняків, лікарні для прокажених та немічних: *nosocomium* – для хворих; *brephotrophium* – для покинутих дітей; *orphanotrophium* – для сиріт; *ptochium* – для бідняків і калік; *gerontochium* – для людей похилого віку; *xenodochium* – для бідних та хворих паломників. У період з 325 по 843 рр. у Константинополі існувало 164 філантропічні заклади: 59 будинків для подорожуючих, 49 лікарень, 22 притулки для бідних, 10 будинків для людей похилого віку, 8 лазень, 7 пологових будинків, 6 лепрозоріїв, 2 дитячих будинки, 1 заклад для сліпих [14, с. 187]. Лікарі працювали при лікарнях, монастирях, філантропічних закладах, при дворі імператора, в приватних маєтках. Наприклад, у різні періоди царювання Юстин I (518–527) та Мануїл I Комнін (1143–1180) мали власних придворних лікарів, які за віросповіданням були іудеями. У «Геопоніках», розділ 47 «Про здоров'я хлібороба» є інформація про те, що лікарі могли жити й працювати в господарських маєтках [8, с. 78].

В агіографії VI ст. читаємо про згадку організації медичної гільдії в Константинополі. Диякон церкви Святої Софії, який страждає від обструкції шлунково-кишкового тракту, для лікування викликав найбільш досвідчених лікарів, яких титулюють «граф лікарів». Гаррі Магуліас вважає, що медична гільдія в столиці в VI ст. існувала, а титул «граф лікарів» – це загальний термін для елітного корпусу лікарів, які були аранжовані за ієрархією навичок і досвіду [47, р. 128]. Олександр

Рудаков стверджував, що в X ст. константинопольські лікарі організовувалися в корпорацію і підпорядковувалися урядовому контролю, свідченням чого є «Житіє св. Самсона Ксенодоха», «Житіє Симеона Метафраста», а також існування безлічі молівдулів і титулу «коміта лікарів» [32, с. 105–106]. Однак із невідомих причин у «Книзі Епарха» не згадується про корпорацію лікарів жодним чином.

Проте, деякі корпорації мали традицію надягати особливі костюми для участі в процесіях і загальних зборах. Такі своєрідні костюми носили, наприклад, лікарі. Феодор Вальсамон (бл. 1130–1199) в коментарях до § 19 Карфагенського помісного собору писав, що патріарх Лука (1156–1169) заборонив священикам вступати в об'єднання лікарів, аргументуючи це тим, що під час процесій вони одягаються в спеціальний одяг своєї корпорації, оскільки священикам не дозволялося носити світські костюми [6, с. 114].

Про способи та методи лікування, якими користувалися лікарі можна почерпнути з візантійського медичного трактату, який датують XI–XIV ст. Власне, з нього ми дізнаємось про основні тогочасні способи та методи медикаментозного лікування та навіть назви галузей медичної науки – фізіологія, патологія, гігієна, симптоматика, терапія [24, с. 281]. Як окремі галузі медицини на той час вже існували: акушерство, офтальмологія, дерматологія, гінекологія, стоматологія [50, р. 115].

При лікуванні тієї або іншої хвороби медики наслідували поради Гіппократа, що рекомендував брати до уваги пори року та сезонність певних захворювань, враховувати місяць, місцевість, клімат, вік, умови та спосіб життя пацієнтів. Візантійські лікарі використовували властивості різних рослин, зокрема – виноград, сандал, яблуко, айва, груша, гранат, слива, майоран, ромашка, лілія, мигдаль, сезам, нарцис, мирт, селера, петрушка, хрін, гарбуз, кріп, буряк, сочевиця, полин, ревінь, часник, цибуля, капуста тощо. Складали з них різні настоянки, відвари та мазі.

Як один із способів лікування була дієта. Дієтичні приписи, що детально описують властивості їжі, були широко поширені. Із приписів дізнаємося про тогочасні уявлення властивостей їжі,

смаків, наприклад: «По смаку продукти діляться на вісім груп: на солодкі, гіркі, солоні, гострі, жирні, в'язкі, без смаку та зі смаком» [24, с. 261]. Також лікувальним засобом вважали купання в лазнях. Фундаментальним способом лікування хворих, було виведення «надлишків» з організму хворого за допомогою проносного, сечо-кровопускання. З розповіді Анни Комніної про свого батька, дізнаємось: «Не давши Олексію снодійного, лікарі вирішили скористатися кровопусканням і зробили надріз на лікті...» [1, с. 428]. Набув поширення також ще один метод – припікання [1, с. 429].

Опираючись на археологічні знахідки медичного реманенту візантійських лікарів, можна скласти детальнішу картину лікарської справи. В їхньому арсеналі знаходилося близько двох сотень хірургічних інструментів. Зокрема: пінцети (слугували для розтягування ран); зонди; шпатель; ножі (використовували як ланцет для кровопускання); припікачі (для дезінфекції ран після хірургічного втручання, ампутацій); спеціальні ложки (використовувалися в акушерстві); гусяче пір'я (ці інструменти використовувалися в операціях на очі). Виготовлювали хірургічні предмети як з бронзи, кісток, так і зі срібла [45, р. 187–188].

У візантійському медичному трактаті знаходимо спосіб приготування знеболюючих та снодійних ліків [24, с. 283]. Тут можна стверджувати про перші прототипи наркозу в лікарській справі. Про хірургічні втручання ще дають свідчення і писемні джерела. Наприклад, натяк на хірургічну операцію ми можемо знайти у «Візантійських Житіях Святих VIII–IX ст.». Йдеться про наступне: «У одної жінки були надзвичайно важкі роди; лікарі радили навіть розсікти лоно і витягнути звідтам дитину» [5, с. 283].

Прямі докази хірургічного втручання візантійських лікарів знаходимо в «Життеписі візантійських царів» – згадка про «сіамських» близнюків, яка датується 945 р. «У ті дні прибуло в місто якесь вірменське чудовисько. Це були два зрощених хлопчика – породження одного черева. Вони зрослися животами до самого низу, і члени їх тіла – здорові і неушкоджені, як би розташовувалися один проти іншого. Довгий час вони перебували в місті, всі витріщалися на це страшне чудовисько, а потім вигнали як погане знамення. При єдиновладному ж правлінні Константина вони знову з'явилися в

місті. Коли ж один з них помер, досвідчені лікарі майстерно відікли частину, що зрослася, в надії, що другий з них виживе. Але, проживши три дні, він помер» [30, с. 267]. Ще один доказ цьому знаходимо в надгробному слові Микиті (до 775–824 pp.), ігумену Медікійського монастиря, де автор надгробного слова, описує життя та діяльність ігумена. «І тому батько, розгнівавшись, так нещадно бичував [Микиту – Т. С.], що спина його загноїлася від нестерпних побоїв і лікарі застосували хірургію...» [12, с. 271].

Траплялися випадки, коли візантійці боялися лікарів, бо вони могли шахраювати і наживатися на пацієнтах. Про це читаємо в творі Кекавмена Катакалона (§ 55). Назва уривку перекладається як: «Про те, щоб не попасти в руки лікарям». Наступні слова є пояснювальними: «Молись про те, щоб не впасти в руки лікаря, навіть якщо він дуже вправний, бо він скаже тобі не те, що слід. Якщо твоя хвороба незначна, він її перебільшить надміру і скаже: «Потрібні тобі трави дорогої ціни; але все-таки я тебе вилікую». Потім взявши у тебе гроші, скаже, що цього недостатньо було для покупки. Бажаючи тобою поживитися, він велить тобі те, що противно твоїй хворобі, і роздразнить ще більш твоєю хворобою; потім знову буде лікувати, і знову затягне недугу. Роблячи це багато разів, він отримує від тебе, що йому потрібно; і ледь тоді прийме належних заходів» [21, с. 241].

Про лікаря-шарлатана розповідається в невеликому сатиричному творі «Кат, або Лікар» Феодора Продрома (XII ст.), де він розповідає про свій невдалий візит до ескулапа, який намагався видалити в нього зуб. Феодор Продром детально описує процес лікування: спочатку лікар розрізав йому ясна, потім хворий зуб вирвав інструментом, яким можна було вирвати бивню в слона, а не тільки видалити зуб у людини. У результаті всіх маніпуляції горе-лікар зумів лише відламати частину зуба пацієнта [34, с. 322].

Лікарі не тільки шахраювали, а й використовували свої знання в царських інтригах, мова йде про аварських правителів. Про це нас інформує Феофан Сповідник за 756 р.: «...Він помітивши в ньому головний біль у половині голови [мігрень – В.О, Ф.Г] і запаморочення, запевнив, що він вилікує його, якщо він дозволить вдихнути собі в ніздрі чхальний порошок, який винайдений лікарем його ймення Мойсей... а сам цей Авделла переконав подарунками... приготувати сильні ліки, і між іншим дуже снодійні. Ізевіс Муса, повірив Авделлі, хоча і остерігся від бенкету з ним,

побоюючись зловмисності його, але чхальний порошок прийняв. Всі головні почуття його запаморочені, головні дії розуму зупинилися, і він лежав безмовний...» [22, с. 319].

Припускаємо, що зловживання, які робилися лікарями, могли походити не тільки від власних суб'єктивних чинників, але й від законодавчих, за якими смерть пацієнта не була провиною лікаря. Можливо, наведена нижче стаття Дігест стосувалася до тих епізодів, де особа не маючи освіти, лікарської практики, бралася за лікування. Титул XVIII: «...Лікарю не ставиться в провину настання смерті, але має бути поставлено те, що він скоїв у силу своєї недосвідченості; злочин, вчинений особою, яка обманює людей, що знаходяться в небезпеці, не повинно залишатися безкарним під приводом слабкості людської природи» [10, с. 175]. Про ще один інцидент читаємо в «Корисній історії» IX ст. Петра Сицилійського. Йдеться про засновника єретичного вчення Мані: «Хворів син перського царя, за яким доглядали безліч лікарів. Мані оголосив, що він зможе вилікувати його. Віддалилися лікарі, а разом з ними і життя хлопчика. Після цього соромили цю людину і його нечестя, та й віддали його до в'язниці».

Філософ був поміщений у в'язницю не тому, що був засуджений за осуд царя і не тому, що він знищив ідоли, а тому що збрехав, обіцяючи врятувати хлопчика. Він став причиною смерті того, кого можна було врятувати лікарської турботою. Прогнавши лікарів, він убив його своєю недбалістю [3, с. 175]. Ми не знаємо, чи Мані мав відповідну освіту та практикував лікарську справу, але в даному джерелі варто зважати на церковні штампи автора. Петро Сицилійський зображає Мані як єретика, тобто як брехуна та злодія.

Постає питання: скільки ж отримували лікарі за свою роботу? Серед розмаїття хвороб та відсутності інформації про ціни за їхнє лікування все ж таки існують деякі дані. На допомогу приходить «Морський закон» (VII–IX ст.): «Якщо хто з навклірів або купців, або моряків вдарить кого кулаком і пошкодить око, або вдарить ногою в пах, що заподіє грижу, то той, хто вдарить, повинен сплатити лікарю за лікування і втрату ока 12 золотих, а за грижу – 10 золотих» [27, с. 20]. Тому послуги, як бачимо, були не з дешевих. Доказ цьому знаходимо в «Житті Мелетія Нового» (XII ст.). Автор розповідає про те, як у «правителя Пелепоніса» захворів родич. Хлопчику ставало від хвороби все гірше й гірше.

Як пише автор: *«цей Нікеріт придумував усілякі засоби лікування, збирав звідусіль і з усіх країн ескулапів, які, подібно ненажерливим шулікам, поїдали його майно»* [28, с. 146]. Із біографії Никифора Влемміда знаємо, що його батько належав до вищого класу константинопольських громадян та був лікарем, що дало змогу Никифору отримати ґрунтовну освіту в приватних дидаскалів [2, с. 3].

Придворні лікарі були високопривілейованою групою, звільненою від усіх звичайних податків. Поруч з ними в Константинополі існувало чимало звичайних лікарів, які були в кожному з регіонів столиці. Вони, мабуть, отримували зарплату від держави, але нерідко й самі клієнти платили їм за послуги. Чимало було приватних лікарів, які жили виключно на ті кошти, які отримували від хворих [41, с. 103]. Як зазначав Михайло Сюзюмов, що *«...заробіток лікарів зазвичай оплачується не заробітною платою, а почесним підношенням – гонораром»* [34, с. 247]. Пересічні візантійці користувалися послугами лікарів нижчого класу, лікарська справа яких наполовину межувала зі знахарством. Навіть раби-лікарі коштували дорого. Наприклад, у «Заповіті протоспафарія Воіли» (XI ст.) є реляція, що ціна на лікарів у XI ст. становила 60 номісм [13, с. 222].

Щодо соціального становища лікарів, то варто згадати класифікацію складу населення візантійської столиці в IV–VI ст. ірландського історика Джона Бьюрі. Згідно з його характеристикою, між імператором і народними масами знаходилася аристократія, яка в свою чергу поділялася на вищу, середню і нижчу. До аристократії він зараховував вищих чиновників, професорів університету та лікарів, які мали високий статус. Середні верстви, на думку автора, були представлені багатими купцями й юристам-початківцями; далі йшли лікарі, які не мають привілеїв, вчителі, ритори та міська біднота.

Франц Тіннефельд ділить населення Константинополя на сенаторську аристократію, окремі категорії чиновників, військових, кліриків, вчених, лікарів, адвокатів, архітекторів, торговців, ремісників, осіб без певних занять і рабів. Ганс-Георг Бек всіх жителів Константинополя ділить на три групи: аристократію, середні верстви і народні маси. Середні верстви,

на думку автора, були представлені власниками ергастеріїв, середніми землевласниками, лікарями, викладачами [44, с. 103].

З часів Юстиніана I поступово відбувається спад у культурі та освіті. Зміни зачепили також лікарів. Прокопій Кесарійський пише, що імператор скасував пенсії лікарям та викладачам [31, с. 103]. Як зазначає Олександр Каждан, візантійські медики після VII ст. втратили своє соціальне становище. Агіографія майже не згадує про них, а інтелектуали «Македонського відродження» не розглядають лікарів як собі рівних [46, р. 51]. В іншій статті про соціальний склад населення візантійських міст дослідник про лікарів не згадує нічого [20, с. 85-96].

Підсумовуючи, можна зауважити, що візантійська медицина була орієнтована на соціальну більшість населення, оскільки отримати лікарську допомогу міг будь-хто. Беручи свій початок із Елліністичної Греції, протягом VI–XII ст. візантійська медицина йде на спад. Імператори Македонської династії перестають піклуватися про розвиток науки, що впливає негативно й на медицину. Паралельно лікарська справа бурхливо розвивається в арабському світі. З'являються нові імена, які піднесуть середньовічну медицину на новий рівень розвитку: Гонен, Юханна ібн Масавай (753–853), Хунайн ібн Ісхак Johannitius (809–873), Алі ібн Сахль Раббаналь-Табарі (838–870), Ар-Разі (865–925), Альбукасіс (936–1013), Авіценна (980–1037), Ібн аль-Вафід (997–1074); Ібн Зухр (від 1072 до 1094–1162) та ін. Візантійська медицина досягне свого апогею згодом із Іоанном Актуарієм.

Список джерел та літератури

1. Анна Комнина, *Алексиада*, пер. Я. Любарского. Москва 1965, 688 с.
2. В. Барвинок, *Никифоръ Влемидъ и его сочинения*, Киев 1911, отд. I, 366 с.
3. Р. Бартикян, *Петр Сицилийский и его «История павликиан»*, «Византийский Временник» 1959, т. 18, с. 323–360.
4. Ф. Бородулин, *История медицины*, Москва 1961, 251 с.
5. *Византийские Жития Святых VIII–IX веков*, пер. Х. Лопарева, «Византийский Временник» 1912, т. 19 (Вип. 1–4), с. 1–150.
6. *Византийская книга Эпарха*, пер. М. Сюзюмова, Москва 1962, 294 с.
7. *Византийские легенды*, ред. С. Поляков, Ленинград 1972, 301 с.
8. *Геопоники*, пер. Е. Липшица, Москва–Ленинград 1960, 225 с.
9. Е. Гранстрем, *Отрывок медицинского трактата Аэция из Амиды в списке X–XI вв.*, «Византийский Временник» 1956, т. 9, с. 159–169.
10. *Дигесты Юстиниана*, пер. Л. Кофанов, Москва 2002, 584 с.
11. *Житие блаженного Андрея Христа ради юродивого (870–936 гг.)*, сост. Н. Трофимов, Москва 2012, 221 с.
12. *Жития византийских святых эпохи иконоборчества*, за ред. Т. Сенина, Санкт-Петербург 2015, т. I, 804 с.
13. *Завещание протоспафария Воилы*, «ЖМНП», пер. В. Бенешевича, 1907, с. 219–231.
14. И. Иванов, *Благоворительность и медицина в Византии, «Общество. Среда. Развитие». Terra Humana. (Здоровое общество)* 2010, № 3, с. 186–189.
15. Л. Исакова, *К вопросу о хронике Евтихия и ее рукописях*, «Византийский Временник» 1983, т. 44, с. 112–116.
16. *История средневековой медицины*, за ред. С. Ковнера, Киев 1893, вып. 1–2, 635 с.
17. *Історія Візантії. Вступ до візантиністики*, за ред. С. Сорочана та Л. Войтовича, Львів 2011, 880 с.
18. А. Каждан, *Два дня из жизни Константинополя*, Санкт-Петербург 2002, 320 с.

19. А. Каждан, *История византийской литературы (850–1000гг.)*. Эпоха византийского энциклопедизма, пер. Д. Абдрахмановой, Санкт-Петербург 2012, 376 с.
20. А. Каждан, *Социальный состав населения византийских городов в IX–X вв.*, «Византийский Временник» 1956, т. 8, с. 85–96.
21. Кекавмен. *Советы и рассказы: Поучение византийского полководца XI века*, за ред. Г. Литаврина, Санкт-Петербург 2003, 711 с.
22. *Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и его сына Феофилакта*, пер. В. Оболенский, Ф. Терновский, Москва 1884, 370 с.
23. Г. Литаврин, *Византийский медицинский трактат XI–XIV вв.* «Византийский Временник» 1971, т. 31, с. 249–301.
24. Г. Литаврин, *Как жили византийцы*, Москва 1974, 191 с.
25. М. Мультиановский, *История медицины*, Москва 1961, 347 с.
26. Михаил Пселл, *Хронография*, пер. Я. Любарского, Москва 1978, 319 с.
27. *Морской закон*, [в:] «Античная Древность и Средние Века», пер. М. Сюзюмова, Москва 1969, Вып. 6, с. 3–54.
28. *Николая епископа Мефонского и Феодора Продрома, писателей XII столетия, жития Мелетия Нового, «Православный палестинский сборник»*, пер. В. Васильевского, Санкт-Петербург 1886, Вып. 17, 246 с.
29. М. Пархоменко, *О медицине в византийском Херсонесе–Херсоне*, «Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна» 2011, Вип. 44, с. 40–52.
30. *Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей*, за ред. Я. Любарского, Санкт-Петербург 2009, 400 с.
31. Прокопий Кесарийский. *Война с персами. Война с вандалами. Тайная история*, пер. А. Чекаловой, Москва 1993, с. 432.
32. А. Рудаков, *Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии*, Санкт-Петербург 1997, 296 с.
33. З. Самодурова, *Естественнонаучные знания*, [в:] *Культура Византии. Вторая половина IV–VII вв.*, за ред. З. Удальцовой, Москва 1987, 723 с.
34. З. Самодурова, *Естественнонаучные знания*, [в:] *Культура Византии. Вторая половина VII–XII вв.*, за ред. З. Удальцовой, Г. Литаврина, Москва 1989, 680 с.

35. 3. Самодурова, *Система подготовки врачей в Византии в VII–XII вв. Центры медицинского обучения*, [в:] «Византийские очерки» 1996, с. 25–38.

36. С. Сорочан, *Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.)*. Очерки истории и культуры, ред. Г. Ивакин, Харьков 2005, ч. 1–2, 1648 с.

37. *Стратегикон Маврикия*, за ред. В. Кучмы, Санкт-Петербург 2004, 256 с.

38. Феодор Студит, *Сочинения*, Москва 2015, 2324 с.

39. А. Сыркин, *Сведения «Дигениса Акрита» о византийском быте и памятниках материальной культуры*. «Византийский Временник» 1962, т. 21 (46), с. 148–164.

40. М. Сюзюмов, *Экономические воззрения Льва VI*, «Византийский Временник» 1959, т. 15, с. 33–50.

41. М. Сюзюмов, *Трудовые конфликты в Византии*, [в:] *Византийские этюды*, Екатеринбург 2002, с. 269–304.

42. *Творения преподобного отца нашего и исповедника Феодора Студита*, под ред. архимандрита Фотия, Санкт-Петербург 1867, Ч. II., 617 с.

43. *Хроника Симеона Магистра и Логофета*, перевод А. Виноградова, Москва 2014, 264 с.

44. А. Чекалова, *Константинополь в VI веке: Восстание Ника*, Санкт-Петербург 1997, 332 с.

45. L. Bliquez, *Two Lists of Greek Surgical Instruments and the State of Surgery in Byzantine Times*, «DumbartonOaksPapers» 1984, vol. 38, p. 187–204

46. A. Kazhdan, *The Image of the Medical Doctor in Byzantine Literature*, «Dumbarton Oaks Papers» 1984, vol. 38, p. 43–51.

47. H. Magoulas, *The Lives of Saints as Sources of Data for the History of Byzantine in the Sixth and Seventh Centuries*, «Byzantinische Zeitschrift» 1964, Bd. 57. p. 127–150

48. T. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Baltimore and London 1997, 288 p.

49. P. Prioreschi, *A History of Medicine: Byzantine and Islamic medicine*, Omaha, Horatius Press, Vol IV, *Roman Medicine*, 2001, 479 p.

50. O. Temkin, *Byzantine Medicine, Tradition and Empiricism* «Dumbarton Oaks Papers» 1962, vol. 16, p. 97–115.

ОБЩИЙ ОБЗОР ВРАЧЕБНОГО ДЕЛА В ВИЗАНТИИ В VI-XII вв.

Назар КУРИЙ
Луговская ООШ I-II ступеней

В статье предлагается краткий обзор медицинского дела Византии в VI-XII вв. Проанализированы особенности развития медицинского дела как по письменным, так и по археологическим источникам.

Ключевые слова: врачебное дело, византийские врачи, Византия в VI-XII вв.

THE GENERAL VIEW OF DOCTOR'S TREATMENT IN BYZANTIUM IN VI-XII CENTURIES

Nazar KURIY
Luhivska School

The article offers a brief overview of the medical case of Byzantium in the 6th-12th centuries. The specifics of the development of medical affairs are analyzed both from written sources and from archaeological sources.

Keywords: doctor treatment, byzantine doctors, the Byzantine Empire in VI-XII c.

УДК 94(460:72=822.21):355.48"152/154"

«ЗІТКНЕННЯ СВІТІВ»: ПРОБЛЕМА КОЛОНІЗАЦІЇ ІСПАНЦЯМИ МЕЗОАМЕРИКИ

Орест МИКІЄВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті проаналізовано військовий потенціал і тактику іспанських конкістадорів та ацтекських воїнів, а також звернуто увагу на саме місто Теночтитлан (сучасне Мехіко). Досліджено наростання конфлікту при спробі окупації міста іспанцями. Охарактеризовано позиції різних сторін конфлікту і зроблено підсумок стосовно ролі «Ночі скорботи» в історії Нового Світу.

Ключові слова: ацтеки, конкістадори, іспанці, індіанці, Ернан Кортес, Монтесума.

Події, що відбулись після початку подорожі Христофора Колумба в кінці XV ст., змінили хід історії. В сучасній історіографії ацтеків описують не як застиглих в часі людей, а як культурну спільноту, яка створила багато прекрасних матеріальних речей, очолювала процес державотворення в Центральній Америці і яку не даром британський історик XX ст. Арнольд Тойнбі вніс до списку 21 цивілізації людства.

Зіткнення культур було неминучим, і у цій ситуації важливу роль зіграв іспанський конкістадор Ернан Кортес, який, стараючись підкорити Мезоамерику, спровокував ацтеків на жорсткий опір. Про події 1521 р. можна довідатись із записів іспанських конкістадорів, але важкість дослідження полягає в суперечностях і неточності більшості статистичних даних.

Як домінуюча спільнота на території сучасної Мексики, ацтеки сприймали іспанських кавалеристів (та й решту вояків) як закутих у залізо білих богів. Варто розглянути як і якими силами іспанці напросились в гості до Мексики. Навіть Ернан Кортес, завойовник країни ацтеків, писав іспанському імператору Карлу V (1516-1556) про скромну кількість своїх збройних сил. На момент другої облоги Теночтитлана (після Ночі скорботи) в 1521 р. Кортес мав у своєму розпорядженні

всього 86 вершників, 118 арбалетників та аркебузирів і близько 700 піхотинців [6, розділ II].

Конкістадори ніяк не могли використати тогочасні тактичні побудови – знамените іспанське «каре» з піків та аркебуз і мобільні відділи. Якщо враховувати й допоміжні війська лояльних індіанських вождів (про що ще буде мова), то місцевість навколо Теночтитлану цього не дозволяла втілити. Тактика ведення бою в Новому Світі виглядала приблизно так: спочатку вела вогонь артилерія фальконетів, якщо така була на момент битви, наступними стріляли аркебузири, а поки вони перезаряджали зброю, ацтеків вбивали арбалетними стрілами. Врешті-решт, солдати з круглими щитами та мечами вбивали тих, хто прорвався, після чого майже повністю деморалізованих воїнів добивала кавалерія [6, розділ II].

На сьогодні важко описати точний характер озброєння. Проте, зіставляючи різні факти щодо озброєння європейської іспанської армії, можна відтворити середньостатистичний образ і амуніцію конкістадора. До початку XVI ст. іспанське військо перейняло шолом кабассет, особливістю якого була приплюснута (інколи виступала як сталевий гребінь) лінія від переду до тилу, згодом у модифікації моріона з'явилися високі вигнуті гребені. Існує дискусія стосовно того, чи носили взагалі конкістадори в спекотній Центральній Америці шоломи, і чи вони були саме такі. Та якщо європейські армії ними володіли, то їх могли використовувати й за океаном [5, розділ I]. Поширеними видами захисту були нагрудні кіраси та кольчути, а також класичні лицарські шоломи.

Атрибутом вояків були також і щити, проте під час їхнього використання мав враховуватися ще один чинник – вага. У використанні в іспанців були щити мавританського походження – *адарги*. Це шкіряні щити серцеподібної форми з діаметром близько 70–80 см., що склалися з окремих шкіряних пластин, які часто зшивались, заходячи одна за одну. Робили їх із дерев'яної основи, на яку клеїли мінімум два шматки шкіри, які потім зшивались для жорсткості і гнучкості, а позаду пришивалися дві петлі, якими солдат тримав щита. Практичними у використанні були й баклери, або «кулачні щити», названі так через невеликі розміри й свою

багатофункціональність. Позаду вони мали тільки одну петлю-рукоятку, яку воїн буквально затискав у кулаці, а за потреби міг носити на поясі, через що щит був зручним, особливо в ближньому бою піхоти та індивідуальній сутичці. Легкість і кулеподібна вгнутість по центру дозволяла відбити удар і швидко контратакувати. Крім цього, баклер можна було використати і для захисту рукоятки меча та руки, і для прикриття моменту удару.

Таке захисне озброєння нерідко наводило страх на індіанців, проте не менший ефект мала і зброя конкістадорів ближньої та дальньої дії. Іспанці використовували як холодну зброю, так і вогнепальну. Останнє якраз у місцевих племен було відсутнім. Із мечів надавалась перевага *казолеті* – колючо-ріжучому типу шпаги, вагою близько кілограма. Складалась із чотиригранного клинка, до метра довжиною, гарди у формі чаші, яка майже повністю захищала руку. Також використовувалась *еспادا ропера* або *рапіра* – різновид одnorучної шпаги з гострим клинком (довжиною до 110–120 см). Рапіра мала в більшій мірі колюче призначення, оскільки для рубаячого удару вона надто легка. Ефес рапіри для захисту руки не мав суцільний чашоподібний захист, часто лише увігнутої форми металеві лінії. Застосовувались і традиційні європейські одnorучні мечі. Серед інших видів холодної зброї ближнього бою були і довгі піки та алебарди, які в Новому Світі, через фактичну відсутність кавалерії, мало застосовувались [5, розділ I].

До стрілецької зброї конкістадорів можна віднести аркебузи. В той час гладкоствольна аркебуза являла собою непогану зброю з фітільним замком, через який запалювався пороховий заряд. Вона заряджалася з дула та стріляла спершу кам'яними, а потім і свинцевими кулями калібром 15–17 мм, які могли розвивати швидкість до 300 м/сек і для ацтеків була невлучною смертю. Вага зброї становила до трьох кілограмів. Однак важливим моментом є не тільки точність і маса снарядів, а й ефект, тобто спалахи диму і швидкість куль, які жахали племена Нового Світу [5, розділ I].

Гарними ілюстраціями, які зображають конкістадорів, є відоме мексиканське «Полотно Тласкали» (XVI ст.), де зображені кінні іспанські вершники. Одні з них були закуті в залізо, а інші

були в одязі індіанців, який був теж практичний у використанні і поширений серед іспанських воїнів, оскільки кіраса під час підвищення температури нагрівалась, а з напливом комах ставала нестерпною. Зокрема, конкістадори носили навіть індіанські бавовняні панцирі, які теж більш-менш захищали та були легшими [9, р. 4].

Ацтецьких воїнів у Теночтитлані добре описав Анонімний хроніст, який скоріш за все був одним із загону Кортеса. У його праці «Розповідь про деякі речі Нової Іспанії та про велике місто Теместітан, Мехіко» (XVI ст.) ацтецькі воїни, не без пієтету, описуються високими, смаглявими, міцними і витривалими. У бою вони були войовничі і не боялися смерті, мали своїх капітанів (на чолі 200 осіб) і генералів (на чолі 400 осіб). Кожен загін має свого енсіна, тобто знаменоносця, який несе стяг, прикріпивши його до спини [2, с. 19].

Стосовно захисного спорядження, то ацтеки користувалися дублетами – бавовняними накидками, товщиною до двох пальців (близько 5 см). Із такого ж матеріалу носили й рейтузи, підв'язуючи їх з тильної сторони. Одяг із такої тканини є товстим і міцним, самі конкістадори відзначали, що не завжди і мечем його можливо пробити [2, с. 21]. Зверху одяг вкривають різного кольору пір'ям: одні обирають синій та жовтий кольори, інші – білий та червоний тощо. Повелителі воїнів поверх цього вдягали щось на зразок кольчуги, однак в ацтеків вони складаються із срібла або золота. Для захисту голів надягають шоломи у вигляді тигрів, левів або інших тварин із відкритими пащами. Такі шоломи робились із дерева і прикрашалися пір'ям та всілякими прикрасами [1, с. 160]. Щити виготовлялися з тростини, підкріплюючись подвійним шаром бавовни. Вони були овальної або круглої форми, до них додавалися з тильного боку дві петлі для тримання. Лише сильний постріл з арбалету міг його пробити. Окрім цього, щити з передньої сторони підшивалися шкірою і також прикрашалися здебільшого пір'ям [1, с. 159].

В ацтеків вогнепальної зброї, а тим паче артилерії і близько не було, тому їхні воїни мали лише металеву та ближнього бою зброю. Главітолі (лук) вважався «непрестижною» зброєю і робився з дерева, а тятива – із сухожилля тварин. Мітлі (стріли)

до них мали особливі наконечники, які робилися з обсидіану чи інших металів. Також в якості матеріалу були використані кістки тварин [3, с. 132–133]. Найпоширенішою зброєю ближнього бою був макуавітль – дерев'яна пластина, переважно дворучна, товщиною до 10 см. Вона всюди, крім держака, мала по сторонах заглибини, куди вставлялись обсидіанові леза (конкістадори порівнювали їх по гостроті з іспанськими ножами), які закріплювались субстанцією з коренів дерев і глини, яку змішували із кров'ю птахів або тваринними екскрементами. Подібні типи зброї часто зображувались в мезоамериканських писемних кодексах [7, с. 163].

Із металевих зброї поширеними були пращі, що носили завжди з собою, а також тлакочтілі – дротики, які були меншими і легшими за тодішні європейські списи. Наконечники до них найчастіше робилися з кременю або обсидіану, рідше з кісток. Деякі дротики володіли потрійним ураженням, оскільки до держака прикріплювались три тонких наконечники. Поряд з дротиками вживались атлі-атлі або списометалки, що являли собою палки із опорами на кінці, часто з кільцями для пальців. Воїни його кидали по дузі, де в кульмінаційний момент спис вилітав з більшою силою, ніж при простому метанні [3, с. 132–133].

Іспанці, як і сам Кортес, коли вперше побачили Теночтитлан в 1519 р., були вражені його розмірами. Анонім описував місто як досить велике, з населенням 70–100 тис. осіб. Розташоване воно було на солоній частині озера Тескоко, але не посередині, а таким чином, щоб найближча до берега частина міста була на відстані трохи більше кілометра, а сам діаметр міста оцінювався близько 12 кілометрів. Самі іспанці користувались лігами при вимірі довжини. За приблизними підрахунками одна така ліга дорівнювала 4150 м. Вхід у місто з берегів відбувався через три дамби зроблені з каменю і землі, де кожна в ширину до 30 кроків. Уздовж одної з них, яка йде прямо в місто, проходив акведук, де товщина водяного потоку сягала тіла людини. Цей потік забезпечував водою все місто [2, с. 61].

Саме місто багато в чому подібним до європейського. Зокрема, джерела описують прямолінійні вулиці, половина з яких мала тверду основу, наче тротуар, інша частина – водяні,

через які пересуваються на каное. Серед міських площ виділялась одна, яка для іспанців була втричі більша за площу Саламанки, місцеві ринки за один день могли зібрати до 50 тис. осіб. Основними релігійними місцями були східчасті піраміди з товстими стінами, серед яких найвища мала чотири входи, де над кожним була укріплена будівля з функціями зброярні. Будинки в місті будувались із місцевого цементу та цегли з однаковим плануванням, за винятком тих, які мали вежі. У місто, після прибуття туди іспанців, також проникли й християнські місіонери, зокрема францисканці, які засновували свої парафії [2, с. 63].

Кульмінаційним моментом в історії міста була Ніч скорботи (з 30 червня на 1 липня 1520 р.). За рік до цього Кортес вперше ввійшов до міста, взявши фактично правителя ацтеків Монтесуму II (1502–1520) в заручники. У місті з того часу перебувала іспанська залога, включно із лояльними індіанцями, здебільшого тлакскаланцями (плем'я на північ від Теночтитлана). Протягом відрізка часу від входу іспанців у місто і до їх вигнання конкістадори поводити себе як господарі ситуації, виступивши проти релігійних культів, жертвоприношень та засновуючи навіть католицькі місії в місті.

За такого розвитку подій мав відбутись інцидент, який би розпалив гнів місцевих жителів. І такі моменти траплялися. Незадовго до повстання Кортес під впливом інформації про бунт проти нього губернатора Куби Нарваеса, виїхав з міста в напрямку Веракрусу, залишивши замість себе гарнізон Педро де Альварадо. Після перемоги над Нарваесом прибуло посольство від Монтесуми зі скаргою на Альварадо (до цього інформацію про неспокій в місті доносили тлакскаланці). У скарзі йшлося про напад намісника на головну піраміду міста, коли там за попереднім його дозволом відбувалось свято ідолів Віцилопочтлі та Тескатліпоки і проходили ритуальні танці. Тоді Альварадо напав на храм, перебивши жерців і вождів, через що ацтеки були змушені вдатись до самозахисту, вбивши шістьох іспанців. Губернатору було наказано уважно слідкувати за Монтесумою.

Для того, щоби зібрати всі сили, Кортес змушений був відмінити кілька експедицій в бік півострова Юкатан і залучити до походу вояків Нарваеса, які не мали великого ентузіазму. В

той час стало відомо, що ацтеки штурмували палацовий комплекс Теночтитлану, частину якого спалили, вбивши при цьому ще сімох іспанців. Після отримання інформації про наближення Кортеса ацтеки припинили бойові дії, хоча палац не постачався водою і харчуванням. Саме в Тлакскалі конкістадору вдалось зібрати 1300 піших солдат, 96 кавалеристів, 80 арбалетників і 80 аркебузирів. На додаток до нього приєдналися 2 тис. тлакскаланських воїнів [4, розділи XXI–XXIII].

Швидким маршем Кортес досягнув міста 24 червня 1520 р. Підходячи до міста, іспанці помітили, що ніхто їх не зустрічає. Ернана також дратувало й те, що в місті його війську так і не доставили провіанту. Очевидці зазначали, що місто наче вимерло, нікого не було на вулицях. Лише в палаці Кортес зустрівся з Монтесумою, але досить прохолодно віднісся на привітання останнього. Відразу по прибутті Ернан почав вести слідство стосовно міських заворушень, у ході якого виявилось, що Альварардо став каталізатором бунту й якби не Монтесума, то в'їзд Кортеса в місто був би під іншими прапорами.

За версією ж Альвареса міські повстанці хотіли визволити Монтесуму, якими керував також і релігійний фанатизм, оскільки до цього на головній піраміді міста було розміщено зображення Диви Марії. Альварес захищався тим, що, коли ацтеки дізнались про повернення Кортеса з більшими силами ніж до цього, то задумали перебити міську залогу, звільнити свого правителя і перебити решту іспанців. Напад на релігійну процесію Альварес не заперечував, але пояснював це тим, що ніби після неї мали початись бойові дії, тож він просто наніс превентивний удар [4, розділ XXIII].

Як уже зазначалося вище, за відсутності провіанту для свого війська, Кортес висунув ультиматум, у якому або Монтесума реквізує міські ринки, або конкістадор буде змушений вдасться до силових методів. Проте за менш ніж пів години після цієї заяви до Кортеса пораненим прибіг один із іспанців заявляючи, що дороги і дамби навколо міста перекриті і частково розібрані, а навколо повно озброєних осіб. Для перевірки ситуації Кортес спорядив загін Дієго де Ордаса чисельністю в 300 осіб,

наказавши по можливості не застосовувати зброю. Однак було занадто пізно [4, розділ XXIII].

У самому місті вже відбувалася кульмінація протистояння. Не встиг Ордас пройти повністю вулицю, як його загін оточили: з провулків, із дахів будинків на голови іспанців посипались багато каменюк і стріл, від яких 19 солдат було вбито, решта отримала поранення різного ступеня тяжкості. Відразу після цього відбулась облога палацового комплексу. Під час його оборони іспанцям навіть не допомагали мечі, аркебузи та арбалети, оскільки на місце одного вбитого ацтека ставало двоє нових. Сам штурм став для іспанців жахом. Очевидці описували повстанців як біснுவатих, які викрикують всілякі образливі слова. Штурми відбувалися з різних сторін і супроводжувалися підпалами. Вогнище ледве вдавалося ліквідувати, однак усе це відбувалося під акомпанемент бійні, диму та крику [4, розділ XXIV].

У ході вуличних боїв ацтеки вдавано відступали, змусивши іспанців йти вперед, після цього відбувалася контратака, коли наступали вже ацтеки. Не спрацювала й ідея підпалити місцеві будинки, через безперервні атаки й резервуари води, які були майже біля кожного будинку.

Іспанці вигадали конструкцію з дерев'яних веж, під прикриттям яких аркебузири та арбалетники могли вести безпечний обстріл повсталих. Перед ними стояло завдання пробитися до головної піраміди. Свою функцію вони більш-менш виконали, проте кінноті було несолодко, оскільки в тих умовах переваги кавалерії були мінімальними. Ціною багатьох убитих Кортесу вдалося пробитися до піраміди, самому бувши тяжко пораненим. Паралельно руйнуючи зображення місцевих ідолів, іспанці вели бій із трьохтисячною залогою храмового комплексу. Невдовзі були зруйновані й саморобні вежі, залишивши Кортеса без прикриття. Було прийнято рішення на відхід до старого іспанського табору, якраз у момент його нового штурму [4, розділ XXIV].

На нічній нараді першими здали нерви в людей Нарваеса, згодом-таки була встановлена потреба миру з ацтеками, аби потім покинути місто. Проте штурми продовжувались, через що Кортес вирішив для приборкання народу використати

Монтесуму, хоча останній довго відмовлявся від перемовин, вважаючи це марним. Усе-таки він виступив на парапеті даху палацу під охороною іспанців, після чого виявилось, що ацтеки над собою вже поставили іншого правителя – Куїтлака, а після його загибелі – Куатемока. Ацтеки відмовилися припинити бойові дії, заявивши, що живими іспанців не випустять. Перемовини завершилися градом стріл і каміння на Монтесуму та його охоронців, через що колишній ацтецький правитель загинув, отримавши каменем по голові [8, р. 144].

З огляду на марність подальших перемовин, було вирішено пробиватися до узбережжя озера. Це було складним завданням, оскільки мости були підірвані, дамби оточені і перериті, на інших ділянках були викопані палісади під охороною ацтеків. Нічний прорив із міста був найліпшим рішенням, адже в темну пору доби пильність індіанців була слабша. Для оказамилювання було вирішено відпустити найціннішого полоненого жерця з пропозицією миру та виходу за кілька днів із міста, в обмін на що ацтекам поверталось їхнє золото [4, розділ XXIV]. Для нічної втечі було побудовано переносний міст з балок і брусків деревини, щоб у процесі переходу через канал перекидати їх ззаду наперед. При перенесенні конструкції було залучено 500 тлакскаланців і 200 іспанських солдат. Згаданий вище Ордас мав командувати авангардом. Золото, яке раніше було знесене до палацу, погрузили на вісьмох коней, яких не було достатньо, аби вивезти все, тому кожен брав стільки, скільки міг. Це були всі статки, назбирані від першого приходу Кортеса в Теночтитлан [3, с. 78].

У той момент, коли коні та втікачі вже почали перебиратися саморобним мостом, почулися гудіння труб і крики ацтеків, які на каное намагалися заступити іспанцям шлях до прориву. За малий проміжок часу втікачі були буквально оточені зі суші і озера. Далі було ще гірше. Двоє коней через вагу їхньої наші послизнулись на колодах і потонули, перевернувши за собою й решту мосту. Завдяки цьому ацтекам вдалося захопити міст. Аркебузи й арбалети нікому не допомогли, оскільки перші у воді відсиріли, а другі в темряві не могли зарадити катастрофі. Згодом іспанці, що-таки пережили ці події, завдячували своїм спасінням Богові та темряві, бо за денного світла всі вони,

включно з Кортесом, висіли б мертвими на міських ринках [4, розділ XXIV].

Діставшись до берега (навпроти міста) іспанці не отримали перепочинку: Кортес намагався повернутися за рештою, а місцеві вже підтягували свої сили і, за іронією долі, використовували зброю самих іспанців. Зрештою, втікачі визначили шлях відступу на Тлакскалу. Сухопутний перехід відбувався вже стежками, якими вели тлакскаланці, під час чого з боків все одно наступали ацтеки.

Розглянуті вище події дають нам чимало простору для роздумів і запитань. Зокрема, мексиканські історики часто розглядають ідею індіанського чинника в іспанських завоюваннях. Йдеться про те, що частина індіанських племен, як от тлакскаланці та ін., виступали майже відразу в союзі з іспанцями, чисельно зрівнюючи ворожі сторони. Завойовникам надавалися дані місцевої топографії, постачалися продукти харчування і військова допомога. Саме цим, а не технологічною перевагою, ментальністю чи новими захворюваннями більшою мірою ми пояснюємо те, як із такою малою кількістю осіб іспанцям вдалося завоювати Центральну та Південну Америки. Сама «Ніч скорботи» є яскравим прикладом самопожертви в ім'я загального блага.

Список джерел і літератури

- 1 Анонимный автор, *Кодекс Мендоса*, пер. С. Куприенко, Київ 2013, 308 с.
- 2 Анонимный конкистадор, *Рассказ о некоторых вещах Новой Испании и великом городе Теместитане*, Мехико 2007, 83 с.
- 3 В. Баглай, *Ацтеки: история, экономика, социально-политический строй (Доколониальный период)*, Москва 1998, 251 с.
- 4 Берналь Диас дель Кастильо, *Правдивая история завоевания Новой Испании*, пер. А. Захарьяна, Москва 2000, 216 с.
- 5 *Доспехи и оружие конкистадоров*, ред. В. Шпаковский. Режим доступа: <https://topwar.ru/80877-dospehi-i-oruzhie-konkistadorov.html>
- 6 Н. Десяткина, А. Баранов, *Сражение, изменившие ход истории*, Саратов 2005, Том II. 560 с.

7 П. Хуан, А. Перес, *Мексиканская рукопись 385 «Кодекс Теллеруано-Ременсис» (с дополнениями из Кодекса Риос)*, пер. С. Куприенко, В. Танах, Киев 2013, 317 с.

8 R. Koestler-Grack, W. Goetzmann, *Hernando Cortes and the Fall of the Aztecs*, Philadelphia 2006, 158 p.

9 B. Travis, *Sixteenth-Century Tlaxcalan Pictorial Documents on the Conquest of Mexico*, Eugene 2007, 21 p.

«СТОЛКНОВЕНИЕ МИРОВ»: ПРОБЛЕМА КОЛОНИЗАЦИИ ИСПАНЦАМИ МЕЗОАМЕРИКИ

Орест МИКИЕВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франко

В статье проанализировано военный потенциал и тактику испанских конкистадоров и ацтекских воинов, а также обращено внимание на сам город Теночтитлан (современный Мехико). Исследовано нарастание конфликта при попытке оккупации города испанцами. Охарактеризованы позиции разных сторон конфликта и сделано логический итог о роли «Ночи скорби» в истории Нового Света.

Ключевые слова: ацтеки, конкистадоры, испанцы, индейцы, Эрнан Кортес, Монтесума.

«CLASH OF THE WORLDS»: PROBLEM OF COLONIZATION BY SPANISH MEZOAMERICA

Orest MYKIEVYCH

Ivan Franko National University of Lviv

The article analyzes the military potential and tactics of the Spanish conquistadors and the Aztec warriors, and also focuses on the city of Tenochtitlan (modern city of Mexico). Also, based on sources, the growth of the conflict was investigated when attempting to occupy the city by Spanish soldiers. The positions of different parties to the conflict are characterized, giving several episodes (The Sad Night), which eyewitnesses are treated differently and made a logical summary of one of the events that changed the history of the New World.

Key words: aztecs, conquistadors, Spanish, indians, Hernando Cortes, Montezuma.

УДК 94(485):355.4"04/14"

ВОЕННОЕ ИСКУССТВО ФИННОВ В ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Ярослав ПИЛИПЧУК

Институт востоковедения им. А. Крымского НАН Украины

В данной статье проанализировано военное искусство некоторых прибалтийско-финских народов – карелов, хяме и суоми, которые рассматриваются как самостоятельный объект исследования, а не в контексте эпохи крестовых походов. Работа имеет обобщающий характер и призвана показать общую схему событий и обозначить главные тенденции.

Ключевые слова: карелы, суоми, хяме, финны, Швеция, Новгород, прибалтийско-финские народы, военное искусство.

Одним из слаборазработанных аспектов военной истории Восточной Европы является история балтийско-финских народов. До сих пор их история интересовала исследователей как дополнение к истории Руси или как часть истории крестовых походов. Наиболее изученным аспектом в этом отношении является военное дело карел. В советское время историей карел занимались Сергей Гадзяцкий, Дмитрий Бубрих, Игорь Шаскольский, Владимир Седов [3; 5; 35; 41; 42]. В современной России историю карел исследуют Светлана Кочуркина и Александр Сакса [11; 12; 13; 14; 33]. В финнской историографии этим вопросом занимались Пирйо Уйно и Юкка Корпела [59; 72; 73]. Вопросами истории завоевания шведами Финляндии и Карелии занимаются европейские исследователи Эрик Кристиансен, Филипп Лине, Джон Линд, Пентти Вирранкоски, Пентти Аалто [48; 51; 62; 63; 74]. Взаимоотношениям с хяме посвящены статьи Андрея Кузнецова [16; 17] и фрагменты книги Дмитрия Хрусталева [38; 39]. История суоми интересовала Омеляна Прицака, Пентти Виранкоски, Владимира Напольских, Аарни Эрви-Эско [30; 74; 24; 47]. Источниковый базис проблемы составляют папские документы, шведские («Хроника Эрика» (XIV в.), «Хроника Шведско-Готская» Эрика Олая (XV в.),

«Шведская хроника» Олафа Петри (XVI вв.), малые шведские анналы (XIV-XVI вв.) и шведско-финские хроники (хроники Йоханеса Мессениуса (XVI в.) и Йоханеса Лоцения (XVII в.), а также русские исторические произведения – Новгородская первая летопись (XV в.), «Повесть Временных лет» (XII в.), «Житие Александра Невского» (XIII в.), «Рукописание Магнуша» (XV в.). В данном исследовании нами будет проанализировано военное искусство финнов и карел.

Одним из самых воинственных народов Севера были карелы. Самоназванием этого народа было *karjalaizet*, финны же называли их *karjalaiset*. При этом у прионежских карел самоназвание было *lüüdiläine* (людики), а у олонекских карелов *livvikoi* (ливвики). Северные карелы называли людики *versä* из-за вепского компонента в их этногенезе. Скандинавы называли карелов *kirjalar/karialar*, а их страну *Kirjalar* [24, с. 6-7, 14-16; 30, с. 556-557].

Вооружение карел состояло из меча, копья, топора. На территории Карелии находили каролингские мечи. Для богатых карел мечи украшались серебром или позолотой. Мечи были обоюдоострыми, а копья аналогичны древнерусским. Наконечники стрел представлены срезнями, черешковыми и ромбическими, а также гранеными черешковидными бронебойными. Бронебойные наконечники были необходимы для того, чтобы противостоять шведам. Позже появились арбалеты. Топор был широкораспространенным оружием как пеших рядовых воинов, так и конницы. В погребениях карелов найдено пять мечей, длиной около метра. Также находили и тридцать наконечников копий. Это были как копья с ланцетовидным наконечником, пером удлинненно-треугольной формы, и узкие наконечники предназначены как для охоты так и для боя. Среди наконечников стрел найдены только черешковые. Также найдено много топоров разных типов. Типы топоров были аналогичны распространенным в Восточной и Центральной Европе в это время [11; 33, с. 97-102].

Мечи карел и финнов обычно делят на мечи эпохи викингов и мечи эпохи крестовых походов. К эпохе викингов относятся 11 мечей. Карелы использовали мечи как оружие на уровне с теми же скандинавами. Мечи эпохи крестовых походов

характеризуются трехчастным навершием, основания навершия и перекрестия изогнуты для того, чтобы оружие было удобным в ближнем бою. Это оружие поступало из Восточной Европы и Прибалтики (той части, которую населяли балты). Мечи с латинскими надписями вероятно производились в Германии. В Прибалтике эти мечи снабжались балтскими рукоятями. Мечи с линзовидным навершием и длинным перекрестием производились в Западной Европе. На них найдены надписи созданные европейскими мастерскими, производившими мечи. Также встречались мечи с дисковидным навершием и прямым стержневидным перекрестьем, которые обычно изготавливали для европейских рыцарей. Был найден и меч с шарообразным навершием, который был удобен для манипулирования ним в бою. Карелы снабжались современным оружием (привозными мечами). Нужно сказать, что Финляндия ощутила заметные изменения в эпоху викингов. Аландские острова были полностью заняты скандинавами, в связи с набегами викингов прекратили существование поселения в западной Уусимаа на Карье около 800 г. В район озер Миккели проникает финнское племя Хяме. Западнофиннское население проникает в район Ладоги. Также западные финны и карелы начали проникать в регионы, где раньше жили саамы. Карелы, хяме и суоми активно обживали внутренние районы Финляндии [8; 53, р. 470–482].

В народном эпосе финнов «Калевала» отмечена эпоха, когда финны и карелы расселялись на север. Естественно в сказаниях нет точной датировки, однако Омелян Прицак предполагает, что это происходило уже в 800–1200 гг. Карелы наступали на север от Ладоги. Карелы взяли под свой контроль торговый путь от Ладожского озера до Ботнического залива. В последнее время в мировой историографии был пересмотрен тезис о пассивных финнах. Инфильтрация славян по археологическим данным в эпоху викингов достигала Карельского перешейка и северного берега озера Ладоги. Однако гидронимия региона Приладожья была почти исключительно финнской. Процесс взаимодействия славян и финнов был обоюдным и наблюдалась конвергенция. Людин конец можно связать с карелами-людиками. Карельские вещи находились на всех концах Новгорода. Кроме того, среди берестянных грамот найдена одна с кириллическими буквами на

финском языке (по мнению Евгения Хелимского это закликание, а карельских грамот было восемь) [3; 4; 13, с. 272–275; 18; 26; 30, с. 548–549; 33, с. 343–352; 46; 73, р. 356–357, 359–369].

Относительно происхождения карел в науке есть несколько гипотез. Даниэль Европеус, К. Нордман и Э. Кивикоски считал карел происходившими с территории Финляндии. В XX в. финские ученые считали карел выродками из западных финнов, предполагая их связи с хяме. Арне Тальгрэн и Влидасилав Радоникас предполагали, что карелы пришли с эстонских земель. Х. Киркинен критиковал гипотезу о происхождении карел от Хяме. Д. Бубрих считал, что предки карел проникли в Карелию с региона в Приволховье, где также была родина вепсов. В. Седов и С. Кочуркина считают, что карелы были автохтонами края. Д. Бубрих отмечал, что карельский народ сформировался в плотном взаимодействии с вепсами. И. Шаскольский считал родиной карел земли Карельского перешейка и считал их древним народом. Выделение из их состава Ижоры ученный считал признаком древности этого народа. Похожего мнения придерживаются и С. Кочуркина, предполагая, что карелы сформировались в I тыс. н. э. на Карельском перешейке. [3; 13, с. 250–255, 268–272].

А. Сакса указывает, что сложение Корелы произошло в эпоху викингов. Могильники демонстрируют преемственность с местными традициями, хотя Карелия остается в области распространения западно-финнской (точнее общезападно-финской) культуры. Западно-финское население проникало в Карелию как вооруженные группы воинов-торговцев. Они шли к Ладоге из района Турку-Лайтилы-Каланты. Терхо Итконен отмечал, что древнекарельский и древневепский язык происходили от восточного диалекта прибалтийско-финского праязыка языка-основы. П. Саммалаhti обозначал этот язык термином ладожский язык. Т. Салминен предполагал существование двух диалектов ладожского и финнско-карельского [32, с. 282–307; 35, с. 44–52; 42].

Впервые о карелах славянские источники заговорили достаточно поздно. Корела была упомянута в контексте противостояния Новгорода и Хяме в 1143 г. Позже карелы займут важное место в конфликтах между новгородцами и

шведами. Карелы пользовались широкой автономией в составе Новгородской Республики. Нужно сказать, что христианство среди хяме и суоми активно распространялось благодаря английским и скандинавским проповедникам [4; 11; 12; 57, p. 167-178; 58, p. 111-115; 63, p. 85-88].

В «Хронике Эрика» (1320-е гг.) сказано, что карелы наносили большой урон шведам напав на Сигтуну. Отмечалось, что их походам не мешали штормы и они доходили до озера Меларен. Шхерами они дошли до Сигтуны и сожгли ее. После этого они удалились восвояси и эта победа вдохновила карелов на дальнейшие операции [37; 63, p. 74-75]. О взятии Сигтуны сообщали и малые шведские анналы, поздние шведские хроники и финско-шведские хронисты. В 1198 г. новгородцы напали и взяли город Або (Турку) в земли суоми [28, с. 56; 38, с. 154-155; 41; 64, s. 43; 65, s. 13, 107; 68, с. 40, 84; 69, s. 49; 74, s. 67].

В «Истории Норвегии» (XII в.) монаха Теодорика отмечено, что на северо-восток от Норвегии живут кирьялы, квены (финно-скандинавское население Ботнии), рогатые финны (саамы). В «Легендарной Саге о Олафе Святом» (после 1200 г.) сказано, что через Кирьяланд Олаф (легендарный персонаж, годы правления не установлены) добрался в Гардарики. В саге «Красивая кожа» (XIII в.) также сказано об этом. Снорри Стурлусон (XIII ст.) говорил, что конунг Упсалы Эйрик (легендарный персонаж, годы правления не установлены) покорил Кирьялаланд. В «Саге о Эгиле Скалагримсоне» (XIII в.) сказано, что конунг квенов Фаравид (легендарный персонаж, годы правления не установлены) просил Торольва (легендарный персонаж, годы правления не установлены) прийти на помощь, поскольку кирьялы победили его. Квенов было три сотни, а норвежцев была четвертая сотня и они напали на карелов, которые находились вверху на горе. У норвежцев были щиты надежнее, чем у квенов. Они нанесли поражение кирьялам. Потом Торольв и Фаравид совершили нападение на Кирьяланд. Снорри Стурлусон вспоминал, что когда-то Эйрик конунг Упсалы покорил Кирьялаланд. В «Саге о Хальфдане сыне Эйстейна» (около 1300 г.) сказано, что Грим (легендарный персонаж, годы правления не установлены) правил и в Кирьялботнаре. Хальфдан и Харек (легендарный

персонаж, годы правления не установлены) не нашли его в этой стране. В Кирьялботнар отправили Свида Смелого-в-нападении (легендарный персонаж, годы правления не установлены), где он должен был стать хёвдингом и владеть землями ярла Скули легендарный персонаж, годы правления не установлены). Позже Валь убил Свида и завладел Кирьялботнаром. В «Саге о Одде Стреле» (XIII в.) сказано, что в Новгороде собралось большое войско, куда также входили войска из Кирьялаланда. В древнескандинавском сочинении «Какие земли лежат в мире» (XIV в.) упомянута Кирьяла. В «Описании земли III» (XIII или XIV вв.) в Европе упомянут Кирьяланд. В «Фрагменте о древних конунгах» (между 1180 и 1200 гг.) упоминалось, что конунг Ивар приходил в Кирьялботнар. С этой земли начиналось королевство Радбарда. Согласно данным Стурлы Тодарсона (XIII ст.) в «Саге о Хаконе Хаконарсоне» (середина XIII в.) было сказано, что правитель русских (Александр Невский) и норвежский король договорились между собой. Русский правитель обещался не допускать нападений финнов (саамов) и карелов на норвежские земли. В исландских анналах сохранился ряд данных о их нападениях на Норвегию (1271, 1279, 1296, 1302). В землях саамов карелы основывали свои крепости для того, чтобы удачно конкурировать с норвежцами. В «Деяниях архиепископов Гамбургской церкви» (XI в.) Адам Бременский упоминал о стране женщин. Он неправильно перевел древнескандинавское *Kvenir* как женщины, а не как квены. Далее на восток от них по данным немецкого клирика жили Виссы (вепсы) [1; 12; 33, с. 315–319; 36; 49; 54].

Экспансия привела карел на побережье Ботнического залива. Политическим центром Корелы были несомненно города Якисьялми (Корела) и Тиури (Тиверский городок). Возникновение у карел городищ обозначило важную веху – образование Корельской земли. Ее население было нацелено на торговую и военную экспансию. Корела, то есть земли карел, находились на важном перекрестке торговых путей. В Новгороде карельские грамоты датируются периодом 1100–1300 гг. Карельские купцы благодаря торговле богатели и их погребения были с богатым инвентарем. В то же время анализ слов связанных с христианством показывает значительное

влияние новгородцев – *risti, rappi, rakana, raamatu, kuoma/kummi, räähkä*. Они проникли в карельские диалекты в период от 800 до 1050 гг., что указывает на раннее древнерусское христианское влияние. Отобразилась христианизация и в материальной культуре. Это в частности подвески в форме креста и броши с орнаментом в форме креста. Умерших естественно хоронили по обряду ингумации. Языческая ориентация на север сменилась христианской западной ориентацией в конце XIV в. Христианство у карел было синкретичным. Новгородцы подчиняли своей власти и насаждали православие в Кореле (1137, 1227, 1278 гг.). [13, с. 242–243, 255–258; 18; 33, с. 164–277, 320–342; 34, с. 117–130; 35; 57, р. 167–176; 58, р. 111–114; 59, р. 21, 23–26, 47–56, 105–106; 75, р. 215].

Торговая деятельность карелов распространялась от Новгорода до Ботнического залива. Торговый путь начинался на Ладожском озере, проходил через Пюхиярви, Оливеси, Пиэлисарви, Оулуярви и реку Оулу. Через воды контролируемые карелами должен был проходить и путь из варяг в греки и из варяг в персы. Он шел из Бирки через Финнский залив входил в Неву, проходил через Старую Ладугу. В Карелии и Финляндии находили большое количество восточных серебрянных дирхемов и европейских монет. Археологические исследования обнаружили ряд других поселений кроме Тиури и Кякисялми – Лапинлахти (Ольховка), Раута (Сосново), Кауколо (Севастьяново), Ряйсяля (Мельниково), Хиотоло (остров Кильпола), Суотниеми (Яркое), Хямеенлахти, Куркиёки, Ранталиннамяки, Лопотти, Паасонвуори, Сортавала. [30, с. 556–557; 33, с. 164–277; 59, р. 75–81].

И. Шаскольский считал, что каяне составляли особенную группу населения в подвластной новгородцам Приботнии. Владимир Напольских считает их группой смешанного финно-скандинавского населения. Квены были известны Адаму Бременскому (XI в.), также упоминались в норвежских исторических сочинениях и сагах. Скандинавы знали их как *Kvenir*. В сочинении норвежского автора XII в. Николаса Бергссона упомянуто о двух Квенландах. В «Истории Норвегии» (XII в.) сказано, что на восток от Норвегии живут язычники карелы и квены. В «Северном Таттре» указано, что Сигурд

защитил свою страну от набегов куров (куршей) и квенон. В «Саге о Финнмарке» упомянуто, что Торольф путешествовал с сотней людей и, что он пошел на восток в Квенланд, где встретил короля квенон Фаравида. В «Саге о Эгиле Скларагримсоне» (между 1220 и 1240 гг.) сказано, что Кирьяланд восточнее чем Финнмарк, а Финнмарк восточнее чем Квенланд. Сказано, что квенны активно торгуют в землях саамов.

В «Орозии короля Альфреда» (конец IX в.) Вульфстан указывал, что квенны живут около Ботнического залива. Этот этноним упомянут в форме *Cwenas*. Следует отметить, что и сейчас в Норвегии проживает этот финский субэтнос. Около 1056 г. шведский принц Анунд (XI в.) воевал против квенон. Йоханнес Мессениус сообщал, что этот принц погиб в битве против квенон со всей дружиной. Кайну были группой охотников, которые жили в районе реки Кокемяки, озера Нясиярви, реки Кюрё. Центром кайну было поселение Пирккала [12; 20; 22; 24, с. 11–12; 30, с. 553–555; 49].

Племя суоми было известно как Сумь у Нестора и в Первой Новгородской летописи (XV в.). Достаточно поздно – в XII–XIII вв. этнонимом финнов стал шведский этникон *Finnar* и немецкий этникон *Finnen*. Первоначально он обозначал не суоми, а саамов. Самоназвание финнов и племени было *Suomalaiset*, а страны – *Suomi*. Вероятно, форма названия происходила от прибалтийско-финнского *sõme*. В. Ниссиля сопоставил *some* с древнешведским *sõme* (отряд). Необходимо отметить, что в Финляндии было ряд земель, где жили суоми [13, с. 245–248; 24, с. 9–10; 30, с. 545–550, 552, 554–555].

Первый шведский крестовый поход является гипотетическим. Однако некоторые ученые как К. Гретенфельт и Раймунд Йохансен верят в его реальность. Данные о нем содержатся в «Житие Святого Эрика» составленном в конце XIII в. и «Шведской хронике» (XVI в.) Олафа Петри. С. Тунберг указывал, что «Житие Святого Эрика» соединен факты, вымыслы и агиографические клише. Эрик Кристенсен указывал, что Первым шведским крестовым походом стоит считать целую серию рейдов шведских войск. Установление христианства в Финляндии он считает результатом датских крестовых походов в 1191 и 1202 гг. Т.

Линдквист выступал против возможности этого. С ним соглашался Р. Йохансен. Сообщалось, что король основал Або, назначил туда епископа.

В Новгородской Первой летописи (XV в.) зафиксирована шведская кампания 1142 г. Кроме военного давления использовались и мирные способы влияния. Первые миссионеры появились в Финляндии в 70-х гг. XI в. Их возглавлял Иоанн из Бирки (XI в.). Обращением в христианство суоми и хяме занимались католические миссионеры. Один из них – финнский епископ англичанин Генри (XII в.) около 1157 г. нашел свою смерть на льду Кёйллиё от руки финна Лалли. Католичество было принято суоми под давлением со стороны христиан-шведов и нас не должны удивлять локальные выступления финнов против католического клира. Судьбе же Генри было посвящено «Житие и Чудо Святого Генриха» (XIII в.).

Олаф Петри (1493–1552) указывал, что король Эрик IX Святой (1120–1160), когда был избран, решил распространить христианство в Финляндии и двинулся во главе войска вместе с уппсальским епископом Генрихом. Он нанес поражение финнам (суоми) в битве. Генриху он приказал проповедовать христианство среди финнов и оставил в Финляндии епископом. Всего через год после похода Генрих был убит финнами. В позднем финнском историческом сочинении Йоханнес Мессениус (XVII в.) датировал поход 1154 г. и сообщал, что Эрик IX Святой и уппсальский епископ затеяли крестовый поход. Финнам предлагалось признать власть короля и принять христианство, но те отказались от этого и дали бой. Они были побеждены, но еще не скоро война закончилась, пока край не оскудел людьми. После этого финны покорились. Генрих насаждал христианскую веру, карая не твердых в вере, пока на Кёюярви его не убил финн.

Полулегендарный первый шведский крестовый поход в Финляндию Генрих Мейнандер и Аарни Эря-Эко датировали 1155 г. Д. Хрусталева считает датой похода 1157 г. Джон Линд датирует их 50–60-х гг. XII в. Р. Йохансен датировал его 50-ми гг. XII в. А. Эря-Эско считал, что легенда о гибели епископа Генри неисторична и что археологические исследования

указывают, на то что в районе Эура-Кейлиё было достаточно людей, чтобы организовать сопротивление [30, с. 545–550, 552, 554–555; 63, р. 81–83, 97; 38, с. 153–154; 74, с. 65–66; 25, с. 212–213; 27; 28: 47; 69, с. 270–277, 331–343; 22; 47; 62, р. 303–322; 60; 55, р. 14–19; 51].

Римский Папа Александр III (1159–1181) в письме от 1171 г. указывал, что шведская власть утвердилась в провинции Собственно Финляндия. Отмечалось, что финны обращены в христианство под угрозой вторжения, однако были готовы от него отрекись, как только угроза для них исчезла. В письме от 1216 г. Папа Иннокентий III (1198–1216) писал, что финские земли были отняты предками Эрика X Кнутссона (1206–1212) у язычников. В папском документе зафиксирован поход Кнута I Эриксона (1167–1196) (которым командовал Эрик Эдвардсон) на Хяме в 1193 г. Для обращения Хяме в католичество в 20–х гг. XIII в. было создано самостоятельное Финнское епископство. Датский историк Эрик Кристенсен не доверяет сведениям «Жития Святого Эрика» (конец XIII в.) и «Жития и Чуда Святого Генриха» (XIII в.) о покорении финнских земель. Л. Тёрнблом считает, что только в XIII в. власть шведов утвердилась в Финляндии и шведы основали города Або (Турку) и Тавастгетус (Хямеэнлина). Р. Йохансен предполагал невозможность даже формальной власти шведов над Финляндией ранее 1200 г. Только в 1229 г. в Або (Турку) было создано епископскую кафедру [30, с. 550–557, 563–565; 63, р. 81–82; 74, с. 66–67; 50; 55, р. 24–26].

Страна племени Хяме была известна в шведских рунических надписях как Тавастланд. На руническом камне из Гастрикланда указывалось, что викинги совершили рейд в страну Тафсталонти. Русские называли ее Емь, сами же финны называли ее по самоназванию – Хяме (Häme). Новгородцы несколько раз нападали на Хяме (1123, 1186, 1191, 1226), карелы также нападали на них (1143). Новгородцы совершали нападения и на Суоми (1178, 1198). Хяме приходили в новгородские земли (в 1142, 1228) и на карел (1149). Отбить вторжение 1149 г. карелам помогла Водь. В 1178 г. карелы расправились с финнским епископом Родульфом. Ожесточенность противостояния была такая, что в 1191 г.

новгородцы и карелы не жалели даже скот врага. Суоми и Хяме же были рады помочь шведам в 1240 г. Обычно в походы ходило несколько сотен воинов, максимальное количество воинов это 2 тыс. [24, с. 10; 25, с. 21, 26–28, 38–39, 205–206, 212–215, 228, 230–231, 270–272, 291–295, 327; 27; 52; 59, р. 20, с. 150; 17, с. 69–76; 16, с. 164–169].

В «Хронике Эрика» (1320-е гг.) при описании второго шведского крестового похода (похода на Хяме) отмечено, что шведский король собрал войско со всей страны – рыцарей и бондов (свободных крестьян). Войско возглавил Биргер ярл, который командовал хорошо вооруженным войском и несмотря на то, что язычники Тавастланда были готовы встретить шведов, это не помешало шведам высадиться, а часть Хяме мигрировала в глубину страны. Местом битвы было то место, которое прозвалось Тавастборгом. Отмечалась шведская колонизация региона и то, что язычников убивали мечами. Завоевание Тавастланда состоялось в 1249 г. Олаф Петри в целом повторял текст «Хроники Эрика», однако размещал рассказ о походе между 1248 и 1250 гг. Сказано, что когда Биргер ярл в 1250 г. находился в Финляндии, скончался король Эрик (Эрик XI Эриксон Шепелявый). Говорилось, что строительство Тавастборга было должно держать в узде строптивых Хяме. Эрик Олай указывал, что против христиан восстали тавасты. Шведы пришли морем и высадились. Они победили тавастов и после этого построили Тавастборг. Сообщалось, что в 1250 г., когда умер король Эрик, христианство победило в Тавастланде. Йоханнес Месениус (XVI в.) отмечал, что бунтовал народ тавастов.

Король Эрик XI Шепелявый (1222–1256) отправил на судах войско под началом Бригера ярла, которое высадилось в Крестовой бухте, соорудили крепость и привели к повиновению язычников Эстерботнии. Они напали на тавастов, которые, хотя отчаянно сопротивлялись, но были побеждены и принуждены были принять христианство. Хяме покорились финнскому епископу. Бьёрн Грелсон Балк стал епископом и брал большую подать с тавастов. После завоевания Папа издал буллу о защите исповедующих христианство в Финнском диоцезе [37; 30, с. 550; 63, р. 74; 28, с. 53; 69, s. 52–53; 55, р. 27–55].

Подчинение Хяме шведам датирует 1239 г. Генрих Мейнандер. Дж. Линд датирует это событие концом 30-х гг. XIII в. Ф. Лине не так категоричен. Он указывает, что поход мог состояться между 1237 и 1250 гг. Он отмечал, что большинство ученых придерживается версии о том, что поход состоялся или в 1238–1239 или в 1247 г. Сам он склонялся к дате 1239 г., однако высказался очень осторожно. Р. Йохансен считал, что более вероятно дата 1239 г. и связывал покорение Хяме с папской буллой на крестовый поход в 1237 г. И. Шаскольский считал, что земля Хяме была завоевана шведами в 1249 г. Этого мнения также придерживается Д. Хрусталева. В 1237 г. Папа Римский призывал к крестовому походу против язычников и призвал к этому шведских прелатов. В папской булле от 9 декабря 1237 г. сказано о восстании тавастов. Это ознаменовало восстание Хяме против власти финских епископов. Католическое духовенство из Финляндии писало о претеснениях христиан от язычников. Однако Папа Римский в булле от 27 августа 1249 г. писал о необходимости защиты христиан. Значит хяме делали набеги и на суоми. Йоханнес Мессениус (XVI в.) считал, что бегство епископа на Готланд стало причиной восстания. Он датировал крестовый поход на Хяме 1249 г. В 40-х гг. XIII в. дерзким рейдом на Неву шведы хотели захватить контроль над Ижорой и Корелой. Планы на покорение Корелы и Ижоры вынашивали и тевтонцы. Финский исследователь Габриэль Рейн и русский историк Д. Хрусталева предполагают, что шведов на Неве возглавлял епископ Томас. Тезис И. Шаскольского о участии Биргера Броса и сомнительности участия Хяме нам кажется спорным [2; 7; 16, с. 165–166; 19; 21, с. 15; 22; 28; 30, с. 555; 31; 37, прим. 16; 38, с. 213–222; 40; 52; 61, р. 269–295; 62, р. 303–322; 63, р. 73, 75, 78, 85, 88; 66; 67; 70].

Во время нахождения Хяме под шведской властью новгородцы осуществили несколько походов (1256, 1292, 1310). В папской же булле от 1257 г. сказано, что владения шведского короля Вальдемара особенно пострадали от нападения карел и язычников близлежащих областей (Води и Ижоры). Ижора в 1292 г. уничтожила отряд в 400 шведов [22; 25, с. 308–309, 327, 333–335; 39, с. 49–50, 60–62, 272–279; 52].

И. Шаскольский в ряде своих публикаций развивал идею о зависимости Хяме от Руси. Основанием для подобных утверждений были сведения о Тавастланде как о земле упущенной русским правителем в «Хронике Эрика» (1320-е гг.). Эта точка зрения была развита в поздних шведско-финнских источниках – «Рифмованной хронике Финляндии» (XVI в.) Йоханнеса Мессениуса и «Хронике Финляндии» (XVII в.). Кроме того, в 1137 г. в уставной грамоте Святослава было сказано о скоре (дани) с Еми. Финнский историк Ялмари Яккола утверждал, что Корела была независима от Новгорода. П. Аалто напротив указывал, что Хяме были зависимы. Д. Хрусталева считал, что Хяме находились в зоне влияния Новгорода и платили ему дань достаточно часто. Но если зависимость была заметной, то тогда сложно объяснить почему Томас назначенный финнским епископом смог в 20-х гг. XIII в. обратиться к целому народу Хяме. Папа в послании Томасу от 1229 г. сообщал о принятии христианства народом граничащим с областью Собственно Финляндия (землей суоми). Кроме того, в булле от 9 декабря 1237 г. сообщал, что Хяме были обращены благодаря работе уппсальских архиепископов под юрисдикцией которых находились финские епископы. Целиком очевидно, что католические миссии существовали у Хяме не один десяток лет и что шведское влияние было как минимум не меньше чем новгородское [16, с. 72–74; 22; 37; 38, с. 150–157; 43; 48, р. 5–15; 74, с. 67–71].

Ал-Идриси (XII в.) упоминал, что в стране Табаст находился город Рагвалда на берегу моря. Ирина Коновалова указывала, что этот город не находился в земле Хяме. О разделении финнов на Суоми, Хяме и Корелу арабский хронист не знал. Касательно городов, то в Тавастланде (Хяме) в конце XIII – в начале XIV вв. находились 19 средневековых городищ, среди них самые исследованные Рапола и Хямеэнлина (Тавастгетус). Также большим было городище Хакойстенлинна [10, с. 125–126, 259–261; 25, с. 333–335; 39, с. 65–69; 63, р. 96–100].

В общем, большинство походов новгородцев против Хяме завершались успешно, походы же Хяме на Русь обращались большими потерями для нападавших. В отражении нападений хяме часто брали участие прибалтийско-финские союзники

Новгорода. Наиболее часто походами на хяме ходили карелы. Хяме не исчезло сразу после шведского завоевания. В 1280 и 1284 гг. шведы, хяме и суоми нападали на владения Новгорода. В папской булле в 1256–1257 гг. провозглашалась необходимость предпринять крестовый поход против язычников-карел. В 1275–1276 гг. в переписке шведского короля с Папой Римским поднимался вопрос относительно карел [37; 43; 63, р. 89–96; 74, s. 76–79].

Еще в 1274 г. Папа Римский призвал архиепископа Уппсалы совершить поход против карел, которые беспокоили границы Швеции. В Третий шведский крестовый поход вошли кампании 1280, 1284, 1293, 1295, 1300 гг. При этом в «Хронике Эрика» (1320-е гг.) мы не встречаем термина крестовый поход. Этот термин более характерен для папских посланий. В 1293 г. шведы осуществили экспансию в Карелию. В «Хронике Эрика» (1320-е гг.) сообщалось, что шведы построили в стране язычников крепость из камня, сообщалось, что из под власти русских (новгородцев) была изъята земля, которая прежде принадлежала им. Фогт шведов покорил своей власти 14 погостов карел. В хронике указывалось, что шведы были вынуждены совершить поход, чтобы помешать вторжениям карел в земли, которые находились под властью шведского короля. Эрик Олай (XV в.) трактовал события в похожем ключе, указывая, что ярость карел вызвана их язычеством, от которых страдали христиане. Сообщалось, что карелы нападали на Тавастланд и Финляндию. Шведы подчинили локальную группу карел и основали Выборг, а также взяли Кексгольм (Корелу). Кексгольм (Корелу) шведы не смогли отстоять из-за немногочисленного гарнизона и недостатка продовольствия. В 1293–1295 гг. шведы сделали попытку утвердиться в городище Кексгольм и основали Ландскрону в устье Невы. Однако они не смогли отстоять Кексгольм и Ландскрону [22; 37; 28, с. 70; 43; 55, р. 46–63; 56, р. 41; 59, р. 25; 68, s. 42, 63, 87; 69, s. 71; 74, s. 81]

Д. Линд высказал мнение, что Третьим шведским крестовым походом может считаться не только поход 1293 г., но и весь период 1285–1323 гг. с несколькими кампаниями шведов против русских. В 1323 г. между русскими и шведами был заключен мир по которому признавалась шведская власть над Суоми, Хяме и

Западной Карелией с Саво и городом Выборгом. Опорным же пунктам русских и карел была крепость Кякисалми (Корела) [6; 43; 44; 62, p. 303-322; 69, s. 72; 74, p. 82; 75, p. 215-221].

В целом после Ореховецкого мира часть карелов переориентировалась на шведов. Во время шведско-новгородской войны 1348-1351 гг. власть Новгорода над прибогническими владениями была непрочной, однако признавалась шведами еще в 60-х гг. XIV в. В шведской и вообще западной историографии новгородско-шведская война 1348-1351 гг. названа Четвертым шведским крестовым походом или Крестовым походом короля Магнуса (1316-1374). Попытка овладеть Орешком приобрела в шведских источниках воистину легендарные масштабы. Союзниками русских были названы литовцы и татары. В сочинении Эрика Олая (XV в.) сказано о литовцах и татарах, а также о взятии королем русской крепости Пекенсар. Об этих событиях также сообщал Олаф Петри (XVI в.). Пекенсар это финнское Pähkinäsaari, то есть Ореховый остров, откуда и русское название крепости – Орешек. Шведский и норвежский король Магнус в 1348 г. взял эту крепость. На помощь наместнику Нариманта Гедеминовича пришли войска новгородцев и отвоевали крепость Орешек в 1349 г. Для сравнения в «Хронологии шведской (XV в.) доминиканца из Висбю от 815 до 1412 гг. » (XV в.) упомянуто о том, что Магнус взял замок русских Пекенсаре. Не о каких литовцах и татарах в ней не упомянуто. В конце XIV в. Новгород потерял карельские прибогнические земли [28, с. 89; 31; 33, с. 328-329; 44; 55, p. 64-85; 68, s. 44, 267; 69, s. 76, 104; 71].

Таким образом, военная история финских народов фиксируется русскими летописцами и шведскими хронистами в связи с историей своих стран. Карелы отличались большей автономностью и их часто упоминают отдельно от русских. Карелы в русских летописях упоминались в контексте походов и отражения нападений Хяме. Активное взаимодействие карел с русскими датируется XII-XIII вв. Кампании карел против шведов и норвежцев не согласовывались с Новгородом. Комплекс вооружения карелов характерен и для Хяме и Суоми. Карелы продолжительное время сохраняли свою обособленность от русских, принимая христианство в

синкретической форме. Раньше всех было подчинено племя суоми. Однако это не был одномоментное событие и после Первого шведского крестового похода прошло несколько десятилетий прежде чем суоми формально и в синкретичной форме приняли христианство. Католицизм в финских землях проповедовали клирики или шведского или английского происхождения. Хяме отбивались от попыток Новгорода навязать им данническую зависимость. Касательно утверждения власти шведского короля и финских епископов, то для этого понадобился второй шведский крестовый поход и несколько десятилетий проповеди, чтобы хяме начали воспринимать христианство. Хяме и суоми сражались в битве на Неве на стороне шведов. Третий поход был направлен на завоевание Корелы, но карелы при помощи новгородцев отстояли свою родину.

Список источников и литературы

1. Адам Бременский, *Деяния архиепископов гамбургской церкви*, пер. В. Рыбакова, [в:] *Из ранней истории шведского государства: первые описания и законы*, ред. А. Сванидзе, Москва 1999, с. 87–128
2. Ю. Бегунов *Древнерусские источники об Ижорце Пелгусии-Филиппе участнике Невской битвы 1240 г.*, «Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования» 1984, с. 76–85.
3. Д. Бубрих, *Происхождение карельского народа*, Петрозаводск 1947, 50 с.
4. А. Варенов, *Карельские древности в Новгороде. Опыт топографирования*, «Новгород и Новгородская земля. История и археология. Материалы международной научной конференции» 1997, с. 94–103
5. С. Гадзяцкий, *Карелы и Карелия в новгородское время*, Петрозаводск 1941, 196 с.
6. *Граница по Ореховскому договору 1323 г.* Режим доступа: <http://www.aroundspb.ru/history/borders/desc1323.php>
7. А. Кирпичников, *Невская битва 1240 г. и ее тактическое значение* [в:] Князь Александр Невский и его эпоха.

Исследования и материалы, ред. Ю. Бегунова, А. Кирпичникова, Санкт-Петербург 1995, с. 14–32.

8. А. Кирпичников, *Историко-археологические исследования древней Корелы, «Финно-угры и славяне»*, 1979, с. 52–73.

9. А. Кирпичников, А. Сакса, Л. Тонматери, *Мечи средневековой Карелии и Финляндии, «Славяне и финно-угры. Контактные зоны и взаимодействие культур»*, 2006, с. 41–73.

10. И. Коновалова, *Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы*, Москва 2006. 329 с.

11. С. Кочкуркина, *Карела и Русь*, Ленинград 1986, 144 с.

12. *Письменные известия о карелах*, ред. С. Кочкуркиной, Петрозаводск 1996, 140 с.

13. С. Кочкуркина, *Этнокультурные процессы эпохи Средневековья, «Проблемы этнокультурной истории населения Карелии (мезолит – средневековье)»* 2006, с. 230–275.

14. С. Кочкуркина, *Древнекарельские городища эпохи средневековья*, Петрозаводск 2010, 262 с.

15. С. Кочкуркина, *История и культура народов Карелии и ее соседей*, Петрозаводск 2011, 240 с.

16. А. Кузнецов, *Элементы военной экономики в отношениях владимирских князей с мордвой и емью в 1220–е годы, «Восточная Европа в древности и средневековье. XXV чтения В. Пашуто»* 2013, с. 164–169

17. А. Кузнецов, *Конфликты Руси с финно-угорскими племенами (на примере мордвы и еми)*, «Альманах по истории средневековья и Раннего Нового Времени» 2012–2013, № 3–4, с. 69–76.

18. Э. Ленрот, *Калевала*, Москва 1985. Режим доступа: <http://kalevala.gov.karelia.ru/songs/ogl1.shtml>

19. Д. Линд, *Невская битва и ее значение*. Режим доступа: <http://a-nevskiy.narod.ru/library/35.html>

20. В. Матузова, *Английские средневековые источники IX–XIII вв.*, Москва 1979, 268 с.

21. Г. Мейнандер, *Історія Фінляндії. Лінії, структури, переломні моменти*, пер. Н. Іванчук, Львів 2009, 216 с.

22. Йоханесс Мессениус, *Рифмованная хроника о Финляндии и ее обитателях*, пер. Я. Лапатка, Москва 2013. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Messenius_1/frametext.htm

23. Е. Назарова, *Крестовый поход на Русь (организация и планы)*, «Восточная Европа в исторической ретроспективе. К 80-летию В. Пашуто» 1999, с. 190–201.
24. В. Напольских, *Введение в историческую уралистику*, Ижевск 1997, 268 с.
25. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, пер. А. Насонов, Москва 1950, 640 с.
26. А. Пашков, *Средневековые источники*. Режим доступа: <http://www.vepsia.ru/history/st02.php>
27. *Повесть временных лет (ПВЛ)*, пер. на Д. Лихачёва. Москва 1950. 556 с.
28. Олаус Петри, *Шведская хроника*, ред. А. Сванидзе, Москва 2012, 421 с.
29. *Послание епископа Вик-Эзельского Генриха. 12 апреля 1241 г.*, [в:] *Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г.*, пер. В. Матузова, Е. Назарова, Москва 2002, с. 258–260.
30. О. Прицак, *Походження Русі*, Київ 2003, т. 2, 1304 с.
31. *Рукописание Магнуша*, [в:] *ПСРЛ*, пер. Н. Демковой, Санкт-Петербург 1851, т. V, 275 с.
32. А. Сакса, *Древняя Корела в эпоху железного века*, «In situ. К 85-летию профессора А. Столяра» 2006, с. 282–307
33. А. Сакса, *Древняя Карелия в конце I – начале II тысячелетия н. э.: происхождение, история, культура населения летописной Карельской земли*, Санкт-Петербург 2010, 424 с.
34. А. Сакса, *От племенного городка карел к административному центру Новгородской земли Какисалми-Корела в XIII–XIV вв.*, «Ладога и Ладожская земля в эпоху средневековья» 2014, вып. 4, с. 117–130.
35. В. Седов, *Корела, «Финно-угры и балты в эпоху Средневековья»* 1987, с. 44–52.
36. А. Спиридонов, *Исландские саги как источник по раннесредневековой истории Карелии*, «Скандинавский сборник» 1988, вып. XXIII, с. 129–142.
37. *Хроника Эрика*, пер. А. Желтухин. Москва 1999, 254 с.
38. Д. Хрусталева, *Северные крестоносцы. Русь в борьбе за сферы влияния в Восточной Прибалтике XII–XIII вв.*, Санкт-Петербург 2009, т. 1, 416 с.

39. Д. Хрусталеv, *Северные крестоносцы. Русь в борьбе за сферы влияния в Восточной Прибалтике XII–XIII вв.*, Санкт-Петербург 2009, т. 2, 464 с.
40. И. Шаскольский, *Борьба Александра Невского против крестоносной агрессии конца 40–50-х годов XIII в.* «Исторические записки» 1953, т. 43, с. 182–200.
41. И. Шаскольский, *Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII–XIII вв.*, Ленинград 1978, 244 с.
42. И. Шаскольский, *К происхождению карел*, «Финно-угры и славяне» 1979. Режим доступа: <http://www.vottovaara.ru/k-proisxojudeniyu-karel.html>
43. И. Шаскольский, *Борьба Руси против шведской экспансии в Карелии конец XIII–XIV в.*, Петрозаводск 1987, 139 с.
44. И. Шаскольский, *Новгородские владения на берегах Ботнического залива*, «Новгородский исторический сборник» 1997, Вып. 6 (16), с. 145–165.
45. *Финляндская хроника*, пер. Я. Лапатка, Москва 2011. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Chr_Finland/text.p.html?id=9748
46. Т. Эдгрeн, *Находки древних луков в Восточной Финляндии*, «Новое в археологии СССР и Финляндии» 1984, с. 60–63
47. А. Эря-Эско, *Племена Финляндии*, «Славяне и скандинавы», Москва 1986, с. 169–174.
48. P. Aalto, *Swells of the Mongol-Storm around the Baltic*, «Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae» 1982, vol. 36, p. 5–15.
49. *A History of Norway and the Passion and Miracles of the Blessed Olaffr*, transl. by D. Kunin, London 2001, 144 p.
50. *Alexander Papa III Vpsellensi Archiepiscopo e suffragensis eius e c. Guthermo duci*. Available at: http://www.histdoc.net/historia/paavi_alex_III.html
51. E. Christeansen, *The Northern Crusaders*, London 1997, 320 p.
52. *Chronicon episcoporum Finlandensium*. Available at: <http://www.columbia.edu/acis/ets/Sweden/Abo/abo.html>
53. T. Edgren, *The Viking age in Finland*, «The Viking World» 2008, p. 470–484.
54. *Islandske Annaler*, ed. by T. Jackson, Oslo 1977, 667 s.

55. R. Johansen, *The Political impact of Crusading Ideology in Sweden 1150–1350. Master thesis*, Oslo 2008, 96 p.

56. T. Kankainen, A. Saksa, P. Uino, *The early history of the fortress of Kakisalmi, Russian Karelia – archaeological and radiocarbon evidence*, «Fennoscandia archaeologica» 1995, vol. 12, p. 41–47

57. A. Koivisto, *Trade Routes and their significance in Christianization of Karelia*, «Slavica Helsingensia» 2006, vol. 27, p. 167–178.

58. A. Koivisto, *Thoughts on the Karelian Baltic Sea Trade in the Twelfth and Thirteenth Century AD*, «Slavica Helsingensia» 2007, vol. 32, p. 111–115.

59. J. Korpela, *The World of Ladoga: Society, Trade, Transformation, State Building in the Eastern Fennoscandian Boreal Forest zone, c. 1000–1555*, Berlin 2008, 400 p.

60. *Legendi Sanctici Henrici*. Available at:
<http://personal.inet.fi/koti/sirola/index50.html>

61. J. Lind, *Early Swedish-Russian rivalry. The battle on the Neva in 1240 and Birger Magnusson*, «Scandinavian Journal of History» 1991, vol. 16, p. 269–295

62. J. Lind, *The First Swedish Crusade a part of the Second Crusade?*, «The Second Crusade: The Holy War on the periphery of Latin Christendom» 2015, p. 303–322.

63. P. Line, *Swedenes Conquest of Finland: A clash of Cultures?*, «The clash of cultures on the medieval Baltic frontier», 2009, p. 73–102.

64. Ioanni Loccenii, *Rerum Svecicarum Historia*, Stockholmiae 1654, 429 s.

65. Johan. Messenii, *Scondia illustrata: seu Chronologia de rebus Scondiae hoc Sueciae, Daniae, Norvegiae atque una Islandiae, Gronladiaeque*, Stockholmiae 1700. Available at:
https://play.google.com/store/books/details/Johannes_Messenius_Johannis_Messenii_Scondia_illus?id=-HNUAAAAYAAJ&hl=uk

66. Paavi Innocentius IV: *n suojelukirje kristillisen opin tunnustajille Suomesa*. Available at: <http://www.histdoc.net/historia/innoc.html>

67. Pope Innocentius IV *Letter of Protection to confessors of Christian faith in Finland. 27 august 1249*. Available at:
<http://www.histdoc.net/history/innoc.html>

68. *Scriptores Rerum Svecicarum Medii Aevi*, Upsaliae 1828, vol. I, 351 s. Available at:

http://books.google.com.ua/books?id=caBMBOX11nYC&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

69. *Scriptores Rerum Svecicarum Medii Aevi*, Upsaliae 1828, vol. II, 177 s. Available at:

http://books.google.com.ua/books?id=hNP9JrER1dcC&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

70. *Svenska medeltidens rim-krönikor 1, Gamla eller Eriks-krönikan. Folkungarnes brödrastrider med en kort öfversigt af närmast föregående tid, 1229-1319*, Stockholm 1865, 295 s. Available at: https://books.google.se/books?id=LokAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

71. *Svenska medeltidens rim-krönikor 2, Nya eller Karls-krönikan. Början af unions-striderna samt Karl Knutssons regering, 1389-1452*, Stockholm 1866, 386 s. Available at:

https://books.google.se/books?id=S2owAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

72. P. Uino, *Ancient Karelia: archaeological studies*, Helsinki 1997, 426 p.

73. P. Uino, *The Background of the Early Medieval Finnic Population in the region of the Volkhov river: Archaeological aspects*, «Slavica Helsingiensia» 2006, vol. 27, p. 355-373.

74. P. Virrankoski, *Suomen historia 1-2*, Helsinki 2009, 1138 s.

75. P. Zetteberg, A. Saksa, P. *The early history of the fortress of Kakisalmi, Russian Karelia, as evidenced by new dendrochronological dating results*, «Fennoscandia archaeologica» 1995, vol. 12, p. 215-221.

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО ФІНІВ І КАРЕЛІВ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Ярослав ПИЛИПЧУК

Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України

У статті проаналізовано військове мистецтво деяких прибалтійсько-фінських народів - карелів, хяме і суомі, які розглядаються як самостійний об'єкт дослідження, а не в контексті епохи хрестових походів. Робота має узагальнюючий характер і покликана показати загальну схему подій та позначити головні тенденції.

Ключові слова: карели, суомі, хяме, фіни, Швеція, Новгород, прибалтійсько-фінських народів, військове мистецтво.

WARFARE OF KARELIANS AND FINNISH PEOPLES

Yaroslav PYLYPCHUK

*A. Krymsky Institute of the Oriental Studies of the National Academy
of Sciences of Ukraine*

This article analyzes the military art of some Baltic-Finnish peoples - Karelians, Häme and Suomi, which are regarded as an independent object of study, and not in the context of the era of the Crusades. The work is of a general nature and is intended to show the general scheme of events and to identify the main trends.

Key-words: Karelians, Suomi, Häme, Finns, Baltic Finn peoples, Sweden, Nobgorod, warfare.

УДК 94(410.5):325.8:321.011.5]"1306/1329"

АРБРОТСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ 1320 Р.: ЗАРОДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ «НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ»?

Дмитро ПУГАЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті проаналізовано ключові історіографічні інтерпретації політичного та ідеологічного змісту Арбротської декларації; показано невідповідність принципу «народного суверенітету» середньовічним ментальним уявленням та реаліям; висвітлено широкий міжнародний контекст документу.

Ключові слова: Арбротська декларація, народний суверенітет, боротьба за незалежність Шотландського королівства, Роберт I Брюс (1306–1329).

Проблематика, пов'язана з аналізом інтерпретацій Арбротської декларації 1320 р. як першої маніфестації принципу «народного суверенітету» є актуальною, позаяк на сьогоднішній день вказано принцип глибоко увійшов як в юридичну практику, так і в світоглядні поняття загалу, становлячи підґрунтя легітимації будь-якої влади. Проте чи справді він уперше був задекларований у дипломатичному документі початку XIV ст., чи радше є накладенням сучасних уявлень на середньовічні реалії, їхньою модернізацією? Якщо так, то чим насправді є Арбротська декларація та який її ідеологічний зміст та політичний контекст? Власне, відповідь на поставлені запитання є метою пропонованого дослідження.

Арбротська декларація, підписана 6 квітня 1320 р. у однойменному абатстві, була частиною ширшого дипломатичного листування між Шотландським королівством та папою Іоаном XXII (1316–1334). Останній був вороже налаштований щодо короля Роберта Брюса (1306–1329), керівника Першої війни за незалежність Шотландії 1296–1328 рр. Ще його попередник Климент V (1305–1316) відлучив Роберта I від церкви у 1306 р. та вперто називав його не королем, а «правителем» Шотландії. Особливого загострення стосунки

між Іоаном XXII та королем набули у 1320 р. Тоді Роберт I, незважаючи на мир з Англією, взяв стратегічно важливе місто Берік. У відповідь папа Іоан XXII повторно відлучив його від церкви, наклав на країну інтердикт – заборону звершення богослужінь та викликав короля і чотирьох єпископів у Рим. Не бажаючи продовжувати конфлікт, Роберт I надіслав у римську курію послів – Адама Гордона та Одаре де Моббьюісона із трьома листами: особисто від короля, від єпископа Сент-Ендрюського Ламбертона. Третім документом було спільне послання 39 магнатів шотландського королівства, відоме як Арбротська декларація [2, с. 100–101].

Декларація мала на меті констатувати незалежність Шотландського королівства й закликала папу бути посередником у англо-шотландському конфлікті. Розпочинаються вона переліком підписантів та викладом міфічної генеалогії шотландців, що «ніколи не були у неволі». Оскільки англійський король Едуард I (1272–1307) порушив свободу Шотландії, автор, ймовірно канцлер Бернард з Лінтона, просить папу стати третейським суддею та констатує, що шотландці будуть боронити свою незалежність до кінця. Хоча основне значення Декларації як політичного документа зрозуміле, проте дискусійним залишається так званий «детронізаційний пассаж»: *«Якщо б він [тобто король Роберт – Д. П.] відійшов від початок справи, захотівши нас і наше королівство підкорити англійському королю і англійцям, ми зразу ж намагалися б вигнати його, як нашого ворога і губителя своїх та наших прав, і вибрали б іншого короля, здатного нас захистити* [2, с. 113].

Деякі історики, в тому числі Іоан Макліан, вважають цю цитату першим свідченням існування «народного суверенітету» в Шотландії, коли носієм влади є народ, а не король і відповідно народ може обирати та скидати монарха. На нашу думку, це є модернізацією середньовічного мислення та накладенням сучасних понять на тодішню ментальність. По-перше, власне про «народ» у цитаті не йдеться, натомість автор вживає займенник «ми», тобто підписанти декларації. Хто ж вони? Відповідь дає список імен на початку документа, серед яких бачимо 8 графів, королівську адміністрацію – сенешаля, маршала, констебля та дворецького шотландського королівства

та 31 барона, які за спостереженням Дмитра Федосова [2, с. 103–105] представляють усі регіони Шотландії. Прикметно, що серед 19 збережених печаток, 8 викарбувані на червоному воску, що за середньовічною семантикою означало рівний королю статус. То чи можна називати їх «народом» – питання риторичне.

По-друге, поняття «народ» у модерному розумінні його як етнокультурної спільноти в середньовіччі не існувало. Як стверджує Джон Браун [5, р. 11–12], під «народом», у тому числі зі згаданих у документі Scotti, розуміли підданих того чи іншого короля як носія суверенітету країни. Наприклад, у хроніці Бурбора Брюса 1375 р. шотландського графа Лоренса Абернесі, який перейшов на бік Едуарда II (1307–1327), названо «шотландцем, що став англійцем». Інший магнат, Інгерман Амфравіль, перейшовши на бік Роберта Брюса у 1320 р. стає «шотландцем», хоча в битві при Баннокберні в 1314 р. його названо «англійцем». Цікавою є самоідентифікація авторів монастирських хронік із прикордонного абатства Мелроуз. Наприкінці XII ст. вони називають себе «англійцями, що живуть на англійській землі», натомість завершуючи хроніку вкінці XIII ст. монах, уже підданий шотландського королівства, вважає себе «шотландцем». Зрозуміло, що піддані бути носіями суверенітету не можуть. Тому варто солідаризуватися з думкою Джеймса Келласа [8, р. 89–90], що концепт «народного суверенітету» ні в історичному, ні в ментальному аспектах не характерний для пізнього Середньовіччя.

Інакше інтерпретує «детронізаційний пасаж» Грант Сімпсон [9, р. 22–24], який вважає його попросту риторичною вставкою, своєрідним кліше. Він вказує, що схожі формулювання використовували англійські барони у посланнях–протестах до папи 1212 та 1301 рр. Проте, як справедливо вказує Джофрі Барроу [4, р. 12–14], згадані листи констатували право баронів лише запобігти певним діям короля, натомість, що принципово, не вказували загалом на право детронізації.

Полярну гіпотезу висловлює Едвард Кован [6, р. 51–54], який вважає Арбротську декларацію конституційним документом – маніфестацією внутрішнього укладу, основою якого нібито був принцип «договірної монархії». Він вважає, що шотландці, під якими автор розуміє передусім нобілів, мають юридичне право

позбавити монарха влади в разі його неспроможності чи зради, тому король править ніби на «контрактній» основі. Справді, відомі факти номінальної детронізації шотландським парламентом Джона Балліоля (1292–1296) у 1306 р. та Едуарда I у 1309 р., а також скинення англійським парламентом королів Едуарда II (1307–1327) у 1327 р. та Річарда II (1377–1399) у 1399 р. Проте неважко помітити, що вони носили виключний, екстраординарний характер та були спричинені політичною необхідністю чи зловживаннями корони. Зрештою, як слушно відзначив Девід Браун [5, р. 2], у «детронізаційному пасажі», йдеться не про право взагалі скидати/обирати короля, а про конкретний випадок: якщо король стане зрадником – перейде на англійський бік.

Іншу концепцію характеризованої частини Арбротської декларації використовують Олександр Грант [7, р. 71–72] та Дмитро Федосов [3, с. 86], які вважають її випадом проти попереднього короля Джона Балліоля. Він був юридично позбавлений влади у 1306 р., а на його місце парламент обрав королем Роберта I, що робило позиції останнього хиткими з правового боку. Тому, констатуючи право скидати короля у разі його неспроможності забезпечити захист країни, барони легітимізували свої попередні дії. Проте варто зауважити, що Джон Балліоль помер у 1314 р., тому на момент підписання декларації серйозною політичною перепоною не був.

Варто солідаризуватися з думкою Девіда Брауна [5, р. 1–2], що власне згаданий пасаж спрямований проти опонента Роберта I – Едварда Балліоля, сина попереднього короля Джона I. На момент підписання Декларації він перебував при англійському дворі та за допомогою англійської підтримки планував захопити шотландський трон. Магнати прагнули вказати папі, що він не буде законним претендентом без їхньої згоди. Крім того, після смерті у 1318 р. Едуарда Брюса, Роберт I не мав повнолітніх прямих нащадків, а його онуку – Роберту Стюарту виповнилося лише чотири роки. Власне через династичну кризу знать намагалася закріпити за собою право вибору короля, щоб забезпечити перехід престолу до когось із прошотландської партії – ймовірно до Томаса Рандольфа, що і сталося у 1329 р. Варто додати, що й серед шотландських

магнатів не було єдності – через 5 місяців після підписання Арбротської декларації була викрита так звана змова Соулса, спрямована на всунення від влади Роберта I та обранням новим королем саме Едварда Балліоля. Тому підписанти декларації було своєрідним плебісцитом серед знаті на політичну лояльність [2, с. 105].

Наслідком Арбротської декларації було покращення відносин між римською курією та Шотландією. Іоан XXII зняв на рік інтердикт і відлучення від церкви Роберта I та прислав папських нунційів для переговорів. У 1323 р. папа офіційно почав іменувати Роберта Брюса королем, а з 1328 р. за його посередництва був підписаний Нортгемптонський (Единбурзький) мир між Шотландією та Англією, що знімав усі церковні покарання з новоутвореного королівства. Причину позитивного вирішення конфлікту варто вбачати в особливому тогочасному становищі папського престолу на міжнародній арені. Правління Іоана XXII припало на період т. зв. Авіньйонського полону пап (1309–1377), коли політика Святого престолу великою мірою залежала від позиції французького монарха. Французький король Карл IV Красивий (1322–1328) активно втручався у внутрішню політику Англійського королівства, розпочавши проти нього чергову війну продовжуючи традиції «Старого союзу» із Шотландією. Такий політичний контекст змусив папу кардинально змінити власну позицію та підтримати Шотландське королівство [1, с. 80–81].

Отже, Арбротська декларація 1320 р. була черговим етапом дипломатичної (за підтримку папського престолу) та внутрішньополітичної (проти англійського претендента Едварда Балліоля) боротьби Шотландського королівства за незалежність. Натомість принцип «народного суверенітету» є модернізацією не властивих Середньовіччю понять та реалій.

Список джерел та літератури

1. Н. Басовская, Г. Зверева, *Союз Франции и Шотландии в системе англо-французских противоречий XII-XV вв.*, «Средние века» 1985, № 48, с. 71-90.
2. Д. Федосов, *Арбротская декларация независимости Шотландии 1320 г.*, «Средние века» 1989, № 52, с. 99-114.
3. Д. Федосов, *Рожденная в битвах. Шотландия до конца XIV века*, Санкт-Петербург 2014, 352 с.
4. G. Barrow, *Scotland and its neighbours in the Middle Ages*, Cambridge 1992, 278 p.
5. D. Brown, *The declaration of Arbroath: pedigree of a nation*, «The Declaration of Arbroath: History, Significance, Setting», Edinburgh 2003, p. 1-12.
6. E. Cowan, *For Freedom Alone: The Declaration of Arbroath*, East Linton 2003, 165 p.
7. A. Grant, *Aspects of national consciousness in medieval Scotland*, «Nations, nationalism and patriotism in the European past», Copenhagen 1994, p. 68- 95.
8. J. Kellas, *The politics of nationalism and ethnicity*, New York 1998, 246 p.
9. G. Simpson, *The Declaration of Arbroath revitalized*, «Scottish Historical Review» 1977, № 56, p. 11-33.

АРБРОТСКАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ 1320 Г.: ЗАРОЖДЕНИЕ ПРИНЦИПА «НАРОДНОГО СУВЕРЕНИТЕТА»?

Дмитрий ПУГАЧ

Львівський національний університет імені Івана Франко

В статье проанализировано ключевые историографические интерпретации политического и идеологического содержания Арбротской декларации; продемонстрировано несоответствие принципа «народного суверенитета» средневековым ментальным представлениям и реалиям; показан широкий международный контекст документа.

Ключевые слова: Арбротская декларация, народный суверенитет, борьба за независимость Шотландского королевства, Роберт I Брюс.

THE DECLARATION OF ARBROATH 1320: THE EMERGENCE OF THE PRINCIPLE OF «POPULAR SOVEREIGNTY»?

Dmytro PUGACH

Ivan Franko National University of Lviv

This research analyzes the main historiographical interpretations of the political and ideological content of the Declaration of Arbroath. Here is shown the discrepancy between the principle of «popular sovereignty» and medieval mental representations and realities. It also demonstrates the broad international context of the document.

Keywords: Declaration of Arbroath, popular sovereignty, struggle for the independence of the Scottish Kingdom, Robert the Bruce.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Белей Іванна Леонідівна – магістр II року навчання історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів).

Наукові зацікавлення: пшеворська, липицька та зубрицька культури, племена першої чверті I тис. н. е. на території Прикарпаття та Волині.

e-mail: ivanka_beley@ukr.net

Бойко Аліна Олексіївна – студентка II курсу факультету історії і права Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, почесний голова науково-пошукового історичного клубу «Дослідження актуальних проблем всесвітньої історії» (м. Кропивницький).

Наукові зацікавлення: середні віки, історія Візантії, міжнародні відносини.

e-mail: mega_alin@ukr.net

Буланий Микола Юрійович – магістр II року навчання історичного факультету Дніпровського національного університету імені О. Гончара (м. Дніпро).

Наукові зацікавлення: історія релігій в ранньомодерну добу.

e-mail: bulanyj00@mail.ru

Гіщинська Ірина Романівна – магістр I року навчання історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів).

Наукові зацікавлення: Військова та адміністративно-правова політика імператора Юстиніана I; зв'язки Візантійської імперії з Руссю; військова історія Середньовіччя; міфологія та культура вікінгів.

e-mail: irvolv@ukr.net

Гришко Юлія Павлівна – студентка IV курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів).

Наукові зацікавлення: історія мистецтва, соціальна історія Візантійської імперії епохи Юстиніана I, історія Польщі.

e-mail: yuliagryshko97@gmail.com

Димидюк Дмитро Андрійович – аспірант I року навчання історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Екс-голова Львівського медієвістичного клубу (2014–2016) (м. Львів).

Наукові зацікавлення: ранньосередньовічна історія Близького Сходу та Закавказзя, ранньомодерний Львів, військова історія.

e-mail: dymydyuk_da@ukr.net

Змерзла Софія Миколаївна – магістр I року навчання історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів).

Наукові зацікавлення: старожитності пражко-корчацької культури.

e-mail: zmerzlas@gmail.com

Карась Ігор Павлович – магістр II року навчання інституту історії, етнології та правознавства імені О. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка (м. Чернігів).

Наукові зацікавлення: культурна антропологія, соціологія культури.

e-mail: teher@i.ua

Кежа Юрій Миколайович – магістр історії, старший викладач кафедри історії та туризму Полоцького державного університету (м. Полоцьк, Республіка Білорусь).

Наукові зацікавлення: соціально-політична історія Східної Європи в IX–XIII ст., політогенез і соціальна еволюція в ранньому Середньовіччі.

e-mail: kezha04@mail.ru

Кіорсак Владислав Борисович – магістр I року навчання історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів).

Наукові зацікавлення: Русько-скандинавські відносини, ісландські саги, генеалогія скандинавських династій.

e-mail: Vlad.kiorsak@gmail.com

Козак Микола Іванович – спеціаліст історії, випускник Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів).

Наукові зацікавлення: історія середньовічного озброєння, військова історія Галицько-Волинської держави, культурні взаємовпливи між кочівниками і осілим населенням Європи в період середньовіччя.

e-mail: yavorivskiy@i.ua

Курій Назар Іванович – магістр історії, випускник Львівського національного університету імені Івана Франка. Вчитель історії в Луцькій ЗОШ I–II ступенів (м. Львів).

Наукові зацікавлення: лікарська справа у Візантії; "Македонське відродження", візантійські інтелектуали.

e-mail: nazar_kursy@mail.ru

Мартинюк Галина Володимирівна – аспірант третього року навчання філологічного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Наукові зацікавлення: українська середньовічна та барокова література, особистість і творчість Данила Братковського.

e-mail: galynka111@ukr.net

Микієвич Орест Ігорович – магістр історії, випускник Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів).

Наукові зацікавлення: нумізматика, історія Західної Європи міжвоєнного періоду, державотворчі процеси в країнах Нового Світу кінця XVIII – поч. XIX ст.

e-mail: orest.mykievych@yahoo.com

Пилипчук Ярослав Валентинович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України (м. Київ).

Наукові зацікавлення: тюркологія, уралістика, медієвістика.

e-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com

Прочко Юрій Володимирович – магістр I року навчання історичного факультету Українського католицького університету (м. Львів).

Наукові зацікавлення: мілітарна історія ранньомодерного часу.

e-mail: prochko@ucu.edu.ua

Пугач Дмитро Богданович – студент II курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів).

Наукові зацікавлення: історія англо-шотландських взаємин доби середньовіччя, військова історія.

e-mail: Bogdan.pugach@lvgas.com

Рибчинський Нестор-Миколай Олегович – магістр I року навчання історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів).

Наукові зацікавлення: слов'янська археологія, городища, соціальна структура городищ, оборонні вали, озброєння на території України в ранньому Середньовіччі.

e-mail: nestorryb@ukr.net

Стецюк Вадим Борисович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський).

Наукові зацікавлення: військова історія Поділля, історія міжнародних відносин.

e-mail: SteciukVad82@gmail.com

Шарипова Крістіна Рафіківна – магістр II року навчання історичного факультету Дніпровського національного університету імені О. Гончара (м. Дніпро).

Наукові зацікавлення: історія відьомства та містичних рухів Середньовіччя та раннього Нового часу.

e-mail: mbulanyi@i.ua

Наукове видання

ЗАПИСКИ ЛЬВІВСЬКОГО МЕДІЄВІСТИЧНОГО КЛУБУ

Збірник наукових праць

ВИПУСК №2

Комп'ютерне верстання: Дмитро Димидюк

Макет обкладинки: Ксенія Скшентувенська

Коректори: Ірина Гіщинська, Вероніка Лінкова, Галина
Мартинюк, Соломія Рапко, Ксенія Скшентувенська,
Іванна Федорос, Ярослава Ярославська

Відповідальний за випуск: Дмитро Димидюк

м. Львів, вул. Університетська, 1

Львівський національний університет імені Івана Франка